

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

**GEÇ NEOLİTİK DÖNEMDE
GÜNEY KAFKASYA YERLEŞİM MODELLERİ**

Ejder BABAZADE

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2016

GEÇ NEOLİTİK DÖNEMDE
GÜNEY KAFKASYA YERLEŞİM MODELLERİ

Ejder BABAZADE

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2016

KABUL VE ONAY

Ejder Babazade tarafından hazırlanan “Geç Neolitik Dönem’de Güney Kafkasya Yerleşim Modelleri” başlıklı bu çalışma, 19 Eylül 2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

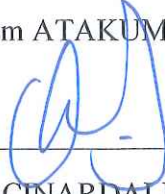
Prof. Dr. Sevinç GÜNEL (Başkan)

Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ

Yrd. Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN

Yrd. Doç. Dr. Nazlı ÇINARDALI-KARAASLAN

Yrd. Doç. Dr. Yiğit Hayati ERBİL (Danışman)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr .Sibel Bozbeyoğlu

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım Yüksek Lisans tezimin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kayna gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☒ Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tarih ve İmza

Ejder BABAZADE

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emeği geçen, bilgisini ve desteğini sürekli benimle paylaşan danışmanım Yrd.Doç. Dr. Yiğit. H. ERBİL’e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışmanın bütün aşamalarında ve özellikle kuramsal yaklaşımlar açısından değerlendirmeleriyle bilgilerini benimle paylaşan Yrd.Doç.Dr. Çiğdem ATAUMAN’a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Her çalışmada olduğu gibi bu çalışmada bilgi, tecrübe ve yönlendirmelerle bu aşamaya gelebilmiştir. Bu bağlamda her zaman bilgileri ve destekleri ile öğrencilerinin yanında olan Bölüm Başkanımız Prof. Dr. Sevinç GÜNEL hocamıza katkılarından dolayı teşekkür ve saygılarımı sunuyorum. Aynı şekilde bilimsel değerlendirmeleri ve yorumlarıyla bu çalışmanın bilimsel yeterlilik almasına katkı sağlayan sayın hocalarım Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ, ve Yrd.Doç.Dr. Nazlı KARAASLAN’a da teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Çalışmamızın pek çok evresinde bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan Prof. Dr. M. ÖZDOĞAN, Doç. Dr. N. KARUL, Doç. Dr. H. TEKİN, Prof. Dr. J. YAKAR, Prof. Dr. O. BAR-YOSEF, Prof. Dr. C. MARRO, Dr. A. RİCCİ ve şu an ismini bu sayfalara sığdıramayacağım ama her zaman desteklerini kalbimde yaşatacağım sevgili arkeolog ve antropolog hocalarıma da teşekkür ve saygılarımı iletiyorum.

Her zaman bilimsel yardımını ve desteğini esirgemeyen sevgili hocalarım Prof. Dr. Y.S. ERDAL ve Doç. Dr. D.Ö. ERDAL’a da ayrıca sonsuz teşekkürlerimi sunmak isterim. Aynı şekilde arkeolojik arazi çalışmalarına ilk kez kendisiyle başladığım için kendimi şanslı olarak gördüğüm ve 2009 yılından beri Kamiltepe arkeolojik kazı ekibinde her zaman bana hocalık yapan, ve bana “oğlum” diye seslenen Prof. Dr. B. HELWING’e de teşekkürlerim sonsuzdur. Bu vesileyle, kazı ekiplerine beni dahil eden Göytepe Kazısı başkanı Doç. Dr. F. GULİYEV’e, Prof. Dr. Y. Nishiaki’ye, Menteş Tepe kazı başkanı Prof. Dr. B. LYONNET’e ve Aruchlo kazı başkanı S. HANSEN’e en içten saygı ve sevgilerimi sunmayı bir borç bilirim. Öğrenim hayatım boyunca manevi ve maddi desteğini her zaman gösteren AMEA, Arkeolojive Etnografya Enstitüsü müdürü Prof. Dr. M. RAHİMOVA’ya da teşekkürlerim sonsuzdur.

Bu çalışmada özel yardımlarını gördüğüm Bayram, Caner, Elvin, Sinan, Paşa, Umut ve isimlerini şuan bu cümleye sığdıramayacağım arkadaşlarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum

Ve sevgili Elif, sen olmasan bu çalışma bu kadar moralli alışılamazdı ...

Son olarak, bugünlere gelmemde en çok emeği geçen, her zaman sevgi, destek ve yardımlarını gördüğüm ve beni yetiştirdikleri için gurur duyduğum aileme, annem Besti BABAZADE ve babamYusif BABAZADE'ye sonsuz saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

BABAZADE, Ejder. Geç Neolitik Dönemde Güney Kafkasya Yerleşim Modelleri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016.

İnsanoğlunun biyolojik ve kültürel evrim sürecindeki önemli basamaklardan birini yaklaşık M.Ö. 10000-5000 yıl öncesini tanımlayan Neolitik Dönem oluşturmaktadır. “Devrim” ya da “Evrım” olarak da tanımlanan bu dönemde, yerleşik yaşamdan evcilleştirmeye, alet üretimindeki uzmanlaşmadan ritüel uygulamalara kadar insan yaşamında köklü değişimler meydana gelmiştir. İnsan yaşamındaki bu değişimlerin nasıl ve neden olduğuna yönelik soruların büyük bir kısmı Yakın Doğu’da sürdürülen araştırmalarla açıklanmıştır. Ancak, bölgelerarası kültürel ilişkilerin ortaya konmasında Kafkas Bölgesi’ndeki verilerin yeterince dikkate alınmadığı görülmektedir. Son yıllarda Güney Kafkasya Bölgesi’nde oldukça geniş alanlarda araştırmalar yapılmış olmasına rağmen kronolojik ve terminolojik sorunlardan dolayı arkeolojik verilerin yeterince değerlendirilemediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple bölgenin Neolitik tanımlaması, yerleşim modelleri ve arkeolojik veriler kapsamında ele alınması yeterince mümkün olamamaktadır.

Bu tez çalışmasında son araştırmalar kapsamında, ideolojik kaygılardan uzak ve yeni bilimsel tekniklerle araştırılan Güney Kafkasya’daki Geç Neolitik süreci tanımlamak ve bu süreçte karşımıza çıkan yerleşim modellerini ortaya koymak hedeflenmiştir. Çalışma yöntemi açısından Güney Kafkasya Bölgesi coğrafi olarak kendi içinde Orta Kura Havzası ve Aras Havzası olmak üzere iki bölgeye ayrılarak ele alınmış ve her iki bölgede en iyi araştırılan yerleşimler seçilerek incelenmiştir. Bölgenin iki ayrı alanda incelenmesi, coğrafi, iklimsel ve bitki örtüsü koşullarının farklılığı göz önüne alınarak özellikle düşünülmüştür. Böylece farklı coğrafyaya sahip ama aynı bölge içinde yer alan yerleşimlerin benzer ve ayrıldığı noktalar ile coğrafyanın yerleşim modellerine olan etkisinin anlaşılması amaçlanmıştır. Çevre ve yerleşenlerin ilişkisi, Orta Kura Havzası için Aruchlo arkeolojik merkezi özelinde incelenirken, Aras Havzası için Kamil Tepe ve Aknashen arkeolojik merkezleri özelinde incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda yerleşim modelleri dikkate alınarak Güney Kafkasya Neolitikleşme

sürecini etkileyen iç ve dış faktörlerden hangisinin birincil rol oynadığına dair bir tespite gidilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Güney Kafkasya, Geç Neolitik, Yerleşim Modelleri, Mimari, Neolitikleşme

ABSTRACT

BABAZADE, Ejder. Late Neolithic Settlement Patterns in South Caucasia
MA Thesis, Ankara, 2016.

In approximately 10,000 – 5000 BCE one of the most important progress in the biological and cultural evolution of the human beings happened in the Neolithic Period. This period is also called, “the revolution” or sometimes “the evolution” during which fundamental changes occurred in human life as becoming sedentary, domestication of animals, ritual practices and specialization in the manufacture of tools. The reasons of these changes have been investigated in the Near East. But unfortunately the South Caucasus Region is not taken into account because of the chronological and terminological problems as a result of which the definition of the Neolithic period in the region is not clarified.

In this study, our aim is to identify the Late Neolithic period in the South Caucasus by investigating the remote and ideological patterns using new scientific techniques and determine the settlement patterns encountered in the process. The methodology of the thesis is based on geographical definitions. The Kura Basin has been investigated in two regions; The Middle Kura Basin and the Aras Basin. For purposes of expediency the settlements in Aruchlo, Kamil Tepe and Aknashenwere are selected. In the course of the study, the internal and external factors are examined and explained as primary determinants in the Neolithization process of the South Caucasus.

Key Words

South Caucasus, Late Neolithic, Settlement patterns, Architecture, Neolithization

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	xii
HARİTALAR İSTESİ.....	xiii
LEVHALAR LİSTESİ.....	xv
TABLolar LİSTESİ.....	xix
I. GİRİŞ.....	1
II. YAKIN DOĞU VE GÜNEY KAFKASYA’DA NEOLİTİKLEŞME	
SÜRECİ VE KURAMSAL YAKLAŞIMLAR.....	11
II. 1. YAKIN DOĞU’DA NEOLİTİK SÜRECİN KURAMSAL TANIMI.....	11
II. 2. GÜNEY KAFKASYA’DA NEOLİTİK ÇALIŞMALARIN TARİHÇESİ VE NEOLİTİKLEŞMEYLE İLGİLİ ORTAYA KONULAN GÖRÜŞLER VE	
TERMİNOLOJİK SORUNLAR	22
II.3. AMAÇ.....	35
II.4. KAPSAM.....	37
II.5. YÖNTEM.....	37

III. GÜNEY KAFKASYA’NIN COĞRAFI KONUM, TOPOGRAFİK, EKOLOJİK VE İKLİMSEL YAPISI İLE

HAMMADDE KAYNAKLARI.....	40
III.1. Coğrafi Konum.....	40
III.2. Topografik Yapı.....	41
III.3. Paleocoğrafya.....	44
III.4. İklim.....	45
III.5. Ekoloji.....	47
III.6. Hammadde Kaynakları.....	48

IV. GÜNEY KAFKASYA GEÇ NEOLİTİK DÖNEM

KÜLTÜRLERİ.....	52
IV.1. ÖRNEKLEM.....	52
IV.2. ORTA KURA HAVZASI GEÇ NEOLİTİK DÖNEM KÜLTÜRLERİ.....	55
IV.2.1. Orta Kura Havzası Coğrafi Konumu.....	55
IV.2.2. Neolitik Öncesi Kültürlerin İzleri.....	55
IV.2.3. Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem Araştırmaları, Kronolojisi, Mimari Yapılar, Materyal Kültür, Ekonomik Yapı.....	58
IV.2.4. AROCHLO.....	65
IV.2.4.1.Coğrafi Konumu.....	65
IV.2.4.2. Araştırma Tarihçesi ve Yerleşim Kronolojisi.....	65
IV.2.4.3.Yerleşim Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları.....	67
IV.2.4.4. Mimarisi.....	68

IV.2.4.5. Çanak Çömlek Üretimi.....	70
IV.2.4.6. Buluntu Topluluğu.....	71
IV.2.4.6.1. Taş Endüstrisi.....	71
IV.2.4.6.2. Kemik Endüstrisi.....	72
IV.2.4.6. 3. Figürinler ve Süs Eşyaları.....	72
IV.2.4.7. Ekonomik Yapı ve Beslenme Modelleri.....	73
IV.2.4.8. Ölü Gömme Gelenekleri.....	74
IV.3. ARAS HAVZASI GEÇ NEOLİTİK DÖNEM KÜLTÜRLERİ.....	76
IV.3.1. Aras Havzası Coğrafi Konumu.....	76
IV.3.2. Neolitik Öncesi Kültürlerin İzleri.....	76
IV.3.3. Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem Araştırmaları, Kronolojisi, Mimari Yapılar, Materyal Kültür, Ekonomik Yapı.....	78
IV.3.4. KAMİLTEPE.....	83
IV.3.4.1. Coğrafi Konumu.....	83
IV.3.4.2. Araştırma Tarihçesi ve Yerleşim Kronolojisi.....	83
IV.3.4.3. Yerleşim Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları.....	84
IV.3.4.4. Mimarisi.....	85
IV.3.4.5. Çanak Çömlek Üretimi.....	87
IV.3.4.6. Buluntu Topluluğu.....	89
IV.3.4.6.1. Taş Endüstrisi.....	89
IV.3.4.6.2. Kemik Endüstrisi.....	90
IV.3.4.6. 3. Figürinler ve Süs Eşyaları.....	91

IV.3.4.7. Ekonomik Yapı ve Beslenme Modelleri.....	91
IV.3.4.8. Ölü Gömme Gelenekleri.....	91
3.2.2.AKNASHEN.....	92
IV.3.5.1. Coğrafi Konumu.....	92
IV.3.5.2. Araştırma Tarihçesi ve Yerleşim Kronolojisi.....	92
IV.3.5.3.Yerleşim Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları....	93
IV.3.5.4. Mimarisi.....	93
IV.3.5.5. Çanak Çömlek Üretimi.....	95
IV.3.5.6. Buluntu Topluluğu.....	97
IV.3.5.6.1. Taş Endüstrisi.....	97
IV.3.5.6.2. Kemik Endüstrisi.....	98
IV.3.5.6.3. Figürinler ve Süs Eşyaları.....	99
IV.3.5.7. Ekonomik Yapı ve Beslenme Modelleri.....	100
IV.3.5.8. Ölü Gömme Gelenekleri.....	102
IV. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	105
KAYNAKÇA.....	123
EK 1. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU	154
EK 2. ORJİNALLİK RAPORU	155
HARİTALAR	
LEVHALAR	
TABLolar	

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz: Bakınız

cm: Santimetre

Fig: Figür

Lev: Levha

m: Metre

Şek: Şekil

PPN: Pre-Pottery Neolithic

PN: Pottery Neolithic

t.y: Tarihi Yok

Har: Harita

ç/ç: çanak/çömlek

HARİTALAR LİSTESİ

Harita I: Kafkasya Fiziki Haritası

(<http://www.freeworldmaps.net/asia/caucasus/map.html> 02. 08. 2016)

Harita II: M.Ö 10.000-5000 yılları Arasında Yakınoğu Neolitik Merkezler (Atakuman, 2015a, Fig; 1)

Harita III: Yakınoğu ve Güney Kafkasya Geç Neolitik Merkezleri (alıntı: Astruc ve Russell, 2013, s. 344, fig: 31.1)

Harita IV: “Bereketli Hilal” Coğrafyası’nda Domestik Hayvan Türlerinin Kökeni ve Dağılımı (Zerder, 2008, Fig. 1)

Harita V: Güney Kafkasya’nın Orta Kura ve Aras Havzaları

Harita VI.a: Büyük ve Küçük Kafkas Dağları (Karpatyan ve diğlerleri (t.y); s. 16; Fig. 1)

Harita VI.b: Büyük ve Küçük Kafkas Dağları

(<http://www.freeworldmaps.net/asia/caucasus/map.html> : 31.05.2016)

Harita VII: Hazar Deniz’inin M.Ö. 5. binlerde Suseviyesi (Bebermeier ve diğlerleri, 2012, s. 145; fig. 188).

Harita VIII.a: Güney Kafkasya Obsidyen Kaynakları (Badalyan ve diğlerleri, 2004; Fig. 1)

Harita VIII.b: Menteştepe ve Kamiltepe Obsidyen Malzemenin Kaynağı (Asturc ve diğlerleri, 2012, s. 173-174. fig. 207)

Harita IX: Aras ve Kura Havzası Geç Neolitik Dönem Yerleşimleri

Harita X: Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem Merkezlerinin Yoğun Olduğu Bölgeler

Harita XI: Aruchlo, Aknashen ve Kamiltepe'nin Coğrafi Konumu

Harita XII: Orta Kura Havzası Geç Neolitik Dönem Yerleşimleri (Guliyev ve Nishiaki, 2012b, s. 4; Fig 1).

Harita XIII: Güney Kafkasya Prehistorik Merkezleri

Harita XIV: Aruchlo Höyük (Bastert-Lamprichs, 2011, s. 11; Abb. 8).

Harita XV: Aruchlove Chikiani (obsidyen kaynağı) (Badalyan ve diğerleri, 2004, s. 339; Har. 1).

Harita XVI: Aruchlo Ovası'nda Yüzey Araştırma (Ricci, 2012, s. 143; Fig. 185).

Harita XVII: Mil Ovası'nda (Azerbaycan) Yüzey Araştırma (Aliyev ve diğerleri, 2015, s. 367; Fig. 10).

Harita XVIII: Kancalı Aletlerin (Hooked Tool) Bulunduğu Bölgeler (Arimura ve diğerleri, 2010, s. 78-79; Fig. 4).

Harita XIX: Yakın Doğu ve Güney Kafkasya'da PN Mezarların Bulunduğu Bölgeler

LEVHALAR LİSTESİ

Levha I. a: İ. Nerimanov Shomutepe 1963 Yılı Arkeolojik Kazılarında Görünüm(Akhundov, 2012, s. 22).

Levha I. b: F. Mahmudov 1976 Yılı Alikömektepe Arkeolojik Kazılarında Görünüm(Akhundov, 2011. Foto 1).

Levha II. a: Masis Blur (Ermenistan) Obsidyen Aletleri (Martirosyan – Olshanski, 2014, s. 14).

Levha II. b: Kültepe I Tabakadan Bulunan Metal Nesneler (Courcier, 2014, s. 594; Fig. 22,8)

Levha III: Göytepe Yuvarlak Mimari Yapılar (Guliyev ve Nishiaki, 2012b. s. 12; Fig. 6).

Levha IV. a: Göytepe Boyalı Çanak Çömlek (Guliyev ve Nishiaki, 2012b, s. 16; Fig. 11).

Levha IV. b: Aruchlo, Parlak Kırmızı Kil Çömlek (Bastert-Lamprichs, 2011, s. 31;Abb.31).

Levha IV. c: Aruchlo, Antropometrik Bezemeli Mallar (Bastert-Lamprichs, 2011, s. 32;Abb. 32).

Levha IV. ç: Göytepe, Küçük Yumru ve Badem Biçimli Kabartmalar(Guliyev ve Nishiaki, 2012b, s. 16; Fig. 9).

Levha V: Orta Kura Havzası Taş Aletleri (Hamon, 2008, s. 96. Fig. 3).

Levha VI. a: Aruchlo İlk Arkeolojik Kazı Yılları (1960 yıllar) (Bastert-Lamprichs, 2011, s. 11;Abb. 11).

Levha VI. b: Aruchlo'da II. Dönem Kazıları (2005 yılından sonra) (Hansen ve diğerleri, 2012b, s. 64; Fig. 84).

Levha VII. a: Aruchlo Geç Neolitik Dönem Mimarisi (Hansen ve diğerleri, 2012a, s. 62; Fig. 81).

Levha VII. b. Aruchlo Mimari Yapıları (Hansen ve diğerleri, 2007, s. 15; Fig. 3).

Levha VIII. a: Aruchlo Büyük Çaplı Yapılar (2,5-5 m) (Hansen ve diğerleri, 2012a, s. 64; Fig. 84).

Levha VIII. b: Aruchlo Orta Çaplı Yapılar (1,25 m) (Bastert-Lamprichs, 2011, s. 24;Abb. 23)

Levha VIII. c: Aruchlo Küçük Çaplı Yapılar (1 m altında) (Bastert-Lamprichs, 2011, s. 22; Abb. 21).

Levha IX. a. Aruchlo, Hendek Yapının Görünümü (Hansen ve diğerleri, 2012a, s. 67; Fig. 96).

Levha IX. b: Aruchlo, Küçük Hendek Yapının Görünümü (Hansen ve diğerleri, 2012a, s. 68; Fig. 97).

Levha X. a: Aruchlo, Antropomorfik Kabartmalı Mal Grubu (Bastert-Lamprichs, 2012, s. 81; Fig. 119).

Levha X. b: Aruchlo, Kabartma Bezemeli (Dalga ve Düğme Bezeme) Mal Grubu (Bastert-Lamprichs, 2012, s. 80; Fig. 116).

Levha X. c: Aruchlo, Düğme Bezemeli Çanak Çömlek Parçaları (Bastert-Lamprichs, 2012, s. 79; Fig. 111).

Levha XI: Aruchlo, Kemik Aletler (baltalar) (Bastert-Lamprichs, 2011, s. 26; Fig. 26).

Levha XII. a: Aruchlo, Süs Eşyaları (Neumann, 2012, s. 83; Fig. 124).

Levha XII. b: Aruchlo, Kadın Figürini (Hansen ve diğerleri, 2007, s. 16; Fig. 9).

Levha XIII. a: Aruchlo, Kremasyon İzinin Bulunduğu Complex III Binası (Wahl ve Hansen, 2012, s. 69; Fig. 99).

Levha XIII. b: Aruchlo, Ölü Hediyesi Olarak Değerlendirilen Topuz Başlı Figürin (Wahl ve Hansen, 2012, s. 69; Fig. 98).

Levha XIV. a: Mil Ovası, MPS 18'den Geç Neolitik Dönem Merkezden Ele Geçen Boyalı Çanak Çömlekler (Ricci, 2012, s. 139; Fig. 175).

Levha XIV. b: Mil Ovası, MPS 18'den Geç Neolitik Dönem Merkezden Ele Geçen Tüm Kap (Kavanoz) (Ricci, 2012, s. 139; Fig. 175).

Levha XV. a: Kültepe'de (Nahcivan) I Tabakadan Bulunan Boyalı Çanak Çömlek (Habibullayev, 1959).

Levha XV. b: Kültepe'de (Nahcivan) I Tabakadan Bulunan Halaf tipli kap (Azerbaycan Milli Tarih Müzesi).

Levha XVI. a: Kamiltepe, Kermiç Mimariden Oluşan Platform (Helwing ve Aliyev, 2012, s. 6; Fig. 3).

Levha XVI. b: Kamiltepe, Kerpiç Mimariden Oluşan Platform (Aliyev ve Helwing, 2010, s. 282; Fig. 2).

Levha XVII. a: Kamiltepe, Kermiç Platformun Köşeli Yapıları (Helwing ve diğerleri, 2012b, s. 389; Fig. 4).

Levha XVII. b: Kamiltepe, Kermiç Platform Köşeli Yapıları (Aliyev ve diğerleri, 2015, s. 365; Fig. 1).

Levha XVIII. a: Kamiltepe, Boyalı Çanak Çömlekler (Aliyev ve Helwing, 2009, s. 34; Fig; 11).

Levha XVIII. b: Kamiltepe, Açkılı Ve Boyalı İnce Saman Katkılı Boyunlu Kap (D'Anna, 2012, s. 41; Fig. 48).

Levha XIX: Aknashen Höyük (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 214: Fig. 2-1).

Levha XX. a: Aknashen Höyük'te Arkeolojik Kazı Alanı (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 214: Fig. 2-2).

Levha XX. b: Aknashen Yuvarlak Planlı Mimari Yapılar (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 214; Fig. 5-1).

Levha XXI: Aratashen (1) ve Aknashen (2) pise tekniği ile yuvarlak mimari (Hovsepyan ve Willeox, 2008; Fig. 2).

Levha XXII. a: Aknashen, Yüksek Kaliteli Çanak Çömlek Parçaları (Badalyan ve diğerleri, 2010; Fig. 9).

Levha XXII. b: Aknashen, *in-situ* Bulunmuş Yassı Baltalar (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 214; Fig. 3-1).

Levha XXIII. Aknashen, Geç Neolitik Dönem'e Tarihlendirilen Çocuk Mezarı (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. Fig. 6).

Levha XXIV: Kancalı (Hooked Tool) Alet Türlerinin Bulunduğu Bölgeler (Arimura ve diğerleri, 2010, s. 79. Fig. 4).

Levha XXV. a: Kamiltepe (MPS 4) "hendek sistemi" (Aliyev ve diğerleri, 2015, s. 366, Fig. 4)

Levha XXV. b: MPS 4'de 4. Hendeğin Profili (Helwing ve Aliyev, 2012, s. 12; Fig. 16).

Levha XXVI: Hesensu I Köşeli Mimari Yapılar (Müseyibli ve diğerleri, 2011, s. 40).

Levha XXVII. a: Shomutepe Geç Neolitik Dönem Yerleşiminin Mimarisi (Aktaran, Akhundov, 2012, s. 22).

Levha XXVII. b: Shomutepe Binaların Yeniden İnşası Projesi (Akhundov, 2012, s. 4).

Levha XXVIII. a: Göytepe, Yuvarlak Yapılar (Guliyev ve diğerleri, 2012, s. 55).

Levha XXVIII. b: Göytepe, Yuvarlak Yapılara Giriş (Guliyev ve diğerleri, 2012, s. 55).

Levha XXIX. a: Göytepe, Konutlar İçinde Depolama Siloları (Guliyev ve Nishiaki, 2012b, s. 10).

Levha XXIX. b: Göytepe, Ocak ve Depolama Siloları (Kadowaki ve diğerleri, 2015, s. Fig. 4).

Levha XXX. a: Göytepe, Kil Figürin (phallus) (Guliyev ve Nishiaki, 2012b, s. 23).

Levha XXX. b: Göytepe, Süslü Asa Başı (Guliyev ve Nishiaki, 2012b, s. 23).

Levha XXXI: Menteştepe, Mezar no. 342 Bir Daire İçinde Çoklu Gömü (Lyonnet ve diğerleri, 2015, s. 6; Fig. 3).

Levha XXXII. İsmayılbeytepe, Köşeli Yapılar (Almemmedov ve Guliyev, 2015, s. 67; Şek. 12-a).

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo I: Güney Kafkasya Kura ve Aras Havzaları Yerleşim Yerlerinin Karbon 14 (C14) Sonuçları (Kushnareva, 1997, Tab: 2).

Tablo II: Güney Kafkasya Orta Kura ve Aras Havzaları Yerleşim Yerleri Kronolojisi (Lyonnet, 2007, Tab: 1).

Tablo III: Güney Kafkasya Kura ve Aras Havzaları Yerleşim Yerleri Kronolojisi (Nishiaki ve diğerleri, 2015: Fig. 5).

Tablo IV.a: Yakındoğu Neolitik Kronolojisi (Atakuman ve Erdem, 2015, s. 173, Tab: 1).

Tablo IV. b: Aruchlo, Kamiltepe ve Aknashen'in Geç Neolitik Dönem Kronolojisi

Tablo V: Aknashen Çanak Çömlek Mal Grupları.

Tablo VI: Yakın Doğu ve Güney Kafkasya'da PN Döneminde Ölü Gömme Geleneği Üzerinde Yapılan Değerlendirme.

Tablo VII: Orta Kura ve Aras Havzası Geç Neolitik Yerleşimlerinin Karşılaştırılması.

Tablo VIII: Yakın doğu ve Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem Yerleşimlerinin Karşılaştırılması.

I.GİRİŞ

Güney Kafkasya, Asya Kıtası'nın Anadolu üzerinden batıya geçişini sağlaması nedeniyle jeopolitik bir öneme sahiptir (Harita I). Bunun yanında sahip olduğu doğal kaynakları, zengin fauna ve florası da bölgeyi 19. yüzyıldan itibaren farklı araştırma alanlarının sahası haline getirmiştir. Sürdürülen arkeolojik araştırmalar, bölgenin Paleolitik Çağ'dan itibaren tercih edildiğini gösterir sonuçlar vermiştir. Nitekim, Dmanisi'de (Anton ve Swisher, 2004) bulunan ve Homo erectus'a ait olduğu tespit edilen fosil kalıntıları, bilim dünyasının dikkatini çekerek bölgeye olan ilgiyi artırmıştır. Bunun yanı sıra Azikh Mağarası'ndan (Azerbaycan, Karabağ) ele geçirilen insana ait çene kalıntıları, Paleolitik insanların bölgedeki varlıklarına dair bir diğer kanıt sunarken (Fernandez-Jalvo ve diğerleri, 2010, s. 103-104), doğrudan iskelet kalıntıları bulunamasa bile, Erken Holosen Dönem başına tarihlendirilen Gobustan'daki (Lyonnet ve Helwing, 2012a, s. 3) kaya sanatına ait tespitler de bölgedeki söz konusu dönem yaşamına ait diğer verileri göstermektedir.

Yapılan ve halen devam etmekte olan yüzey araştırmaları ve kazılar sonucunda, Güney Kafkasya'da yüzlerce arkeolojik sit alanı tespit edilmiştir (Sagona, 2011, s. 685). Araştırmaların tarihçesiyaklaşık 100 yıla aşkın çalışmalara dayansa da, kullanılan terminolojiden, kronolojiye, bölgesel ayrımlardan, küçük buluntuların yorumlanması ve değerlendirilmesine kadar oldukça geniş bir perspektifte bugüne kadar ortak bir dilin oluşturulamadığı anlaşılmaktadır (Sagona 2010, s. 148-149). Bu çalışmanın ilk bölümünde detaylı bir şekilde terminolojik ve kronolojik sorunlara değinilerek bölge araştırmalarındaki problemler ortaya konmuştur. 2000'li yıllardan itibaren, özellikle Baku-Tblisi-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın inşası zamanında yapılan arkeolojik kurtama çalışmaları ve daha sonra devam eden 2009 yılında Almanya, Fransa, Gürcistan ve Azerbaycan ortak iş birliği ile yürütülen "Ancient Kura" projesi, bölgede dikkat çeken başlıca projeler

arasındadır. Kapsamlı ve sistematik çalışmalarla birlikte arkeometri alanındaki çalışmalarla da destekli yürütülen araştırmalar, Güney Kafkasya Prehistorik kültürlerin yeni bakış açısıyla değerlendirilmesine olanak tanımıştır (Lyonnet ve Helwing, 2012a, s. 3-4).

Yukarıda bahsedilen çalışmalar ve yeni veriler, Güney Kafkasya'nın tarihsel süreçlerinin daha kesin sonuçlarla tekrar değerlendirilerek bilim dünyasına kazandırılmasının gerekliliğini göstermiştir. İleride yapılacak araştırmalarla ortak bir literature üzerine oturtulacak değerlendirmeler ise, Yakın Doğu gibi komşu bölge yerleşimleriyle olan ilişkilerin detaylı ve kapsamlı tartışılmasına uygun zemin hazırlayacaktır.

Terminolojik ve kronolojik sorunlar yanında, bölgenin tarih öncesi dönemlerde kültürel kökenine ilişkin problematikler de dikkat çekicidir. Bu soruna ilişkin geliştirilen güçlü iki hipotezden biri, Paleolitik Dönem'den beri bölgede varlığını sürdüren insan gruplarının, yerleşik hayata geçişiyle birlikte, demografik artış yaşadıklarını ve varlıklarını devam ettirdiklerini ileri sürmektedir. Diğer hipotez ise, tarım ve hayvancılığa dayalı geçim ekonomisinin Yakın Doğu Neolitik kültürleri ile ilişkili olarak geliştiğini savunmaktadır (Lyonnet ve Helwing, 2012a, 3; Nishiaki ve diğerleri, 2015a, s. 280-181). Aynı zamanda bazı araştırmacılar, bölgelerarası etkileşim yanında, Güney Kafkasya'nın Neolitikleşme sürecinin yerel özelliklere bağlı şekilde geliştiğini de düşünmektedir.

Üretim teknolojisine dayalı olarak Güney Kafkasya Neolitik toplumların köken meselisi değerlendirilirken, Ermenistan'da bulunan Kmlo 2 kaya sığınağından elde edilen materyal öğelerin, özellikle mikrolitik taş endüstrisinin, ilk yerleşik üretimci popülasyon olan Aratashen-Aknashen'deki Neolitik toplumlarının mikrolitik endüstrisinden farklılık gösterdiği anlaşılmıştır (Arimura ve diğerleri 2010, s. 70). Bu değerlendirme, Güney Kafkasya'da ilk yerleşik ve üretim modeline dayalı toplumların varlığının M.Ö. 7. binlerin sonlarından itibaren görülmeye başlandığını göstermektedir (Conner ve Sagona, 2007, s. 27; Lyonnet,

2007, s. 13-14). Coğrafi olarak elverişli bir yer olan Güney Kafkasya’da ilk üretim ve beslenme modeline dayalı popülasyonun, sosyo-ekonomik dinamiklerde görülen değişikliklerle M. Ö. 7. binlerin sonlarından itibaren görülmesi dikkat çekicidir. Pek çok araştırmacı, ekonomik yapıdaki değişimler için önemli koşullardan birinin iklimsel değişimler olduğunu vurgulamaktadır (Lyonnet (2007, s. 11). Söz konusu iklimsel değişim, Yakın Doğu’daki yerleşimler için de geçerli olmuştur (Clare ve diğerleri, 2008, s. 66). Bilimsel literatürde “G.Ö 8200 iklimsel bozulma” (M.Ö. 6600-6000) olarak tanımlanan ve Doğu Akdeniz’i etkisi altına alan kurak ve soğuk iklimin yarattığı olumsuz çevresel etkiler, Yukarı Mezopotamya’nın bazı Geç Neolitik merkezlerinde görülen sosyo-ekonomik durumun değişmesine de yol açmış olmalıdır. Neolitik toplulukların beslenme modellerinde görülen değişiklik, grupların yeni kaynak arayışına girdiğini göstermektedir. İklimsel değişiklikten etkilenen popülasyonların yeni sosyo-ekonomik yapısı, karma beslenme modellerine ve göçebeliliğe yol açmıştır (Atakuman, 2015a, s. 52).

Araştırmacılara göre, yukarıda bahsedilen iklimsel değişiklik, Güney Kafkasya’da üretime dayalı yerleşik yaşama geçiş için gerekli olan iklimsel ve coğrafi koşulları etkilemiş ve M.Ö. 7. binin sonlarından itibaren bölgede görülmeye başlanmış olmalıdır (Lyonnet ve Helwing 2012a, s. 3). Shomutepe-Shulaveri Kùltürleri’ni¹ yansıtan erken tarıma ve evcil hayvancılığa dayalı ekonomik yapının, M.Ö. 7. binlerin sonu 6. binin başlarından itibaren görülmektedir. İlk yerleşim ve üretim ekonomisine dayalı sosyo- ekonomik yapıya sahip popülasyonun, mimaride, materyal kültürde ve ölü gömme pratiklerinde görülen öğeleri, yeni çalışmalarda kültürel, sosyal ve ekonomik yaşam şeklinin bir parçası olarak yorumlanmaktadır. Kerpiç örgülü yuvarlak veya dikdörtgen yapılar, avlu içinde yer alan artı ürün depolama alanları, gelişmiş bir beceri ürünü olan taş ve kemik aletler, içi ve dışı boyalı ve dışyüzü dekoratif bezeli çanak çömlekler, mezar eşyaları, günlük kullanımda görülen süs eşyaları gibi arkeolojik kanıtlar bölgenin ilk üretimi Neolitik yaşam şeklini ortaya koymaktadır. Hayvanların

¹Güney Kafkasya’nın Orta Kura Havzası’nda gelişmiş olan ilk yerleşik ve üretici kültürleri tanımlamak için kullanılan terimdir. İlk kez Nerimanov (1987, s. 192) tarafından kullanılmıştır.

evcilleştirilmesi yanında karşımıza çıkan yeni arkeolojik veriler, mal gruplarındaki çeşitlilik ve gelişmiş üretim teknolojisi, iklimsel değişim sonucu bir göç dalgası ile bölgeye yeni gelenlerle ya da bölgede yaşayanların geliştirdiği yeni bir ekonomik düzen üzerine kurulu teorilerle açıklanmaya çalışılmakta ama köken sorununa dair tartışmalar devam etmektedir.

Erken dönem çalışmalarına ait bir diğer önemli sorun, 1960-1980’li yıllar arasında yürütülen çalışmalarda Neolitik merkezlerden elde edilen verilerin tarihlendirilmesindeki farklılıklardır. Bu çalışmada Geç Neolitik Dönem olarak ele aldığımız ilk yerleşik ve üretimi topluluklar, Sovyet Dönemi çalışmalarında “Eneolitik/Kalkolitik” olarak adlandırılmıştır (Lyonnet ve diğerleri, 2015, s. 2; Lyonnet ve Guliyev, 2010, s. 221). Güney Kafkasya’da ilk yerleşik ve üretimi kültürlerin “Eneolitik/Kalkolitik” Dönem olarak tanımlanmasının en önemli argümanlarından biri, yerleşim yerlerinden ele geçen bu döneme ait metal nesnelerin yer almasıdır. Ancak, Kültepe, Chramis Didi Gora, Aruchlo, Aknashen gibi yerleşim alanlarında metal nesnelerin az sayıda olması (Abibullayev, 1982, s. 22; Hamon, 2008, s. 91; Lyonnet ve Guliyev, 2010, s. 221; Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 199; Hansen, 2012b, s. 84-85), tek bir buluntu grubundan hareketle, bölgenin arkeolojik kronolojisinin oluşturulamayacağını göstermiştir. Bunun bir yansıması olarak, erken dönem çalışmalarında Kalkolitik Dönem olarak değerlendirilen kültürler, son dönem çalışmalarında Çanak Çömlekli Neolitik Dönem olarak yeniden değerlendirilmişlerdir (Sagona, 2011, s. 685; Guliyev ve Nishiaki, 2014, s. 4; Nishiaki ve diğerleri, 2015a, s. 280; Nishiaki ve diğerleri, 2015b, s. 1). Böylece yeni dönem çalışmalarıyla arkeolojik merkezlerden ele geçirilen bütün bulgular birlikte değerlendirilmeye başlanmış, Güney Kafkasya’da Erken Holosen ve Mezolitik/Erken Neolitik Dönem olarak değerlendirilen bir kaç yeni sit alanı ortaya çıkarılmıştır (Arimura ve diğerleri, 2010, s. 77-78; Meshveliani, 2013, s. 71).

Neolitikleşme veya Neolitik süreci daha iyi anlamak için, bu güne kadar yapılan kapsamlı arkeometri çalışmalarıyla diğer bölgelere göre daha iyi öğrenilmiş Batı Asya’daki Neolitikleşme sürecine kısaca göz atmak yerinde olacaktır. Neolitik

tanımı ilk defa J. Lubbock tarafından 1865 yılında “*Prehistoric Times*”adlı yapıtında karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kişi, Paleolitik Dönem sonrasında ortaya çıkan, yeni ve üstün düzeyli bir taş işçiliğinin görüldüğü süreci “Neolitik” olarak adlandırmıştır (Atakuman, 2015b, s. 55). Son Buzul Çağı’nda ortaya çıkan iklimsel değişimlerin çevreye sağladığı olumlu koşullar, dünyanın bazı yerlerinde, özellikle Batı Asya bölgesinde kaynakların verimliliğini artırmış ve avcı toplayıcı insan gruplarının besin kaynaklarına ulaşmasında kolaylık sağlanmıştır. Gelişen süreçte, avcı toplayıcı modele dayalı ekonomiden, çevresel değişimin sağladığı ortamla bitki ve hayvanların evcilleştirilmesinin mümkün olduğu bir ekonomik modele geçilmiş ve yerleşik yaşama geçişin temelleri atılmıştır. Çevresel etkenlerden esinlenerek değişen yaşam şekli, özellikle tarıma dayalı sosyo-ekonomik sistem, 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar “Neolitik kültür” olarak tanımlanırken (Atakuman, 2012, s. 68; Atakuman, 2014a, s. 191) 20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Neolitik tanımı kültürel evrim kavramlarıyla açıklanmaya başlanmıştır. Bu görüşe göre, ekolojik ve ekonomik temelli yaklaşımlarla avcı toplayıcılıktan yarı göçebe ve tahıl üretimine dayalı beslenme modeline sahip Neolitik topluluklar, artı ürünlerin oluşmasıyla bağlantılı olarak gruplara ayrılmış, topluluğu oluşturan üyeler arasında artı ürün dağıtımının organize edilmesi ile ilgili iş bölümleri ortaya çıkmıştır. Bu tür iş bölümlmeleri esnasında ortaya çıkan hiyerarşik düzenleme “otoritenin” meydana çıkmasına sebep olmuş olmalıdır. Zamanla bu sürecin sonunda politik ve dini otoritenin güçlenmesiyle oluşan sistemde şehir-devlet olarak tanımlanan sosyal, siyasi otoritenin tek ve merkezileşmiş uygulamalarına dair işleyişlerin temelleri de bu dönemde atılmıştır. Diğer bir deyişle bu süreç, “uygarlığa” giden yolun başlangıcıdır (Atakuman, 2014a, s. 191-192). Neolitik süreç olarak tanımlanan kültür, Yakın Doğu’da yaklaşık 5000 yıllık (M.Ö. 10.000-5.000) bir süreci kapsamaktadır. Bu süreç Erken Neolitik / Çanak Çömleksiz Neolitik (Aceramic Neolithic / Pre Pottery Neolithic) (M.Ö. 10.000-7000) ve Geç Neolitik / Çanak Çömlekli Neolitik (Ceramic Neolithic / Pottery Neolithic) (M.Ö. 7000-5300) olmak üzere iki döneme ayrılmıştır (Atakuman, 2013, s. 2, Tab. 1; Bernbeck ve Nieuwenhuyse, 2013, s. 27, Tab: 1.1) (Harita II).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in tanımı, yerleşik yaşam düzeyine geçiş, hayvan ve bitkilerin evcileştirilmesi, yerleşim mimarisinde önce yuvarlak sonra dikdörtken planlı yapıların ortaya çıkması, inanç ve sosyo-kültürel yapılanmaya ilişkin anıtsal yapıların görülmesi, ölü gömme ritüellerinde görülen çeşitli uygulamalar, sembolik görüntüler, antropomorfik ve zoomorfik figürinler ve heykeller, taş alet endüstrisinde, işçilik ve bilgiye dayalı üretim teknolojisinde görülen gelişmeler ve diğer sosyo ekonomik ve sembolik yapılanmalarla tanımlanmaktadır (Atakuman, 2012, s. 68; 2013, s. 2; 2014b, s. 34; 2015a, s. 69; Tab.3). Bu yeni düzende ortaya çıkan mimari detaylar ve yoğun ritüel uygulamaların eşlik ettiği sosyo-ekonomik yapılanmalar yeni kavramların ortaya çıkmasına sebep olmuş olabilir. Neolitik popülasyonlarda “ev” ve “mekan” kavramlarıyla topluluklar arasında ve gruplar içinde “aidiyet” ve “bağlılık” gibi kavramların ortaya çıkması, “hak”, “mülkiyet” ve “ötekileştirme” gibi kavramların da ortaya çıkmasına sebep olmuş, sosyal farklılaşmanın bir yansıması olarak değerlendirilmiştir (Atakuman (2014a, s. 207-208; 2014b, s. 33-34). Bir diğer deyişle, Neolitik tanımı, kültürel evrim ve sosyo-sembolik kuramlar açısından yeni bir kimlik ve adiyet yaratma çabası olarak düşünülebilir. Bu gelişme sonucunda bazı sembolik öğelerin ortaya çıkması ve yaygınlaşması da artmış olmalıdır (Atakuman 2014a, s. 208).

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, Geç Neolitik/ Çanak Çömlekli Neolitik dönemde (M.Ö. yaklaşık 7000-5300), el yapımı çanak çömleklerin ortaya çıkması, tarıma dayalı yerleşik toplulukların sosyo ekonomik ve sembolik yaşam sürecinin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir (Atakuman, 2015a, s. 69) (Harita III). 20. yüzyılın başlarında Kuzey Mezopotamya'da bir kaç merkezde ortaya çıkan boyalı çanak çömlek buluntuları, bulunduğu merkezlerin adları ile anılarak “kültür” olarak tanımlanmıştır. Buna göre Geç Neolitik Dönem, kültür tarihçileri tarafından “*Hassuna, Samarra ve Halaf Kültürleri*” olarak tanımlanmıştır (Tekin, 2015, s. 7-8). Bu dönemin en iyi bilinen bölgelerden biri

Kuzey Mezopotamya'dır. Bugün Yukarı Mezopotamya² olarak tanımlanan bölgede görülen Geç Neolitik süreç, geniş çaplı kolonizasyon, karma çiftlik ve hayvancılıkla uğraşan stratejilerin gelişmesi, hanelerin küçük topluluklar tarafından yönlendirilmesi, taşınabilir öğelerin sembolik dünyada önem kazanması (figürin, mühür ve çanak çömlek), tarımcı köy topluluklarının geniş bir coğrafyaya yayılımı gibi öğelerle karakterize edilmektedir (Bernbeck ve Nieuwenhuyse, 2013, s. 27, Fig: 1,1; Atakuman, 2015a, s. 49). Materyal kültür ve sosyo-ekonomik yapı modelleri önceki sürecin devamı niteliğinde, fakat daha gelişmiş ve farklılaşmış bir model olarak değerlendirilirken, hayvancılık ve beslenme ekonomisi açısından bakıldığında ise, Erken Neolitik Dönem'de yaygın olmamakla birlikte hayvan ve bitkilerin evcileştirilmesine başlandığı bilinse de, gerçek anlamda üretime dayalı ekonomiye geçişin Geç Neolitik Dönem'de görülmeye başlandığı görülmektedir.

Bu dönemin en belirgin farkı, toplulukların sembolik ritüellerinde, dolayısıyla ölü gömme geleneklerinde görülmektedir. Erken Neolitik Dönem'de görülen "Kafatası kültür" gibi ölü gömme geleneklerinin yerini, karmaşık ölü gömme uygulamaları almıştır. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da Erken Neolitik Dönem'de görülen anıtsal yapılar terk edilmiş, genelde 1-5 hektar büyüklüğündeki höyüklerde ortaya çıkan, yarı-göçebe yaşam şekli bu yerleşimlerin yerini almıştır. Küçük yerleşimler dışında, Tell Sabi Abyad, Domuztepe, Tell Kurdu, Tell Halula, Tell el-Kerkh and Chagar Bazargibi büyük merkezlerde görülmektedir (Akkermans, 2010, s. 23; Atakuman, 2015a, s. 51). Atakuman (2015a, s. 48-51) Geç Neolitik Dönem olarak tanımlanan süreci, G. Childe'in iki devrim olarak tanımlanan "Neolitik Devrim" ve "Kent Devrimi" arasındaki bir gelişme süreci niteliğinde yorumlamaktadır. Aynı zamanda mühür ve benzeri nesneler, genellikle tarıma dayalı artı ürünün ortaya çıkışıyla beraber geliştiği düşünülen mülkiyet kontrolünün göstergesi olarak ortaya çıkmış olmalıdır.

²Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılan bölgenin coğrafi hatları kabaca kuzeyde Toros yayı, doğuda kuzeybatı Zagros, güneyde Fırat ve batıda Akdeniz kıyıları ile sınırlanmaktadır (Bernbeck ve Nieuwenhuyse, 2013, s. 19, Fig: 1,2).

M.Ö. 6000-5000 yılları, mühür gibi nesnel kültür objelerinin ortaya çıktığı Halaf Dönemi'nin sosyo- ekonomik, kültürel ve sembolik dünyasına dikkat çeken önemli verilerdir. M.Ö. 5900-5300 yıllarını kapsayan dönemde yaşayan Halaf toplulukları, kuru tarıma dayalı beslenme ekonomisi ve göçebeliliğe dayalı hayat tarzını benimsemişlerdir (Akkermans, 2008. s. 621; 2013, s. 22). Göçebe yaşam tarzına geçen grupların yerleşim düzeni planına bakıldığında, birbirinden sokak ve yollarla ayrılan benzer türde hane kümelerden oluştukları görülür. Genel olarak Halaf merkezlerine bakıldığında, hem merkezler arasındaki yerleşim düzeni, hem de yerleşim içinde yer alan mimari yapılar arasında boyut ve kullanım açısından kayda değer bir farklılık görülmemektedir (Atakuman, 2015a, s. 52). Söz konusu bölge için G.Ö. 8200 yılındaki iklimsel bozulma (M.Ö. 8.2 KA olayı) ile gelişkin ve katmanlaşmış sosyo-ekonomik düzene sahip olan gruplardan çok, karma ekonomiye dayalı, yarı-göçebe, küçük yerleşimlere ait topluluklar ve daha çok aile, akrabalık ilişkileri üzerine kurulmuş geniş haneler şeklinde organize edilen bir popülasyondan bahsedilebileceği anlaşılmaktadır. Yerleşim düzeninde ve mimari yapılardaki farklılıkların ciddi ölçüde olmaması ritüel ve anıtsal yapıların görülmemesi gibi kanıtlar da bu durumu desteklemektedir. Buluntu topluluğunda, sembolik ve sosyal yaşamda görülen öğeler, bu toplulukların ekonomik ve sembolik anlamda merkezi bir otoritenin varlığı altında olmadığını düşündürmektedir. Fakat Halaf yerleşimlerinde yaygın olarak görülen mühür gibi nesnel kültür buluntuları, bir çok araştırmacı tarafından, mülkiyet kavramıyla eşdeğer anlamda yorumlanmaktadır. Mühür ve diğer taşınabilir objelerin inanç içeren bir adiyet ve kimlik göstergesi olarak değerlendirilmesi mümkündür. Sembolik kodlar içeren ve bu kodların toplumsal ve sosyal kimliklerinin düzenlenmesinde bir işlevi olduğu görüşü (Atakuman, 2013, s. 261; Atakuman ve Erdem, 2015, s. 145) yanında, çanak çömlek üzerindeki bezemeler ve kap formlarının, gruplara ait ortak yemek kültüründe yemek yapma, servis etme ve sergileme gibi ritüel aktivitelerdeki yerinin toplumunsaasında önemli rol oynadığı düşünülmektedir (Atakuman ve Erdem, 2015, s. 157).

Halaf toplumda görülen ölü gömme gelenekleri, tarımcı bir toplumun sosyal, sembolik ve ideolojik açıdan oldukça karmaşık bir aktivite gerçekleştirdiğini

düşündürmektedir. Mezarlarda ele geçen buluntu topluluğu içerisinde yer alan figürin ve heykelcikler, Halaf çanak çömlekleri gibi buluntular, ideolojik ve sosyal yaşamla ilgili olarak grupların ayrıntılı sembolik öteki dünya görüşlerini ve çeşitli ritüellerini yansıtmaktadırlar (Merpert ve Munchaev, 1993; Erdal, 2013; Tsuneki, 2013). Genel olarak nesnel kültürde görülen bu tür bulgular ve veriler Halaf topluluklarında kurumsallaşmış bir merkezi otoritenin varlığını tartışmaya açmaktadır. Atakuman ve Erdem’e göre,

“Geç Neolitik ve Halaf topluluklarında arkeolojik olarak gözlemlenebilecek bir merkezileşme işareti yoktur; ancak taşınabilir nesneler, yerler ve bedenler arasında kurulmaya çalışılan yeni ilişkilerle, yeni mekan, kimlik ve zaman algılarının türediği; dolayısıyla, tarihi kayıt altına alma yöntemlerinde yeni alternatiflerin ortaya çıktığı ve tarih algısı kontrolünün bazı birey ve grupların tekeline girdiği öne sürülebilir” (2015, s. 157).

Halaf yerleşimlerinde görülen sosyo-ekonomik, sosyal, ideolojik dünya görüşlerini anlamamız gruplararası ve bölgelerarası iletişim ve etkileşim ağlarının çözülmesine dair bir çok bilgiye ulaşabilmemiz açısından önemlidir. Bu bağlamda, Batı Asya ile kıyaslandığında, Güney Kafkasya Neolitik araştırmaları nitelik ve nicelik açısından çok daha geride kalmıştır. Batı Asya’da olduğu gibi, Güney Kafkasya’da Neolitik yaşam şeklini ve sürecini anlamamız açısından, M.Ö. 7. binlerin sonlarından itibaren görülmeye başlayan ilk yerleşik ve tahıl üretimi grupların geçirdiği süreçleri anlamamız yeni çalışmalarla mümkün olabilecektir.

Neolitik yaşam biçiminin nasıl geliştiğine ilişkin sorunsal, sadece Güney Kafkasya araştırmalarının problemi olmaktan çıkmış, insanoğlunun yaşamında gerçekleşen bu değişime ait nedenlerin sorgulandığı genel bir Neolitikleşme sorunu haline gelmiştir (Cowan ve Watson, 1992, s.1). Nitekim, son zamanlarda yapılan araştırmalar, bu sürecin sadece üretime geçilme ile ilişkilendirilmediğini; ölü gömme gelenekleri, ritüeller, mimari kalıntılar, çanak çömlek ve küçük buluntularla dönemin tüm verilerinin birlikte değerlendirilerek,sembolizmve tüm

sosyal organizasyonun da dahil edildiği kapsamlı bir çalışmanın gerekliliğini ortaya koymuştur (Kuijt, 1992, s. 3-5; Atakuman, 2012, s. 69; 2014a, s.195; 2014b, s. 34).

II. YAKIN DOĞU VE GÜNEY KAFKASYA’DA NEOLİTİKLEŞME SÜRECİ VE KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

II. 1. YAKIN DOĞU’DA NEOLİTİK SÜRECİN KURAMSAL TANIMI

İnsanoğlu 2,5 milyon yıllık evriminde, son 12.000 yıl dışında, doğaya bağımlı olarak yaşamını sürdürmüştür. Doğadaki diğer canlılardan ve yakın akrabalarından farklı olarak, sahip olduğu beyni ile, öncelikle kültürü geliştirmiş daha sonra bu kültürü kullanarak içinde bulunduğu doğanın sınırlarını zorlamayı başarabilmiştir. Diğer bir ifade ile, biyolojik değişimini, geliştirdiği kültürü ile desteklemiş ve kendi özel biyokültürel evrimini oluşturmuştur. Bu süreç içinde zaman zaman kültürel evrimi biyolojik evriminden daha hızlı ilerlemiş ve biyolojisini dahi şekillendirmiştir (Stone ve Lurguin, 2007). İnsanın evriminde bir çok önemli basamak bulunmakla birlikte, devrim olarak nitelendirilebilecek bir süreç, insanın kültürünü ve dolayısıyla biyolojisini çarpıcı şekilde değiştirmiştir. Bunlardan süreci oluşturan ve G.Ö. 10 binyılı tanımlayan dönem, Neolitik olarak bilinmektedir (Atakuman, 2015a).

Neolitik, yeni ve taş kelimelerinden oluşmakla birlikte, tanımın içerisini doldurmak uzun süren araştırmalar sonrasında gerçekleşebilmiştir. İnsanoğlunun tarihsel değişiminin kronolojik olarak anlatılması ilk kez 1817 yılında Thomsen tarafından yapılmıştır (aktaran: Özdoğan, 2011, s. 33). Thomsen, ayrımını üç çağ esasına dayandırmış ve bunları Taş, Tunç ve Demir Çağları olarak tanımlamıştır. Daha sonraki dönemlerde yapılan araştırmalarla, Thomsen tarafından kullanılan “Taş Çağı” tanımlamasının yeterli olmadığı anlaşılmış; bu dönem “eski” ve “yeni” şeklinde ikiye ayrılarak ele alınmıştır. Eski ve yeni ayrımından sonra, terminoloji üzerinde çalışan Lubbock (aktaran: Özdoğan, 2011, s. 34), dönemlerin

isimlendirilmesini tekrar ele almış, Taş Çağı'nı Paleolitik Çağ ve Yeni Taş Çağı'nı ise Neolitik olarak tanımlamıştır.

Genel olarak bakıldığında, dönemleri tanımlamada kullanılan verilerin arkeolojik buluntu topluluklarından elde edildiği anlaşılmaktadır. Tipolojik ve üslup şeklindeki “değerlendirme” XVIII. ve XIX. yüzyılın kültürel ve ideolojik siyasi yapısının ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Geçen 200 yıl içinde insan geçmişinin kültürel boyutlarda tanımlanması farklı dönemlerde, farklı kişiler tarafından, farklı disiplin alanlarında, değişik terminolojiler ve sınıflandırmalarla yapılmıştır. Örneğin, Marksist arkeoloji düşünce sisteminde geçmiş dönem toplulukları, “İlkel-Komünal Topluluklar, Köleci Topluluklar, Feodal Topluluklar” olarak tanımlanırken, Braidwood (aktaran: Özdoğan, 2011, s. 35) toplulukları, “Gezginci Avcılık (Eski Taş Çağı), Uzman Avcılık ve Balıkçılık (Orta Taş Çağı), İlk Çiftçi Köylüler (Yeni Taş- Neolitik Çağı), Gelişkin Köylüler (Bakır-Taş-Kalkolitik Çağı), Kentleşme (İlk Tunç Çağı), Devlet Oluşumu (Orta ve Son Tunç Çağı), İmparatorluklar (Demir Çağı) olarak tanımlanmıştır.

XX. yüzyılda Neolitik Çağ tanımlamaları değişik ideolojik görüş ve yorumlarla yapılmıştır. Childe (2009, s. 63; 2010, s. 54) tarafından “Neolitik Devrim” olarak yapılan tanımlama, hala geçerliliğini korumakla birlikte bazı bilim insanları, “Neolitik Devrim” yerine “Devrimci Neolitik” (A Revolutionary Neolithic) tanımının kullanılmasını önermektedirler (Lewis-Williams ve Pearce, 2005, s. 18-20). Diğer taraftan, diğer Tarih Öncesi Çağlar gibi Neolitik Çağın tanımlamaları için üretim teknolojisi üzerinden yapılan değerlendirmeler de vardır (Braidwood, 1990, s. 133). Kültür tarihçileri Neolitik Dönem'i (Yeni Taş Çağı, Cilalı Taş Çağı) taş aletlerin teknolojisindeki gelişmelere göre tanımlamışlardır (Özdoğan, 2011). Hauptmann (H. Hauptmann ile kişisel iletişim, 4 Nisan 2015) ise kültürde gerçekleşen değişimlere vurgu yaparak, dönemi “evrim” olarak nitelendirmektedir.

Neolitik Dönem kazılarının artmasıyla birlikte, döneme ilişkin tanımlamalarda değişmeye başlamıştır. Kenyon (aktaran: Lewis-Williams ve Pearce, 2005, s. 18),

Jericho’da yaptığı çalışmalar sonucunda Neolitik Dönem’i çanak çömleksiz ve çanak çömlekli olmak üzere ikiye ayırmıştır. Her ne kadar, günümüzde, çanak çömlek üretimi Neolitik Dönem’in kronolojisi içerisinde yer alsa da, dönemi tanımlayan tek özellik olarak dikkate alınmamaktadır. Bu dönemin en önemli özelliği, insanların göçerlikten yerleşik yaşama; avcı-toplayıcı yaşam tarzından tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomik sisteme geçiş yapmalarıdır. Üretime dayalı ekonomik yapının geliştiği Neolitik toplulukların yaşam biçimindeki değişimler, beraberinde nüfus artışı, mesleki uzmanlaşma, toplumsal ilişkilerde aile ve mülkiyet kavramı, hak ve öteleştirme gibi kavramlar ve ilgili hegomonik pratiklere dönüşerek kendine özgü gelenek ve göreneklerin oluşmasına neden olmuştur (Atakuman, 2014a, s. 208).

Neolitik Dönem’in ortaya çıkmasını hazırlayan koşulların anlaşılabilmesi için, dönemi etkileyen çevresel faktörlere de bakmak gerekmektedir. Pleistosen Dönem’in (G.Ö. 2.000.000 -10.000) son evresinde, Vürm Buzul Dönemi’nin (G.Ö. 75.000-12.000) sona ermesiyle birlikte, iklim giderek ılımanlaşmış ve bu durum insanların daha geniş alanlarda toplayıcılık yapmasına imkan tanımıştır (Braidwood, 1990, s. 126; Kottak, 2013, s. 147). Buna paralel olarak, Epipaleolitik/Mezolitik Çağların mikrolitlerinin yapılması ve evcilleştirmenin gerçekleştirilmesi gibi kültürel değişimler de Neolitik Dönem’e geçiş için zemin hazırlamıştır (Sagona, 2015, s. 33). Bu, genellikle geniş spektrumlu toplayıcılık süreci içerisinde, insanların uzun süre yabanıl hayvan ve bitkilerin üreme dengelerine müdahale etmesi ve bunları besin kaynaklarına dahil edilmesi sonucunda oluşmuştur. V.G. Childe, bunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Ekonomiyi dönüştüren ilk devrim, insana kendi yiyeceğini denetleme yetisi sağladı. İnsan ekip biçmeğe, yenilebilir otları, kök ve ağaçları sevmeye başladı. Aynı zamanda kimi hayvan türlerini elinden geldiğince besleme, koruma ve güven altına alma karşılığında evcilleştirip kendine bağımlı kılmayı başardı. Bu ilk adım birbiriyle yakından ilintiliydi” (aktaran: Gathercole, 2013, s. 63).

Childe, “Neolitik Devrim” olarak tanımladığı sosyal ekonomik değişimi, yakın geçmişteki Sanayi Devrimi ile karşılaştırarak bir süreç olarak algılamış ve daha karmaşık ve kalabalık toplulukların üretime dayalı ekonomik yapısının hızlı dönüşümünden yola çıkarak, Neolitik için “devrim” kavramını kullanmıştır. Fakat arkeolojik veriler, Childe’ın tanımlamış olduğu Neolitik Devrim sürecinin, aslında daha kademeli olduğunu ve bir kaç bin yıl sürdüğünü ortaya koymuştur. Yakındoğu’da erken yerleşik ve tahıl üretimine dayalı ekonomik yapıya geçiş sırasında ve daha sonraki geçim ekonomisi sürecinde, çoğunlukla yabancı bitki ve hayvanların toplanıp avlandığı anlaşılmıştır. Arkeolojik araştırmalar, bir çok bitki ve hayvan türünün bir dizi tahılın evcileştirilmesinden binlerce yıl sonra insanlar tarafından kültüre alındığını göstermiştir (Düring, 2016, s. 66). Düring’e göre Neolitik süreç halen devam etmektedir (2016, s. 66).

Bu süreç sonucunda artık hasat edilen ürün sadece doğanın armağanı değil, insan faaliyetlerinin sonucunda tükettikleri bitki ve hayvanların biyolojik özelliklerine müdahale edilmiş mahsül haline gelmiştir (Childe, 2010, 54-60).

Üretim ekonomisine dayalı beslenme modeline geçiş, Son Buzul Dönemi’nin geç aşamalarında meydana gelen sıcak ve nemli ısınma döneminde, yaklaşık M.Ö. 12.bin yıllarda (*Bollin-Alleroddönemi* M.Ö. 12.500-10.800) gerçekleşmiştir. Güneybatı Asya’nın bazı bölgelerinde, özellikle Levant Bölgesi’nde insan gruplarının, flora ve fauna açısından zengin kaynakları olan alanlarda yoğunlaştığı görülmüştür. Bu dönem, Levant Bölgesi’nde *Natuf* olarak tanımlanmakta ve avcı toplayıcı toplulukların yerleşik hayata geçiş ve üretimci ekonomiye dayalı sosyal ekonomik farklılıklara sahip gruplarını tanımlanmaktadır (Hodder, 2014, s. 20).

Sıcak ve yumuşak iklimin yerini “Genç Dryas” (Younger Dryas) (M.Ö. 10.800-9500) Dönemi’ne, yani kurak ve sert hava şartlarına bırakmasıyla, avcı toplayıcı *Natuf* toplulukların, daralan besin kaynaklarına dayalı olarak göçebe yaşam tarzına geri dönmüş oldukları düşünülmektedir. Lakin, zorlu iklimsel koşullarda, besin ekonomisini elde tutmak için, hayvan ve bitkilerin kültüre alınmasının kontrol edilmesi, bu dönemde üretim ekonomisine geçişin temellerinin atıldığı süreç olarak da bilinmektedir (Atakuman, 2014a, s. 192; 2015a, 49). “Genç

Dryas” Dönemi M.Ö. 10. binlerde sona erdiğinde, Doğu Akdeniz Bölgesi’nde avcı toplayıcı Natuf kültürün yerini, yerleşik düzene geçen ve hayvan ve bitkilerin evcileştirilmesine dayalı ekonomiye sahip Erken Neolitik/ Çanak Çömleksiz Neolitik A (M.Ö. 9300-8400) evresi almış, ardından Çanak Çömleksiz Neolitik B evresi (M.Ö. 8500’den M.Ö. 8. binyılın sonları) ortaya çıkmıştır (Hodder, 2014, s. 20). Neolitik sürecin ikinci aşaması olarak, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem adıyla tanımlanan süreç başlamış ve M.Ö. 7. binyılın başlarında ortaya çıkmıştır (Hodder, 2014, s. 20; Yaker, 2014, s. 127; Atakuman, 2015a, s. 49; During, 2016, 139).

Güneybatı Asya’daki besin üretimini, jeolojik farklılıklar ve çevresel özellikleri dikkate alarak inceleyenler, bu üretimi Son Buzul Çağı’ndan sonra gelişen olumlu iklimsel durumla şekillenen bir ekonomik sisteme dayandırırılar. Giderek yaygınlaşan arkeometri çalışmalarıyla, Neolitik süreçte besin üretim teknolojisinin ortaya çıkmasına ilişkin bir çok veri elde edilmiştir. Bu bağlamda yapılan çalışmalardan biri, “itme” (push) modeli olarak adlandırılmış ve besin kaynaklarına yakın bölgelerde yerleşik yaşama geçen toplulukların, hayvan ve bitki türlerini evcileştirdiği öngörülmüştür. Diğer bir model ise “çekme” (pull) modelidir. Olumlu iklimsel gelişim insan popülasyonunda nüfus artışına neden olmuş, artan nüfus artışı, daha güvenilir besin kaynağı olan hayvan ve bitki türlerinin evcilleştirmesine dayalı beslenme modellerine geçilmesini zorunlu kılmıştır (Atakuman, 2014a, s. 192).

Söz konusu gelişmelerden sonra, tarıma dayalı sosyol ve ekonomik yaşantının yaygınlaşarak bir norm haline gelmesiyle tanımlanan Neolitik süreç, Güneybatı Asya’da, Levant, Toros ve Zagros Dağ silsilelerinin eteklerini kapsayan geniş bir coğrafyada yaygın olarak görülmeye başlanmıştır. Kronolojik olarak M.Ö. 10.000 ile 7000 biniçeren Erken Neolitik Dönem’de, halen avcı toplayıcı ekonomiye dayalı yaşam devam etmektedir (Zarder, 2008, s. 11598; Helwing, 2015, s. 322-323). “Genç Dryas”ın son aşamalarında ve PPNA Dönemi’nin başlarında, yerleşik yaşantının Levant Bölgesi’nde ortaya çıktığı nadir veriler bilinmektedir. Yapılan çalışmalarda, PPNA’nın son evrelerine ait arpa kalıntılarının Levant’ın

güneyinde tespit edildiği, buğdayın ise kuzey bölgelerinde görülmeye başlandığı ortaya konulmuştur. PPNB sürecinde ise bakliyatlar ve sürü hayvanlar evcilleştirilmiştir (Atakuman, 2014a, s. 192). Yakın Doğu'daki hayvan evcilleştirmesine dayalı ilk arkeolojik veriler keçi, koyun ve domuz olmak üzere M.Ö. 10. binleri göstermektedir (Zerder, 2008, s. 11598; Fig. 1; 2011, s. 224-225) (Harita IV). Fakat gerçek anlamda, hayvan ve bitki evcilleştirmesine dayalı sosyal ve ekonomik yaşama geçiş, PPNB'in sonlarında M.Ö. 7500'lerde meydana gelmiştir (Atakuman, 2015a, s. 49).

Güneybatı Asya'da ise hayvan ve bitkilerin ilk olarak nerede evcilleştiğiyle bağlantılı olarak bir kaç hipotez ileri sürülmüştür. Bunlardan en yaygın olanı, Braidwood'un (1995) Zagros Bölgesi'nde Tepe Asiab, Tepe Sarab, Ali Kosh, Asaib, Tepe Abdull Huseyn, Ganj Dareh gibi merkezlerde yaptığı çalışmalar sonucunda ortaya konmuştur. Bu yerleşimler için yüksek, dağlık alanların seçilmesi nedeniyle Neolitik sürecin vahalarda ortaya çıktığına dair teori çürütülmüştür. Yakın dönem çalışmaları, İran'ın batısında, Zagros Dağları'nda yer alan Erken Neolitik merkezlerin de "Bereketli Hilal" alanındaki yerleşimlerle paralellik gösterdiğini ortaya koymuştur (aktaran: Helwing, 2015, Zeder, 2011). Bu veriler, Flannery'nin İran'ın dağlık bölgelerindeki avcı-toplayıcı yerleşiklere ilişkin düşüncelerini de desteklemektedir (Helwing, 2012, s. 504). Ganj Dareh'te M.Ö. 9000'in başlarına tarihlendirilen evcilleştirilmiş koyun ve keçi kalıntılarının tespit edilmesi de, Braidwood (1995) ve Kottak'ın (2013) ekonomik yapıdaki değişimin yüksek bölgelerde başladığına ilişkin görüşlerini destekler veriler sunmuştur (Zarder, 2008, s. 11598; Helwing, 2015, s. 322-323). Ancak, Helwing (2015, s. 323) bu durumu, "araştırmacıların Braidwood'un etkisinde kalarak, çalışmalarını yüksek vadilerde yapmaları" ile açıklamaktadır. Araştırmacı, bu bölgeden elde edilecek daha kesin sonuçlar için ovalarda yapılacak araştırmaların gerekliliği üzerinde durmaktadır (Helwing, 2015, s. 323).

Şimdiye kadar kısaca gelişim ve yorumlama sürecini tanıtmaya çalıştığımız Neolitik Dönem kavramı için son dönem çalışmalarına kadar yapılan tanımlama şu şekilde açıklanabilir; Güneybatı Asya'da ilk tarım üretimi ekonomisine dayalı

beslenme, ilk olarak İsrail, Ürdün, Suriye, Irak, İran ve Türkiye coğrafyalarında görülmeye başlanmıştır (Braidwood, 1990, s. 136; Yakar, 2014, s. 42-45). Üretim ekonomisine geçişin Levant ve Mezopotamya bölgelerinde olmasından hareketle, Braidwood (1990, s. 136) bölgeyi “Çekirdek bölge” olarak tanımlamıştır. Bereketli Hilal’in ilk çiftçileri buğday, arpa, mercimek, bezelye ve nohut gibi bitkileri, koyun, keçi, sığır ve domuz gibi hayvanları evcilleştirmişlerdir (Braidwood, 1990, s. 138).

Bugün yapılan çalışmalarda, Neolitik sürecin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili bir çok yeni teori geliştirilmiştir. Yaygın olarak, evcileştirmenin ve ilk yerleşik toplumların Güney Levant Bölgesi üzerinden çıkışı, Levant merkezli bir Yakındoğu Neolitik modeli tartışılır ve bilinirken, son on yıldır, Levant modeli Yakındoğu Neolitik gelişiminin kültürel tarih açısından geçerli olmadığı ciddi argümanlarla savunulmaktadır (Düring, 2016, 64). Bu bağlamda, Neolitik süreçte her ne kadar bölgelerarası etkileşim söz konusu olsa da, ekonomik, kültürel ve sembolik dünyada farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin, Güneydoğu Anadolu’nun en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Körtik Tepe’de “Genç Dryas” sürecinden itibaren görülen yerleşik yaşam şeklinde buğday ve arpa gibi tahılların yerine, badem, fıstık, mercimek ve yabani çalı üzümleri gibi bitki ve meyvelerin beslenme ekonomisinde esas yer tuttuğu görülmektedir. Ayrıca köpek dışında hayvan evcileştirmesine dair veriler de bulunmamaktadır. Yerleşimde yabani keçi, koyun, domuz, geyik, ceylan, tilki, tavşan, kaplumbağa ve balık türlerinin beslenme ve sembolik aktivitelerde kullanıldığı da anlaşılmıştır. Öte yandan PNNA merkezleri olan Jeriho ve Çayönü’deki inanç sistemlerini ve ölü gömme geleneklerini yansıtan ayinlerin uygulandığı yapılar yanında, Göbekli Tepe, Jerf el-Ahmar ve Tel Abr gibi merkezlerde görülen anıtsal mimari yapılar, çok görkemli olmalarıyla dikkat çekmektedir.

Farklılıklar, Yakındoğu’da gelişen Neolitik sürecin tek merkezli olarak ele alınmaması gerektiğini ortaya koymaktadır. Olasılıkla Levant merkezli bir Yakındoğu Neolitik süreç kavramının ortaya çıkışının en önemli nedenlerinden biri, bölgede uzun yıllardan beri yoğun olarak yürütülen arekolojik çalışmalardır.

Bu nedenle, son yıllarda, Yakındoğu'nun diğer bölgelerinde, özellikle, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yürütülen çalışmaların sunduğu veriler, Kuzey Mezopotamya'nın Erken Neolitik Dönem'de kendine özgü bir Neolitik sürecin varlığını ortaya koyduğunu göstermiştir. Bu farklılık, sadece Kuzey Mezopotamya için geçerli değildir ve Kıbrıs, Orta Anadolu ve Zagros eteklerinde de kendisini göstermektedir. Bu bağlamda, Yakındoğu Neolitik'i için "çok merkezli" bir modelden bahsetmek mümkündür (Düring, 2016, 64-65).

Farklılıklar, dönem insanının mimarilerinde, üretim teknolojilerinde ve sembolik dünyalarında görülen yerel ve bölgesel ayrımlarla ifade edilmekle beraber, bölgesel kültür yakınlığına sahip yerleşimlerde ortak özellikler de dikkat çekmektedir. Kuzey Mezopotamya'nın Neolitik köy toplulukları olan Çayönü, Akarçay Tepe, Nevalı Çori, Cafer Höyük, Qaramel, Dja, Mureybet, Abu Hureyra, Halula, Magzaliya gibi merkezlerde taş "döşeli", "kanallı", "ızgara planlı" temelleri olan yapıların görülmesi, bölgelerarası kültürel yakınlığa sahip merkezlerin ortak paydalarını da destekler niteliktedir. Kuzey Mezopotamya'nın "hücre planlı" ya da bodrumları olan evleri, Ficle ve Fırat arasındaki Erken Neolitik merkezlerinde görülen benzerlik açısından önemli niteliktedir (Yakar, 2014, s. 94-95).

Neolitik süreçle ilgili en önemli sorunlardan birisi de, dönemin sosyal yapısını değerlendirmektir. Kültürel evrim kuramları üzerinden yapılan çalışmalar, ekolojik ve ekonomik temelli yaklaşımlarla, Neolitik süreci tanımlamaya çalışmaktadır. Besin ekonomisinde artıdeğerin oluşmasıyla, artı değerın yeniden dağıtılması yönünde ortaya çıkan iş bölümü, liderlik ve hiyerarşik bir yapının temellerini atmaya başlamış ve bu sürecin gelişiminde, politik ve dini otoritenin merkezleşmiş şekilde bütün sosyal aktiviteleri kontrol ettiği bir sistem ortaya çıkmıştır (Atakuman, 2014a, s. 191). Nitekim, Göbekli Tepe gibi bir kaç merkezde görülen megalitik yapılar, inşaa sırasında avcı-toplayıcı gruplar arasında görülen ortak düşünce ve grup dayanışmasını destekleyen örneklerdendir. Büyük iş gücü gerektiren anıtsal yapıların inşaaasının, ciddi bir organizasyon ve planlanma gerektirdiği ortadadır (Yakar, 2014, s. 58-59). Yakar

(2014, s. 59), anıtsal yapıların uzun dönemli bakımı ve kontrolünü gerçekleştiren mekanizmanın, yalnızca gruplar arası ilişkilerin etno-kültürel anlamdaki güçlü bağlantılarıyla değil, toplumdaki kutsal veya sembolik ritüelleri düzenleyen yerleşmiş geleneklerle de ilişkilendirmektedir.

Böylelikle, anıtsal mekanlar, toplumda çeşitli şöenlerin ortaklaşa olarak kutlanmasında önemli role sahip toplanma alanları olarak düşünülebilir. Bu sembolik aktiviteler, toplumda ruhani, sosyal ve ekonomik bağların güçlenmesinde ve sürdürülmesinde önemli yer tutmaktadır. Neolitik'in başlarından itibaren sosyal yapılarda görülen yerel farklılaşmalar, ölü gömme adetlerinde, mezarlarda bulunan eşyalar ve diğer ritüel nesnelerin kalitesine ve sayısına da yansımıştır. Bu materyal kültürünün sunduğu verilerden yola çıkarak, Yakar (2014, s. 56), Erken Neolitik'te sosyal tabakalaşmadan bahsedilebileceğini savunmakta, durumu, "grup içinde şifacı/şaman benzeri kişilerin içinde bulundukları toplumda bir statü sahibi oldukları görüşüyle" ifade etmektedir. Bu statüye yükselmek için, adayların öngörülen bir görev için kahramanlık, akıl ve cesaret gibi yetenekleri üstün tutulmuş olmalıdır ve bu uygulamalar adaylar arası rekabet potansiyelini yükseltmiştir (Yakar, 2014, s. 57-58). Fakat her şeye rağmen bu dönemde toplumsal sınıfa dayalı tam bir hiyerarşik düzenin varlığından söz etmek de güçtür (Yakar, 2014, s. 58). En önemli verilerden biri, Neolitik Dönem boyunca besin kaynaklarının eşitlikçi bir şekilde paylaşıldığı yönündeki kanıtlardır. Ayrıca PPNB'nin sonunda Levant ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yerleşimlerin terk edildiğide bilinmektedir (Atakuman, 2014a, s. 194). Bu durum, kolayca dağılabilen bir sosyal yapının da işareti olarak yorumlanmaktadır (Atakuman 2014a, s. 194).

El yapımı çanak çömleğin ortaya çıkması ile Çanak Çömlekli Neolitik Dönem olarak tanımlanan sosyal ekonomik yapı, M.Ö. 7. binlerin başlarından itibaren görülmeye başlanmıştır (Yakar, 2014, s. 127; Atakuman, 2015a, s. 49; Düring, 2016, s. 139). Tarım üretiminin ve hayvan evcileştirmenin yaygın olduğu bu dönem, Yakar tarafından tanımlanmıştır:

“Kaynakların denetim altına alındığı, çatışmalar yoluyla birincil ve marjinal bölgeler üzerinde kurulan toprak hakimiyeti, olasılıkla ailelerin ve klanların soya, yaşa, cinsiyete ve uzmanlığa dayalı olarak sınıflandırılması, mevcut soyların evlilik yoluyla genişlemesi, olasılıkla bölgesel yetkilendirme yoluyla seçimle ya da kalıtımsal bir lider tarafından ve seçilen/atanan topluluk üyeleri tarafından yürütülen hiyerarşik bir yönetime dayalı bir toplum” (Yakar, 2014, s. 127).

Yukarda anlatılan cümlelerden de anlaşıldığı gibi, üretim teknolojisinde, ticari ve sosyal-ekonomik ilişkilerde gözlemlenen gelişmeler, kentleşme öncesi gelişim sürecinin olgunlaştığı dönem olarak yorumlanmıştır. Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin (M.Ö. 7000-5000) nesnel kültürünün ana ürünleri olan, çanak çömlek, mühür, figürin ve obsidyen gibi nesnel eşyalar, geniş coğrafyalarda yayılım göstermektedir (Atakuman, 2015b, 61). Geç Neolitik’in mühür buluntuları açısından en önemli yerleşimlerinden biri olan Domuztepe ve Tell Sabi Abyad’da mühür imgelerinin birbirine çok benzer özelliklerinin olması, Geç Neolitik topluluklarının sosyal, ekonomik ve sembolik dünyasını anlamamız açısından son derece önemlidir (Atakuman, 2015b, s. 63). Atakuman, “Geç Neolitik Dönem’de yaygınlaşan mühür, figürin ve seramik gibi taşınabilir kültür materyallerinin, gruplararası ilişkileri düzenleyen sembolik işlevleri olabileceğini” düşünmekte ve “taşınabilir küçük nesnelerin dönemin yarı-göçebe toplumlarının kişisel ve gruplararası ve aynı zamanda bölgelerarası ilişkilerinin kurulması ve gelişmesi açısından son derece önemli bir role sahip olduklarını” ifade etmektedir (Atakuman, 2015b, s. 77).

M.Ö. 7. binlerde büyük tarımcı köy toplulukları, daha önceki izole yerleşim alanlarından çıkarak barışçıl ya da gerektiğinde savaşarak sınırlarını genişletmiş olmalıdırlar. Demografik değişim, nüfus artışı ve sosyal ekonomik gelişim, topluluklar arası sorunlara neden olmuş, zamanla bu sorunların ortaya çıkarttığı yeni sosyal organizasyonları kontrol eden mekanizmalar geliştirilmiştir (Yakar, 2014, s. 158-159).

Artan nüfus, besin kaynaklarının daha geniş ve derin kullanılmasını gerektirmiş, hayvancılığı artırmak için daha çok erkek hayvanların gıda ürünü olarak tercih edilmesi, dişilerin ise damızlık olarak yetiştirilmesine çalışılmış olmalıdır. Daha

önceki dönemde olduğu gibi, keçi, koyun, sığır ve domuz bu dönemde de tercih edilen hayvanlar arasındadır (Yakar, 2014, s. 160-161).

Neolitik dağılım/genişleme üzerine güncel yorumlardan biri de, Düring tarafından öne sürülmüştür. M.Ö 8500’lerde başlayıp M.Ö. 7. binyıla kadar süren zamanda, Orta Anadolu üzerinden gelişen Neolitik yaşam şekli batı bölgelerine ulaşmış, bu sürecin etkileri M.Ö 6500’lerde Batı Anadolu, Yunanistan ve Balkanlar’da görülmeye başlanmıştır (Düring, 2016, s. 139-140). Düring (2016, s. 140), bu yayılımı/gelişmeyi “İkinci Neolitik Devrim” olarak tanımlamaktadır. Bu genişlemenin önemli etkenlerinden, özellikle Doğu Akdeniz ve Yakındoğu’nun büyük kısmını tesiri altına alan, “8.2 KA” olayı (M.Ö 6400-6100 binyıllar) üzerinde duran araştırmacı, uzun süreli kuraklıkların hakim olduğu bu dönemi yayılımın ana etkeni olarak görmemekte, bu durumu da üç nedenle açıklamaktadır:

“Başka ekolojik bölgelere yayılmaya olanak veren tarımsal teknolojiler olmadan farklı alanlarda tarım yapmanın uygulanabilir bir seçenek olamaması, Anadolu’nun polen kayıtlarında 8.2KA olarak adlandırılan kuraklığın ne derece etkili olup olmadığının henüz yeterli verilerle desteklenmemesi ve komşu bölgelere gerçekleştirilen tarımsal yayılımın 8.2 KA olayından en az yüzyıl daha önce olması (Düring, 2016, s. 141-142).

Sonuç olarak M.Ö 6500’ler Neolitik Yaşam biçiminin fevkalade yayılımı, demografik ve ya ekolojik temelli itici etkenlere dayalı verilerin az bulunması, aynı zamanda bütünleşik bir üretim ürünü; hayvan ve tarım teknikleri paketine dair verilerin de bulunmamış olması başka nedenlerin olması ihtimalini ortaya koymaktadır. Tarıma dayalı ekonomik yapılı Neolitik yayılımın, girişimci küçük çiftçi grupların yeni bölgelere yayıldığı, yerel avcı toplayıcı kültürlerle etkileşim esnasında her iki grubun sahip olduğu pratiklerin birbirinden benimsenmesi şeklinde gerçekleşmiş olması öngörülmektedir. Bu bir benzersiz bir kültürel gelenekler kaleidoskopu yaratmış olan modeldir (Düring, 2016, s. 217).

II.2. GÜNEY KAFKASYA’DA NEOLİTİK ÇALIŞMALARIN TARİHÇESİ, NEOLİTİKLEŞMEYLE İLGİLİ ORTAYA KONULAN GÖRÜŞLER VE TERMİNOLOJİK SORUNLAR

Güney Kafkasya’da yürütülen arkeolojik araştırmalar üç döneme ayrılarak ele alınmaktadır. İlk dönem araştırmaları, Eski Rusya Çarlığı döneminde başlamış; çalışmalar 1870’li yıllardan 1919 yılına kadar devam etmiştir (Avşarova ve Pirguliyeva, 2010, s. 21-22, İsmayılov, 1981, s. 1-6). Söz konusu yıllarda, arkeolojik kazıların başlamasıyla birlikte, bilimsel çalışmaların önemini ortaya çıkarmak amacıyla yavaş yavaş dernekler ve müzeler kurulmaya başlanmıştır. İlk olarak, Tiflis’te 1871 yılında “Kafkas Arkeoloji Komisyonu” kurulmuş; 1881 yılında da “V. Kafkasya Arkeoloji Kurultayı” düzenlenmiştir (Avşarova ve Pirguliyeva, 2010, s. 21-22; Lindsay ve Smith, 2006, s. 168-169; Sagona, 1993, s. 22-23; Sagona, 2010, s. 145). Bu gelişmeyi, Petersburg’ta 1951 yılında kurulan “İmparatorluk Arkeoloji Derneği” ve 1959 yılında kurulan “İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu” izlemiştir. Bu yılları takiben, Moskova’da 1964 yılında “Rus İmparatorluk Arkeoloji Derneği” kurulmuş ve 1914 yılında da “Tiflis Devlet Müzesi” açılmıştır (Avşarova ve Pirguliyeva, 2010, s. 21-22; Lindsay ve Smith, 2006, s. 168-169; Sagona, 1993, s. 22-23; Sagona, 2010, s. 145). Yeni açılan kurumlar yanında Rus ve Avrupa’lı bilim insanları 1830-1860 ve 1870-1919 yılları arasında, özellikle Azerbaycan’ın Güney ve Batı bölgelerinde yüzey araştırmalarına başlamışlar ve araştırmalarını raporlar şeklinde yayınlamışlardır. Bu dönemde, bölgede yapılan çalışmaların sadece araştırma içerikli olmadığı, özellikle mezarlardan ele geçirilen değerli eserlerin bölge dışına çıkarıldığı da vurgulanmaktadır (Avşarova ve Pirguliyeva, 2010, s. 21-22; İsmayılov, 1981, s. 1-6).

İkinci Dönem çalışmaları 1919 yılından 1991 yılına kadar devam eden dönemi kapsamaktadır. 1917 yılında Rusya Çarlığı’nın dağılmasıyla birlikte, arkeolojinin bakış açısı da değişmeye başlamıştır. Bu farklılık, çalışmaların yorumlanmasında ve değerlendirilmesinde görülmektedir. Kültür ve çevre ilişkisi, Batı bilim

dünyası tarafından insan odaklı ve çevresel koşullar şeklinde yorumlanırken, Rus Çarlığı görüşünü benimseyen bilim dünyası, Marksist ideolojinin de etkisiyle, besin ve üretim ekonomisi ilişkisi doğrultusunda çalışmalara yönelmiştir. Stalin Dönemi'nde, bilimsel işbirliğine yasaklar getirilmiş ve yapılan çalışmalar diğer akademik çevrelerle paylaşılmamıştır (Lindsay ve Smith, 2006, s. 167). Bu dönemde Nikolai Marr başkanlığında “Maddi Kültür Tarih Akademisi” kurularak kurum tarafından arkeolojik çalışmalar siyasi bir araç olarak değerlendirilmiştir (Sagona, 2014, s. 25; 2010, s. 145-146). İkinci Dönem çalışmalarının gerçek anlamda temeli, 1919 yılında Erivan'da, 1920 yılında ise Bakü'de Devlet Müze'lerinin kurulmasıyla atıldığı söylenebilir (Sagona, 2010). 1930-1950'li yıllarda Sovyet arkeoloji anlayışı, Marr'ın teorilerinden köken alan etnik köken, göç ve üretim ekonomisi üzerine değerlendirmelerle devam etmiştir. 1970'li yıllarda batının “New Archaeology” kavramı ile tanışılmış ve bununla birlikte yeni tartışmalar başlamıştır. Bunun sonucu olarak, “Eski/klasik düşünce” yanlıları ile “insan odaklı yorumlayıcı düşünce” olmak üzere iki görüş ortaya çıkmıştır. Arkeolojik çalışmalara bu yeni görüşün girmesiyle birlikte, bölgede daha önce yapılmayan arkeometri araştırmaları da başlamıştır. Bu yeni yaklaşımlar ve arkeometri çalışmaları, taş endüstrisi ve madencilik konularındaki araştırmaların yoğunlaşmasına yol açmıştır (Lindsay ve Smith, 2006; s. 176; Sagona, 2010, s. 146-147).

Batılı arkeologlar yanında özellikle 1930'lu yıllardan sonra yerli arkeologların çalışmaları bölgede önem kazanmaya başlamıştır. 1950-1960 yıllarında Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'da Paleolitik ile Mezolitik Çağ'lara dair merkezler tespit edilmiştir (Gaspariyan, 2010, s. 160-161; Gaspariyan ve diğerleri, 2014, s. 65; Bar-Oz ve diğerleri, 2012, s. 2453). Sovyet döneminde yapılan araştırmaların yorumlarının ideoloji çerçevesinde yorumlandığı söylenebilmekle birlikte, yapılan yorumlar Marx'ın materyalist (Sagona, 2010, s. 147) ve Braidwood'un ekonomi temelli araştırmaları kapsamı dışına çıkamamıştır (Helwing, 2015, s. 324).

Üçüncü Dönem olarak tanımlayacağımız çalışmalar 1990'lı yıllardan sonra yapılan araştırmalarla başlamıştır. Sovyetlerin çöküşünden sonra bağımsızlığını kazanan ülkeler olarak Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'da başlayan arkeolojik çalışmalar günümüzde halen sürdürülmektedir.

Güney Kafkasya'da yapılan araştırmalar çerçevesinde tespit edilen en eski yerleşim M.Ö. 7. bin yılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir. Bu dönem, Geç Mezolitik'ten Erken Neolitik Dönem/PPN'e geçiş evresi olarak dikkate alınmıştır (Sagona, 2011, s. 684). Bu döneme ait mimari bilgiler Batı Gürcistan'dan elde edilmiştir. "Patshka" olarak tanımlanan evler, keresteden, saz ve çamurla desteklenerek tek odalı olarak yapılmıştır (Sagona, 2011, s. 685). Bölgenin en eski merkezlerinin dağılımına bakıldığında ise PPN topluluklarının Karadeniz kıyı şeridi boyunca yüksek rakımlarda, nemli bir iklim kuşağında ve ormanlık alanlarda yerleştikleri söylenebilir.

Geç Neolitik Dönem'e dair en eski veriler Batı Gürcistan'ın Karadeniz kıyılarından gelmiştir. Söz konusu yerde Epipaleolitik/Mezolitik Dönem sonunda gerçekleşen iklimsel değişimle birlikte ormanlık alanların çoğalması, flora ve faunanın zenginleşmesi gibi nedenler buranın insan grupları tarafından yerleşim için tercih edilmesiyle sonuçlanmıştır (Connor ve Sagona, 2007). Aynı zamanda Batı Gürcistan ve Doğu Gürcistan'ın Karadeniz kıyılarındaki kaya altı sığınaklarının üst tabakalarında, Geç Neolitik olarak tanımlanan çanak çömlek kalıntıları bulunmuştur. Bu durum, erken dönemlerde burada yaşamış toplumların devamlılığının işareti olarak dikkate alınmıştır (Meshveliani ve diğerleri, 2007). Çanak çömlek dışında kazılarda bulunan bıçaklar ve parlatılmış aletler, öğütücüler ve el değirmeleri de buluntu grupları arasında bilinmektedir. Maddi kültür varlıklarına dair verilerin olmasına karşın, organik malzemelerin bulunmaması, üretim ve tüketim yapısı hakkında herhangi bir yorumun yapılmasını engellemektedir. Ancak yine de mikrolitler, parlatılmış kesiciler ve çanak çömleklerden oluşan buluntular dikkate alındığında, Karadeniz'in doğu kıyılarının Neolitikleşme süreci içinde yer aldığı söylenebilir (Hamon, 2008). Yorumların sadece taş alet endüstrisi üzerinden yapılması ise genel yaşam biçimi hakkında

değerlendirme yapılmasını engellemektedir. Bu nedenle, bölgenin yüksek ve alçak ovalarında görülen kültürel farklılıklar açıklanamamıştır. Diğer taraftan, Batı Gürcistan'ın Geç Neolitik Dönem toplulukları ile Orta Kur Havzası grubu arasındaki ilişkilerin kopukluğu da şimdiki veriler doğrultusunda söylenebilmektedir (Hamon, 2008, s. 87).

Güney Kafkasya'nın Geç Neolitik Dönem'deki Neolitikleşme sürecinin önemli bir göstergesi olan yerleşim mimarisi, yarım daire ve dikdörtgen planlı, bazen taş temel, bazen de ana toprak üzerine kerpiçten inşa edilen yapı biçimlerinden oluşmaktadır (Abibullayev, 1982; Nerimanov, 1987). Yaşam alanlarını oluşturan yuvarlak planlı evlerin çapı 2,5 m ile 5 m çapında değişkenlik gösterirken 2 m çapından küçük olan yuvarlak yapılar ise depo ya da silo olarak değerlendirilmiştir (Abibullayev, 1982, s. 24-24; Nerimanov, 1987, s. 82-83; Hansen ve diğerleri, 2013, s.388; Sagona, 2011, s.685; Lev. III. b). Yapıların duvarları taş temelsiz ve dışbükey (plano-convex) tuğlalarla inşa edilmiştir (Sagona, 2011, s. 686; Lev. IVa). Pisé kullanılarak yapılan mimari yapılara Ararat Havzası (Aratashen ve Aknashen) ve Kültepe yerleşimlerinde de rastlanılmaktadır (Hebibullayev, 1959; 1982; Badalyan ve diğerleri, 2010; Sagona, 2011). Evlerin yapımında inşa edilen kerpiçler ise yaklaşık olarak 40x20 cm ölçülerindedir (Nerimanov, 1987, s. 86).

Güney Kafkasya'da 1990'lı yıllardan sonra artmaya başlayan araştırmalar çoğunlukla Neolitik Dönem kapsamında sürdürülmektedir. İlk olarak 1950-1970 yılları arasında Geç Neolitik Dönem'le ilgili araştırmalar gündeme gelmiştir (Güliyeve ve Nishiaki, 2014, s. 3-4). Güney Kafkasya'nın her üç ülkesinde (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) aşağıda gösterilen çalışmalarla Neolitik yerleşimlerin ilk izleri gün ışığına çıkarılmıştır.

- O. Hebibullayev, 1951-1963 Kültepe (Nahçıvan) kazıları (Hebibullayev, , 1959; Abibullayev, 1982),
- A. A. İessen, 1950'li yıllar Mil-Karabağ ovası (Kuruçay-Köndelen nehirler vadisi) araştırmaları (İessen, 1965),

- İ. Nerimanov, 1960'lı yıllar Batı Azerbaycan'da Şomutepe, Babaderviş, Töyretepe, İlanlitepe, Garğalar tepesi gibi höyüklerde yürütülen arkeolojik kazılar (Nerimanov, 1987) (Lev I. a),
- O. M. Caparidze, A.İ.Cavaxişvili ve diğerleri 1965 yılından sonra Kremo-Kartli Bölgesine (Gürcüstan): Şulaveri Gora, İmiris Gora, Khramis Didi Gora, Sosi, Aruchlo, Gadaçrime Gora, Danqreuli Gora yerleşim yerlerinde yapılan çalışmalar (Kushnareva ve Chubinishveli, 1970; Hamon, 2008),
- 1960-1980 yıllarda Ağrı (Ararat) Ovasında, Arataşen, Aknashen, Tehut, Şenqavit, Adablur (Kzyaxblur), Sahkunk, Hatunarx yerleşimleri ile ilgili çalışmalar (Badalyan ve diğerleri, 2004; Badalyan ve diğerleri, 2010),
- Chubinishvili 1971, Kiguradze 1975-1978 (Güney Gürcistan) çalışmaları (Kushnareva ve Chubinishveli, 1970),
- F. Mahmudov, 1970' lerde Muğan Ovası (Alikömektepe) arkeolojik araştırmaları (Mahmudov, 1984) (Lev I. b),
- 1985-1986 yıllarda G.E. Areshian, H. Sardaryan'ın Masisblur'da (Ararat ovası) yaptıkları arkeolojik kazılar (Martirosyan-Olshansky, 2013; Hayrapetyan ve diğerleri, 2012),

1990'lı yıllarda başlayan üçüncü dönem arkeolojik çalışmaları, 2000'li yıllarda giderek hız kazanmıştır. Eski sistemin çalışmalarını toparlamanın uzun bir zaman alması dolayısıyla bilimsel çalışmaların yeniden değerlendirilmesi için de uzun bir zaman gerekmiştir (Lyonnet ve Helwing, 2012b, s. 4). Yeni dönem arkeolojik çalışma ve araştırmalarında batı arkeolojisinde uygulanan bilimsel yöntemler kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca, “microhistories” ve uygulamalı yaklaşımların formüle edilmesi, kültür tarihi ve etnosantrik temelli bakışların ötesine geçilmesine de neden olmuştur. Yeni araştırmalarla erken kültürlerin gelişiminde Güney Kafkasya topraklarının oynadığı özgün rol giderek artan bir önemle dikkat çekmeye başlamış ve daha fazla araştırma yapılmasının gerekliliği anlaşılmıştır (Lyonnet ve Helwing, 2012a, s. 2).

Son dönem araştırmalarının en son kısmını oluşturan çalışmalar, 2004-2005 yıllarında “Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı” çalışmaları ile birlikte hız kazanmıştır. Boru hattının inşası sürecinde, bölgede birçok döneme ait kültür mirasının kalıntıları gün ışığına çıkarılmaya başlanmıştır (Rehimova, 2008; 2010; 2011; 2012; 2013). Kurtarma kazıları sırasında Azerbaycan’ın batısı ve Gürcistan’ın güneyinde Geç Neolitik ve Kalkolitik dönemlere ait olduğu düşünülen (Shomu-Shulaveri, Sioni, Maykop, Leylatepe kültürlerine dair) sit alanları tespit edilmiş (Lyonnet ve Guliyev, 2010, s. 223; Lyonnet ve Guliyev, 2012a, s. 86-87; Rehimova, 2013, s 7; Müseyibli, 2014), çalışmalar kapsamında hem yerli hem de uluslararası arkeologlar tarafından ekipler kurularak araştırmalara başlanmıştır (Rehimova, 2008, s. 11-12; 2010, s. 9; Sagona, 2010).

Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı boyunca yapılan kurtarma kazıları, Güney Kafkasya’daki Prehistorik ve sonraki dönemlere ait yeni arkeolojik merkezlerin tespit edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu çalışmalar, Neolitik sonrası kültürlerarası gelişim sürecini daha kapsamlı anlamamız açısından da önemlidir. Batı Azerbaycan’ın Kalkolitik ve Erken Tunç Dönemleri hakkında yeni bilgilere ulaşılmış, bu bilgiler neticesinde bölgedeki Geç Neolitik Dönem’e ait kültürlerin Kalkolitik ve Erken Tunç Dönemleri boyunca da gelişerek devam ettiği anlaşılmıştır. Azerbaycan’ın Kalkolitik kültürleri hakkında en detaylı bilgiler Büyük Kesik (Museibli, 2007; Müseyibli, 2013), Soyugbulag, Koca Han , Poylu ve Menteş Tepe’de (Lyonnet ve diğerleri, 2008; Lyonnet ve Guliyev, 2010;) yapılan çalışmalarla elde edilmiştir. Büyük Kesik’ten birkaç kilometre uzaklıkta kurgan mezarlıklarına rastlanması ve mezarlıktan elde edilen bulgular ve değerlendirmelerin oldukça önemli sonuçlar vermesi bu kapsamlı çalışmalar sayesinde olmuştur (Lyonnet ve diğerleri, 2008, s. 41). Söz konusu kurganlarla birlikte, Güney Kafkasya’daki kurgan geleneğinin M.Ö. 4. binin ortalarında (Kura-Aras kültürleri- Erken Tunç Dönemi) ortaya çıktığına ait eski veriler değişmiş, geleneğin bu tarihten 1000 yıl daha eskiye, M.Ö. 5. binin birinci yarısına tarihlendiği anlaşılmıştır (Lyonnet ve Guliyev, 2010, s 224). Yapılan çalışmalarda Büyük Kesik Höyüğü’nün Güney Kafkasya’nın son Kalkolitik kültürlerinden olan Leylatepe Kültürü ile benzerlik gösterdiği de anlaşılmıştır.

Leylatepe Kültürü, Batı Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesi'nden iyi tanınmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı kurtarma kazıları ile Azerbaycan ve Gürcistan sınırında bu kültüre ait birkaç yeni yerleşim yeri daha tespit edilmesi mümkün olmuştur. Bu kültürü karakterize eden buluntu topluluğu içinde yer alan maden eserler (bakırdan hançerler, bıçaklar, deliciler ve iğneler), büyük oranda saman katkılı çanak çömlek ve dilgi ağırlıklı endüstri grupları yaygındır (Lyonnet ve Guliyev, 2010, s. 220). Güney Kafkasya'da Kalkolitik Dönem Leylatepe dışında Sioni ve Maykop kültürleri ile temsil edilmektedir (Zardaryan, 2014). Leylatepe Kültürü'nün (M.Ö. 5. binyıllar) Kuzey Mezopotamya'daki Son Kalkolitik (2-4) Dönem kültürleri ile yakın ilişkilerinin bulunduğu da tespit edilmiştir (Müseyibli, 2010; 2013; 2014, s. 92-94; Lyonnet ve Guliyev, 2010, s. 223-224). Yapılan çalışmalar sonucunda Orta ve Geç Kalkolitik Dönemde (M.Ö. 5. binyıllar) Kuzey Mezopotamya ve Güney Kafkasya ilişkilerinin öğrenilmesi açısından Ovçular Tepesi (Nahçıvan, Azerbaycan) ve Areni-1 (Ağrı, Ermenistan) yerleşmelerinin de önemli veriler sunduğu anlaşılmıştır (Baxşəliyev ve Marro, 2009; Marro, 2007; Cucchi ve diğerleri, 2013; Marro ve diğerleri, 2014; Zardaryan, 2014).

Arkeolojik kazılar dışında, özellikle yüzey araştırmalarında uygulanan Coğrafi Bilgi Sistemi (Geographic Information System, GIS) çalışmalarının yapılarak topografik haritalar oluşturulması da bölge çalışmaları için önemlidir (Aliyev ve Helwing, 2010; 2011; Ricci, 2012; Almemmedov ve Kuluzade, 2015). Yeni dönem yüzey araştırmaları sonucunda bölgede, Neolitik kültürlerle ait daha fazla yerleşim yeri tespit edilmiş ve buralarda kazılara başlanmıştır. Bu çerçevede, Azerbaycan'ın Gence Gazakh (Lyonnet ve Guliyev, 2012a; 2012b; Lyonnet ve diğerleri, 2008; Lyonnet ve diğerleri, 2010; Lyonnet ve diğerleri, 2011; Guliyev ve Lyonnet, 2012; 2013; Guliyev ve Nishiaki, 2012b; Guliyev ve diğerleri, 2010a; Guliyev ve diğerleri, 2010b; Guliyev ve diğerleri, 2011; Guliyev ve diğerleri, 2012; Müseyibli ve diğerleri, 2010; 2011; 2012; 2013; Müseyibli, 2010; 2013a), Mil Ovası (Aliyev ve Helwing, 2010; 2011; Helwing ve diğerleri, 2012a; Aliyev ve diğerleri, 2013), Karabağ Ovası (Almemmedov ve Gulizade, 2013; Almemmedov ve Gulizade, 2015), Muğan Ovası (Axundov, 2011; Axundov ve diğerleri, 2008; Axundov ve diğerleri, 2010; Axundov ve diğerleri, 2011;

Axundov ve diğerkleri, 2012) ve Nahcivan'ın ova ve düz alüvyal bölgelerinde yoğun çalışmalar yürütölmüştür (Baxşaliyev ve diğerkleri, Baxşaliyev ve diğerkleri, 2008; Baxşaliyev ve diğerkleri, 2010; 2011; 2013; Marro ve diğerkleri, 2011). Araştırmaların yeni bakış açılarıyla yürütölmelerinden hareketle, 1960 ile 1980'li yıllarda yapılmış kazıların bazıları yeniden ele alınmaya başlanmış, raporlar tekrar okunmuş, müzelerdeki buluntular tekrar incelenmiştir (Axundov, 2012; Baxşaliyev, 2014). Peyzaj arkeolojisi ve mikromorfoloji gibi yeni arkeometri çalışmalarıyla bölgenin eski insan toplulukları hakkında da daha fazla bilgiye ulaşılmıştır (Lyonnet ve Helwing, 2012a, s. 3). Bölgede tespit edilen yeni yerleşim yerleriyle birlikte, erken tarım ve hayvancılıkla var olan toplulukların gelişmiş sosyo-ekonomik yapısı da ortaya konabilmiştir (Helwing, 2015). Tüm bu olumlu gelişmeler yanında, yeni sorular ve sorunlar da ortaya çıkmıştır. Güney Kafkasya'nın Geç Neolitik Dönem ve Erken Kalkolitik Dönem kronolojisi ve erken tarım topluluklarının sosyo-ekonomik yapısı ve beslenme modelleri, üretim ve tüketim endüstrisi üzerine yeni yorumlar ve sorular cevaplanması gereken yeni problemlerdir (Lyonnet ve Helwing, 2012a, s. 3).

Bu sorunların çözülebilmesine yönelik yapılan önemli projelerden biri "Kadim Kura Projesi/Antik Kura Projesi" (Ancient Kura) olarak tanınmaktadır. "Antik Kura Projesi" Azerbaycan ve Gürcistan'ın araştırma kurumlarının çalışanlarının da bulunduğu bir araştırma grubu tarafından 2010 yılında geliştirilmiştir. Proje, Güney Kafkasya'da, Geç Neolitik Dönem'den Erken Tunç Dönemi'ne kadar olan süreçte (M.Ö 6.-3. binyıllar) yer alan kültürler arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Bu kapsamda Kvemo Kartli Ovası (Marnauli, Gürcistan), Gence Gazakh ve Mil Ovası (Azerbaycan), Aruchlo, Menteş Tepe ve Kamiltepe Höyüklerinde araştırmalar yapılmasına karar verilmiştir. Proje çerçevesinde ekoloji ve iklimsel değişime yönelik araştırmalar da yapılmıştır. Buna göre, Kamiltepe'nin bulunduğu Mil Ovası çevresinde yarı kuru, Aruchlo'nun bulunduğu Kvemo Kartli bölgesinde ise ılıman bir iklimin hakim olduğu belirlenmiştir (Lyonnet ve Helwing, 2012c, s. 121; Ollivier ve Fontugne, 2012, s. 121-127). Ayrıca bu proje kapsamında Kamiltepe ve Aruchlo'nun konumlandığı Karaçay ve Mashavera Nehirlerinin eski ve modern peyzaj çalışmaları

(Bebermeier ve diğerleri, 2012, s. 145-146; Ricci, 2012, s. 127-145; Bebermeier ve Goran, 2012, s. 146-150), arkeozooloji (Benecke, 2012, s. 154-156), arkeobotani (Decaix, 2012, s. 156-163), jeoarkeoloji ve polen analizleri (Schüts, 2012, s. 150-154), makrolitik (Hamon, 2012, s. 163-169) ve mikrolitik (Astruc ve diğerleri, 2012, s. 169-177) çalışmalar da yapılmıştır.

Güney Kafkasya'daki Çanak Çömlekli Neolitik Dönem olarak tanımlanan kültürlerin, Sovyet Dönemi araştırmalarında "eneolitik" olarak isimlendirildiği bilinmektedir (Kushnareva, 1997, s. 22). Eneolitik olarak tanımlanan bu dönem, Yakın Doğu'da Kalkolitik Çağ'a denk gelmektedir. Bu tanımlama Kültepe (Nahçıvan) kazılarında da kullanılmıştır. Geç Neolitik Dönem'e ait izlerin ilk defa ortaya konulduğu Kültepe yerleşmesinde görülen kronolojiye göre, höyüğün en alt evresi olan 1A tabakası Son Neolitik Dönem; boyalı çanak çömleklerin bulunduğu 1B tabakası ise Eneolitik Dönem olarak tanımlanmıştır (Hebibullayev, 1959, s. 15-20). Ancak, 1982 yılında yayımlanan kitabında Abibullayev (1987, s. 24), Kültepe'nin 1A ve 1B tabakalarının bütün kültürel bulgularının Eneolitik Dönem olduğunu belirlemiştir. Abibullayev (1987, s. 24) bu kronolojik ve terminolojik tanımlamayı yaparken Arsichovsky'nin Eneolitik Dönem için önerdiği beş kriteri dikkate almıştır. Buna göre,

- tarımda çapa aletin yoğun kullanılması,
- çakmak taşı aletlerin yoğunluğu ve bakır aletlerin ortaya çıkması,
- büyük çaplı yuvarlak planlı evlerin çoğalması,
- kadın kil figürlerinin artması,
- boya bezeli çanak çömlek üretimi ,

Eneolitik Dönem'i tanımlamaktadır.

Her ne kadar Hebibullayev (1959, s. 24) bu kriterler içinde kadın kil figürinleri bir kriter olarak ele alsada Kültepe'de ele geçen kadın kil figürinlerin sayısının fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, boya bezeli çanak çömlek üretimi Güney Kafkasya'nın Kura Nehri Havzası'ndaki yerleşmelerde görülmemektedir

(Nerimanov, 1987). Bu durum, Kültepe'nin coğrafi konumu ile ilişkilendirilmektedir. Coğrafi konumu itibari ile Güney Kafkasya ile Yakın Doğu arasında yer alan Kültepe, Yakın Doğu kültürleri ile daha yakın ve iç içe olmuştur. Nitekim, arkeolojik veriler, sınır komşuları olan Doğu Anadolu (Tilki Tepe) ve Kuzeybatı İran (Hajji Firuz, Damla Tepe, Goytepe, Tepehissar, Tepe Sialk) bölgeleri ile çok sıkı ilişkilerin olduğunu desteklemektedir (Nerimanov, 1987, s. 69-78). Ancak o dönemin kronolojik göstergeleri, bölgeler arasında bin yıllık bir zaman farkının olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hebibullayev (1959, s. 79), “bölgelerarası bin yıllık kronolojik farklılık olduğu” görüşüne karşı çıkmamakla birlikte yeni dönem araştırmaları ve C14 sonuçlarına göre Kültepe, M.Ö. 6014-5490 yılları arasına tarihlendirilmektedir (Baxşaliyev, 2014, s. 72-74; 2015, s. 137-140).

1960-1980'li yıllarda yapılan araştırmalar, yerleşik hayata geçen, tarım ve hayvancılıkla var olan kültürleri M.Ö. 5. binlere tarihlendirmektedir (Kushnareva, 1997, s. 23; Tablo 2; Nerimanov, 1982, s. 131-132). Söz konusu dönem çalışmalarında kronolojik sorunun çözümü için C14 tarihleme metoduna başvurulmuş, buna göre, Shomutepe G.Ö. 5560±70; Aruchlo1 M.Ö. 4770±60; Toytepe M.Ö. 4295±125; Shulaveri Gora M.Ö. 4660±210; İmiris Gora G.Ö. 4350±120; Kültepe 1 M.Ö. 3820±90 yılları arasına tarihlendirilmiştir (Nerimanov, 1987, s. 132-133) (Tablo I). 2000'li yıllardan sonra yapılan araştırmalar sonucunda ise Güney Kafkasya Geç Neolitik kültürlerinin kronolojisi M.Ö. 6. binlerin başlarına kadar çekilmiştir (Berthon, 2014; Hamon, 2008; Lyonnet, 2007). Shomutepe-Shulaveri Kültürü olarak bilinen Orta Kura Havzası yerleşimlerinin alt tabakaları M.Ö. 6. binin başına tarihlendirilmektedir (Lyonnet, 2007, s. 13; Tab. 1; Lyonnet ve Guliyev, 2010, s. 225; Nishiaki ve diğerleri, 2015a, s. 290; Fig. 5) (Tab II ve III). Sagona, (2007, s. 29) Güney Gürcistan Bölgesinden elde ettiği verilerden hareketle, M.Ö. 5800-4600 yıllarını Transkafkasya'nın Geç Neolitik Dönem'i olarak tanımlamıştır. Ancak sonraki çalışmasında Sagona (2013, s. 685) Güney Kafkasya'nın Çanak Çömlekli Neolitik Dönemi'nin Anadolu'dan sonra ortaya çıktığını söyleyerek Güney Kafkasya'nın bu dönemi için M.Ö. 6400-5000 tarihlerini önermiştir. Yakın

Doğu'nun ilk yerleşik toplulukları Erken Neolitik dönemde ortaya çıkarken, Güney Kafkasya'nın ilk yerleşik toplulukları olarak ortaya çıkan Neolitik kültürler, Batı Asya'nın Çanak Çömlekli Neolitik Dönemine denk gelmektedir. Bu bağlamda, Güney Kafkasya'nın ilk yerleşik ve bitki ve hayvan evcilleştirmesine dayalı Neolitik toplulukları, Yakın Doğu'daki *Halaf* "kültürü, dönemi ve geleneği" olarak ele alınan M.Ö. 5900-5300 yılları arasına tarihlenmektedir (Akkermans, 2013, s. 22; Bernberck ve Nieuwenhuys, 2013, s. 27, Tab: 1.1; Tekin, 2015, s. 112, Fig: 5) (Tablo IV. a ve b).

Güney Kafkasya'nın Neolitikleşme süreci, Gobustan (Doğu Azerbaycan), Kokh (Batı Gürcistan) ve Sevan Gölü (Ermenistan) gibi Neolitik merkezlerde Paleolitik ve Epipaleolitik/Mezolitik Çağların devamı olarak görülmektedir (Meshveliani, 2007; 2013 Rüstemov ve Muradova, 2008b; Bar-Oz ve diğerleri, 2012; Montoya ve diğerleri, 2013). Buna karşın Nishiaki ve diğerleri (2015a), Güney Kafkasya'nın erken çiftçi ve tarımcı kültürlerinin kökeninin hala çözülmemiş önemli bir sorun olduğunu ifade etmektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalar sonucunda, Güney Kafkasya'nın erken Çanak Çömlekli Neolitik Dönem yerleşimlerinde "erken tarım uygulamalarının ve hayvan evcilleştirilmesine ait verilerin" bulunmamasından hareketle, üretim ekonomisinin "yabancı kökenli" olup olmadığı sorgulanmaya başlanmıştır. Ancak diğer taraftan, tarım ve hayvancılığın bölgeye bir "paket" olarak gelmediği de bazı araştırmacılar tarafından savunulmaktadır (Nishiaki ve diğerleri, 2015a).

Özellikle iki hipotez, Güney Kafkasya'da Neolitik kültürlerin geleneği ve kökeni meselesi üzerine dikkat çekmektedir. Bu gün daha çok iki hipotez üzerinde durulmaktadır;

Hipotez 1:

Güney Kafkasya'da yerleşik düzen ve tarıma geçiş, Yakın Doğu'dan kaynaklı bir difüzyonist harekettir.

Soru:

Güney Kafkasya’da bilinen Epipaleolitik/Mezolitik kültürlerden Neolitik kültürlerle geçiş, gördüğümüz nesnel kültür öğeleri, yerleşim planları, ekonomi, taş ve kemik aletler gibi değerlendirmeler sonucunda Yakın Doğu’yla nasıl **benzerlik** gösteriyor?

Hipotez 2:

Güney Kafkasya’da yerleşik düzen ve tarıma geçiş, yerel toplulukların dönüşüm sürecini yansıtmaktadır;

- Dönüşüm tamamen bağımsızdır
- Dönüşüm fikirler, pratikler, nesneler ve kişilerin dolanımıyla ilişkilidir.

Soru:

Güney Kafkasya’da bilinen Epipaleolitik/Mezolitik kültürlerden Neolitik kültürlerle geçen gördüğümüz nesnel kültür öğeleri, yerleşim planları, ritüeller, ekonomi, taş ve kemik aletler gibi değerlendirmeler, Yakın Doğu’yla nasıl **farklılık** göstermektedir?

İlk hipoteze göre; geç dönem Neolitik kültürleri, önceki kültürlerin devamı olarak ortaya çıkmıştır. Alt Paleolitik Dönem’den itibaren insanlar tarafından yaşam alanı olarak seçilen Güney Kafkasya, Son Pleistosen ve Erken Holosen’de daha yoğun bir şekilde yerleşilen bir bölge olmuştur. Bu süreklilik, sonraki dönemlerde de devam etmiş ve Geç Neolitik kültürler kaynağını öncülü olan Epipaleolitik/Mezolitik kültürlerden köken almıştır (Kushnareva 1997). Bu hipoteze göre, Batı Gürcistan’da Kokh bölgesinde M.Ö. 7. binyılın başlarında hayvan ve bitkileri kültüre alan topluluklar, aşağıya doğru ilerlemiş, güney ve doğu istikametinde su havzalarına dağılmışlardır (Poulmarc’h, 2014). İkinci hipoteze göre ise, bölgedeki kültürel gelişim, Yakın Doğu ile olan ilişkilerle ortaya çıkmıştır. Nitekim, Geç Neolitik merkezlerden ele geçen mimari yapı ve çanak çömlek üretimi gibi arkeolojik kalıntılar, Yakın Doğu’nun etkisi olarak dikkate alınmıştır (Sagona, 2011, s. 685-686). Poulmarc’h, doktora tezi

çalışmasında Shomutepe-Shulaveri kültürünün Yakın Doğu'dan gelen bir kültüre ait olduğunu ve Aras Havzası ve Ağrı (Ararat) Ovası aracılığı ile Kura Havzası'na yerleştiğini ileri sürmektedir (Poulmarc'h, 2014, s. 19-20). Ancak, Nishiaki ve diğerleri (2015a, s. 279) M.Ö. 6. binyılların başlarına tarihlenen üretim ekonomisine sahip Shomutepe-Shulaveri Kültürünün kökenlerinin bölgedeki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerinde aranması gerektiğini önererek, birinci hipotezi desteklemektedir. Bu görüş, Batı Azerbaycan'da yürütülen Hesensu 1'deki veriler ile de desteklenmektedir. Hesensu 1'de elde edilen hayvan kalıntıları üzerinde yapılan osteolojik çalışmalar, hayvan kalıntıları içerisinde erken dönem hayvan evcilleştirilmesine ait örnekler bulunduğunu göstermiştir. Araştırmaları yöneten, N. Müseyibli, Hesensu 1 bulguları (taş ve kemik aletler, hayvan kalıntıları ve kronolojik tarihlendirmeler) ve hayvan evcilleştirme sürecinin Güney Kafkasya'ya "hazır paket" olarak geldiği iddiaların red etmektedir. Yerleşim yerinde alınan kömür parçalarının analizine dayalı C 14 sonuçları, Hesensu 1'i M.Ö. 5996 yılına tarihlendirilmiştir (Müseyibli ve diğerleri, 2011, s. 40). Hesensu'da yapılan çalışmalar, yerleşimin erken tarım ve hayvancılık öncesi dönemlere işaret eden bulgularını ortaya koymuştur. Yabani bitkileri öğütmek için üretilen aletlere karşın, toprağı ekmede kullanılan aletlerin ele geçmemesi ise, buranın erken tarım ve hayvancılık toplulukları olan Shomutepe-Shulaveri kültürleri öncesi döneme ait olabileceğini de düşündürmektedir (Müseyibli ve diğerleri, 2012, s. 48).

Kafkasya'nın tarım ve çiftçilik yapan erken yerleşik topluluklar, kıyı alanlarda, bozkırlarda, dağ ve vadi eteklerinde, dağlar arası vadilerde ve aynı zamanda yüksek dağlık bölgelerde, değişik yerleşim ve barınaklar şeklindeki küçük açık alanlarda, kaya sığınakları ve mağara altlarında, büyük daimi yerleşimlerde, höyüklerde ve geçici veya mevsimlik kamplarda karşımıza çıkmaktadırlar (Kushnareva 1997: 13). Bu çeşitliliğe bağlı olarak toplulukların farklı mimari yapılar geliştirdikleri düşünülmektedir (Helwing, 2015, s. 347).

Mimari yapıdaki farklılıklar gibi, çanak çömlek teknolojisinde de farklılıklar bulunmaktadır. Shomutepe-Shulaveri Kültürü'nde monokrom çanak çömlek

üretimi olmasına karşın, Mil ve Muğan (Merkezi Azerbaycan) ovalarındaki Neolitik yerleşimlerin çanak çömlekleri boya bezelidir (Nerimanov, 1987, s. 117; Helwing, 2015, s. 347). Çanak çömlek topluluğu dikkate alındığında bölgenin, Urmiye Havzası (Hajii Firuz, Kuzeybatı İran) ve İran Platosu'nun merkezleri ile benzerlik gösterdiği görülmektedir (Abibullayev, 1982; Nerimanov, 1987; Hamon, 2008; Helwing, 2015). Yukarıdaki tanımlamalardan da anlaşıldığı üzere coğrafi ve arkeolojik (mimari ve çanak çömlek) farklılıklar kronolojik problemleri artırmakta, söz konusu sorunun çözümü için yürütülen araştırmalarla çözümler üretilmeye çalışılmaktadır.

Genel olarak, Güney Kafkasya Bölgesi'nde Geç Neolitik Dönem ekonomisinin tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu söylenebilir. Sığır ve domuzun ardından koyun ve keçi evcilleştirilmiş, ayrıca kızıl geyik, alageyik, tilki, yaban domuzu, gazel, kunduz ve yaban keçisi gibi büyük ve küçük baş yabani hayvanlar da beslenme diyetinde yer almıştır (Nerimanov, 1987, s. 149-154).

Yapılan araştırmalar sonucunda, Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilen toplulukların yoğun bir şekilde Güney Kafkasya Bölgesine yerleştikleri anlaşılmıştır. Ancak, tarihlendirme ve verilerin değerlendirilmesinde görülen sorunlar ve çalışmaların halen kısıtlı sayılabilecek bir bölgede yürütülmesi, bölgedeki Neolitik süreçle ilgili köken meselesinin aydınlatılmasındaki yetersizliği ortaya koymaktadır.

II. 3. AMAÇ

Çalışmamızda temel olarak Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem yerleşim modellerinin ele alınma sebebi, öncelikle verilerin daha çok coğrafi yayılım ve mimari alandaki yeterliliğinden kaynaklanmaktadır. Son yıllarda bölgede yapılan yüzey araştırmaları, yerleşimlerin dağılımı hakkında detaylı bilgiler verirken,

arkeolojik kazılardan elde edilen neticeler de mimari gelişimi anlayacak bilgiler sunmuştur. Seramik, alet ve figürinlere ait verilerin eksikliği henüz bu kriterlerin temel alındığı bir çalışmayı olanaksız kılmaktadır.

Bu çalışmada, Geç Neolitik Dönem Güney Kafkasya yerleşim modelleri üzerinden bölgedeki Neolitikleşme süreci ve köken problemine ilişkin sorunlara da yoğunlaşmıştır. Son araştırmalar kapsamında, ideolojik kaygılardan uzak ve yeni bilimsel tekniklerle araştırılan Güney Kafkasya'daki Geç Neolitik süreci tanımlamak ve bu süreçteki yerleşim modellerini ortaya koymak çalışmamızın asıl amacını oluşturmaktadır. Özellikle, yerleşim modelleri ve mimari kalıntılarla değerlendirilen bu süreç neticesinde bölgenin Geç Neolitik Dönem kültürel yapısının anlaşılması, yapıların işlevsel tanımları ve diğer kültür bölgeleri ile olan ilişkilerinin ortaya çıkarılması hedeflenmiş, böylece Güney Kafkasya'daki ilk yerleşik tarımcı toplumların ortaya çıkışını etkileyen faktörler ve köken sorununu ortaya koymanın mümkün olabileceği düşünülmüştür.

Çalışmamızın bir diğer amacını da kronolojik ve terminolojik problemlerin ortaya konulması oluşturmaktadır. Güney Kafkasya'daki Geç Neolitik Dönem kronolojisi ve terminolojisine bakıldığında, tanımlamaların önemli bir problem oluşturduğu anlaşılmaktadır. Her merkeze ve araştırmacıya göre değişiklik gösteren tanımlamaların olması, Neolitik Dönem yaşam biçiminin oluşturulmasında ve bölgelerarası ilişkilerin belirlenmesinde bir engel oluşturmakta, bu karmaşadan dolayı, Güney Kafkasya Neolitik Dönemi 'ne ait veriler, literatürde sorunlarla beraber yer almaktadır.

Tüm bu değerlendirmeler sonucunda bölgenin Geç Neolitik Dönem kültürel yapısının anlaşılması, yapıların işlevsel tanımları, diğer kültür bölgeleri ile olan ilişkilerinin ortaya konularak sonuçlandırılmasına gidilmiş ve yukarıda bahsedilen amaçlar doğrultusunda çalışmalarımız tamamlanmıştır.

II. 4. KAPSAM

Güney Kafkasya Neolitik sürecinde karşımıza çıkan bölgesel yerleşimler; yerleşim planları, mimari özellikler ve materyal kültür öğeleri açısından tanıtılarak, Yakın Doğu ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, söz konusu alan kapsamında, yeni yöntemler ile araştırılan ve geçmiş çalışmaları değerlendirerek en iyi sonuçlar veren birer merkez, her bir bölge için seçilerek değerlendirilmiştir. Buna göre; Gürcistan'dan Aruchlo, Azerbaycan'dan Kamiltepe ve Ermenistan'dan Aknashen Geç Neolitik Dönem merkezleri olarak çalışmamızın ana merkezlerini oluşturmaktadırlar. Bununla birlikte Neolitik kültür tanımlaması, değerlendirmesi ve sonuçları için seçilen bölgelerdeki yerleşimler dışında, çalışmaların yetersizliğine rağmen diğer yerleşimler de dikkate alınarak çıkarımlara gidilmiştir.

II. 5. YÖNTEM

Bu tez çalışmasında, coğrafi olarak Güney Kafkasya Bölgesi kendi içinde Orta Kura Havzası ve Aras Havzası olmak üzere iki bölgeye ayrılarak incelenmiştir (Harita V). Her iki bölgede en iyi araştırılan yerleşimler baz alınarak incelenmiş ve Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem yerleşim modeli çalışmaları açısından ilk araştırmalardan biri yapılmıştır.

Bölgenin iki ayrı alanda incelenmesi, coğrafi, iklimsel ve bitki örtüsü koşullarının farklılığı göz önüne alınarak özellikle düşünülmüştür. Böylece farklı coğrafyaya sahip ama aynı bölge içinde yer alan yerleşimlerin benzer ve ayrıldığı noktalar ve coğrafyanın yerleşim modellerine olan etkisinin anlaşılması amaçlanmıştır. Çevre ve yerleşenlerin ilişkisi, Orta Kura Havzası için Aruchlo arkeolojik merkezi özelinde incelenirken, Aras Havzası için ise Kamil Tepe ve

Aknashen arkeolojik merkezleri özelinde incelenmiştir. Elde edilen tüm veriler, Yakın Doğu'daki benzerlik ve farklılıklar dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Giriş Bölümü içinde detaylı olarak bahsedilen Güney Kafkasya'daki Neolitik yaşam şekli ve süreciyle ilgili köken meselesinin anlaşılmasına çalışılması, söz konusu çalışmanın bir diğer hedefini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda her bir yerleşim, mimari gelişim, çanak çömlek, taş ve kemik aletler, figürinler, süs eşyaları, ölü gömme gelenekleri ile ekonomik yapı ve beslenme modelleri değerlendirilerek ele alınmış, yeni gerçekleştirilmeye başlanan yüzey araştırmalarının sonuçları da çalışmaya eklenerek Güney Kafkasya Neolitikleşme sürecinin anlaşılmasına çalışılmıştır. Özellikle bölgede yapılan yeni araştırma sonuçlarının da tartışıldığı bir literatür araştırmasının çalışmaya eklenmesine özen gösterilmiştir. Böylece güncel bilgiler doğrultusunda yerleşim alanlarının değerlendirilmesi mümkün olmuştur.

Çalışmanın ilk kısmında (II. 1, II. 2) Güney Kafkasya ve Yakın Doğu Neolitikleşme süreci ve kuramsal yaklaşımlar ile Neolitikleşme süreci ve terminolojik sorunlar incelenerek tanıtılmıştır. Söz konusu süreç ve sorunlar neticesinde bu çalışmanın amaç, kapsam ve yöntemine dair bilgiler ise (II. 3, 4, 5) diğer kısımda belirtilmiştir. Daha sonraki bölüm, Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem kültürlerinin geliştiği coğrafi, iklimsel ve doğal kaynakların tanıtımına yönelik olarak hazırlanmıştır (III). İki farklı coğrafyada ele alınan merkezlerden Orta Kura Havzası'na ait bilgilerin incelendiği bölümden sonra (IV. 2), bölge için seçilen Aruchlo yerleşimi tanıtılmıştır (IV. 2.4). Daha sonraki bölümde ise diğer coğrafi alanımız olan Aras Havzası tanıtıldıktan sonra (IV. 3) bu coğrafya içinde ele alınan Kamiltepe ve Aknashen yerleşimleri incelenmiştir (VI. 3.4 ve IV. 3.5). Sonuç (V) ve Değerlendirme (VI) kısımlarında ise farklı coğrafyada karşımıza çıkan Geç Neolitik merkezlerin benzer ve ayrılan yönleri tartışılarak bir değerlendirmeye gidilmiştir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan bölgelerde yer alan arkeolojik kazı çalışmalarına katılarak incelemelerde bulunma şansı da yakalanmıştır.

Azerbaycan’da Kamiltepe, Menteş Tepe, Göytepe ve Hacıelemhanlı Geç Neolitik Dönem yerleşimlerinde, Gürcistan’da Aruchlo Geç Neolitik Dönem yerleşiminde kazı üyesi olarak çalışılmış, konu ile ilgili gözlemlerde bulunulmuş ve kazı başkanları ile dönemin problematikleri üzerine tartışma imkanı yakalanmıştır. Ayrıca Anadolu’da yer alan Neolitik merkezlerden Aktopraklık (Bursa) ve Aşağı Pınar (Kırklareli) yerleşimlerindeki arkeolojik kazılara katılarak Neolitik sürecin bölgelerarası gelişimi de incelenebilmiştir.

Literatür çalışması için Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü (BIAA), Amerikan İlmi Araştırmalar Merkezi (ARIT) kütüphaneleri, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı kütüphane ve laboratuvarından faydalanılmıştır. Türkiye’de ulaşılamayan kaynaklar için Azerbaycan Milli Kütüphanesi’nden yararlanılmış, özellikle Rusça ve yerli yayınlar için buradaki kaynaklara başvurularak tercümesi gerçekleştirilmiştir.

III. GÜNEY KAFKASYA’NIN COĞRAFI KONUMU, TOPOGRAFİK, EKOLOJİK VE İKLİMSEL YAPISI İLE HAMMADDE KAYNAKLARI

III.1. Coğrafi Konum

Kafkasya batıdan Karadeniz, doğudan Hazar Denizi ile çevrelenmiş; iki deniz arasında oluşmuş bir köprü görünümündedir. Bölge, dağ silsileleriyle kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Günümüzde, Kuzey Kafkasya olarak tanımlanan bölgede, Rusya Federasyonu ve Rusya Federasyonu’na bağlı Karaçay-Çerkez, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya, Adige, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan özerk Cumhuriyetleri bulunmaktadır. Güney Kafkasya ise Azerbaycan (86,6 bin km²), Ermenistan (29,8 bin km² ve Gürcistan (69,7 bin km²) Cumhuriyetlerinden oluşmaktadır (Gabrielyan ve diğerleri, 1986a, s.12; Lyonnet, 2007, s.11-12) (Harita I).

Kafkas Bölgesi her ne kadar kuzey ve güney olarak ikiye ayrılarak incelense de, “Güney Kafkasya” kullanımının ya da ayırımının yanlış olduğu belirtilmektedir (Tavkul, 2008, s. 2). “Kafkas Ötesi” olarak adlandırılan bölge, Rusların, 1864 yılında, Kafkas Bölgesi’ni işgal etmelerinden sonra, “Закавказье” (Zakavkazye) şeklinde tanımlanmıştır (Tavkul, 2009, s. 51). Ancak, bölgeyi tanımlamak için, İngilizlerin “Transcaucasus” ve Osmanlıların “Mavera-i Kafkasya” terimlerini kullanmasının da etkileriyle, günümüzde “Güney Kafkasya” olarak bilinmektedir (Tavkul, 2008, s. 2). Güney Kafkasya coğrafi olarak, kuzey-kuzeybatıda Büyük Kafkasya Dağı, güneybatıda Küçük Kafkasya Dağı ve güneyde ise Talış ve Elburus Dağları ile sınırlıdır ve 200.000 km²’lik bir alana yayılmıştır (Tavkul, 2009, s. 51; Gabrielyan, 1986a, s. 12). Karadeniz ve Hazar Denizi arasında olan Güney Kafkasya, aynı zamanda Avrasya stepleri ile Yakın Doğu’yu da birbirine bağlamaktadır (Lyonnet ve Helwing, 2012a, s.1-2; Sagona, 2010, s.145).

III.2. Topografik Yapı

Çalışılan alan, Alp-Himalaya Sıra Dağları'nın devamı olup, dağlık ve tektonik bir alanı kapsamaktadır. Mezozoik sonu ve Senozoik zaman boyunca Arabistan Yarımadası'nın kuzeye doğru hareketi, Büyük ve Küçük Kafkas Dağları'nın yükselmesine neden olmuştur (Harita VI. a ve b). Arkean ve Proterozoik Jeolojik Çağlarında Güney Kafkasya'da sığ okyanus uzantısı olduğu tahmin edilmektedir (Ollivier ve diğerleri, 2010). Güney Kafkasya'nın içinde bulunduğu bölge, Trias Dönemi'nde Gondvana ve Lavrasya kıtalarının arasındaki Tetis Okyanusu'nun bir parçasını oluşturmuştur. Senozoik Zaman başında Arabistan fayının kuzeye doğru hareketiyle birlikte Kafkas Dağları yükselmeye başlamıştır. Bölgedeki bu tektonik hareketlenmeyle birlikte, Lavrasya Kıtası'nda parçalanmalar meydana gelmiş, bunun sonucunda Anadolu'nun ve Kafkasya'nın karasal alanları yükselmeye başlamıştır. Bu karasal yükselmeler sonrasında Tetis Okyanusu'nda bölünmeler gerçekleşmiş ve Akdeniz, Ege Denizi, Marmara, Karadeniz, Aral Gölü ile Hazar Gölü oluşmuştur (Gabrielyan, 1986b, s. 28-36). Eş zamanlı olarak, Güney Kafkasya Bölgesi'nde Kuzeyde "Büyük Kafkas Dağları", dağlar arasındaki çöküntü alanlar, Ermenistan'ın kuzeydoğusundaki dağlık yaylalar ve Elbrus sistemindeki Lenkeran Ovası ile Talış Dağları olmak üzere dört büyük topografik yapı da meydana gelmiştir (Gabrielyan, 1986a, s. 13).

Büyük Kafkas Dağları, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru yaklaşık 1100 km'lik alanda uzanan yüksek dağlık ve dik yamaçlı kayalar, eski buzulların oluşturduğu izler, çukurlar ve derelerden oluşan volkanik bir arazidir. Yüksekliği 4.000 metrenin üzerinde olan Tinov-Rosso, Axvay, Elburs, Dehtay (Dixtau), Koştantau, Sugan, Bazardüzü, Tufandağ, Babadağ ve Dübrar gibi dağ zirveleri vardır ve Rok ve Arhor (Arxor) arasında 14 volkanik tepe yükselmektedir. Dağ'ın yüksek kesimlerinde aşınma yoğundur, alçak kesimlerde ise killi ve kumtaşı kanyonlardan oluşan coğrafi bir yapı mevcuttur. İç ve dış etkiler sonucunda yüksek dağlık alanlarda derin kanyonlar, alçak dağlarda ve dağ eteklerinde ise

nehirler ve ırmaklara ait yataklar dikkat çekmektedirler (Gabrielyan, 1986a, s. 15).

Küçük Kafkasya Dağları'nın güneybatısında yer alan ve dağlık olma özelliğine sahip bölge, bu özelliği ile kısıtlayıcı bir ortama sahiptir. Bölgeye, doğuda Nahçıvan, batıda Erzurum Dağları eşlik etmektedir. Ağrı (Ararat), batıdan Akhurian Nehri, doğudan ise Hrazdan Nehri ile sulanmaktadır (Badalyan ve diğerleri, 2004, s.399-400). Bölge, coğrafi konumu itibariyle zengin doğal kaynaklara sahiptir. Nitekim, Kafkasya'nın en zengin obsidiyen kaynakları Ararat bölgesinde yer almaktadır (Badalyan ve diğerleri, 2004, s.338-342; Chabot ve diğerleri, 2006; Keller ve diğerleri, 1994; Palumbi, 2007; 2008; Palumbi ve diğerleri, 2014). Güney Kafkasya su kaynakları açısından da zengin bir bölgedir. Anadolu Platosu'ndan doğan ve Hazar Denizi'ne dökülen Kura ve Aras Nehirleri Güney Kafkasya'nın doğal ekolojisini çeşitlendirirken, bölgenin su kaynaklarını da oluşturmaktadır (Arimura ve diğerleri, 2010, s.77; Lyonner ve diğerleri, 2012; s. 1; Helwing, 2015, s.3 21; Hansen ve diğerleri, 201, s. 389; During, 2011, s. 7). Kura Nehri, Küçük Kafkasya Dağlarını kuzeyden, Aras Nehri ise güneyden geçerek, aradaki Kura-Aras Ovası'nı meydana getirmişlerdir. Her iki nehir, Hazar Deniz'ine dökülmeden önce Muğan Ovası'nda birleşerek, Hazar'ın batı sahillerinde büyük alüvyal ovalar oluşturmuşlardır (Lyonnet, 2007, s. 12). Erken Holosen Dönem'den başlayarak nehirlerin oluşturduğu bu verimli topraklar, Neolitik Çağ'da insanlara yerleşik hayata geçmeleri ve çiftçilik yapmaları için de zemin hazırlamıştır (Ollivier ve diğerleri, 2015, s. 90).

Paleolitik, Epipaleolitik/Mezolitik ve Neolitik Dönemlerde Hazar Denizi'nin su seviyesinde önemli değişimlerin olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, Holosen Dönem'e geçişte deniz seviyesinin bugünkü seviyesinden 6 m daha yüksek olduğu saptanmıştır (Olliver ve Fontuge, 2012, s. 127). Kura-Aras Ovası ve Abşeron Düzlüğü'nde yapılan çalışmalar, Hazar Denizi'ndeki seviye farklılıklarının çevredeki paleoekolojik yapıyı önemli biçimde etkilediğini göstermektedir (Ollivier ve Fontuge, 2012, s. 126-127; Ricci, 2012, s. 12; Gabrielyan, 1986a, s. 12-13).

Güney Kafkasya’da Neolitik merkezlerin yoğun olduğu Küçük Kafkas Dağlarının etekleri, Kura-Aras Ovası, Ararat Ovası, Kvemo-Kartli (Güney Gürcistan) Ovası ve Aras Havzası’nın doğal çevresi topografik farklılık, iklimsel ve ekolojik çeşitlilik göstermektedir. Hazar Havzası ile İran Körfezi arasındaki alçak ovalarda yapılan araştırmalar, Holesen Dönem boyunca bölgenin topografyasında morfolojik açıdan önemli değişiklikler olduğunu göstermiştir (Bebemeier ve Goren, 2012; Ollivier ve Fontugne, 2012; Messenger ve diğerleri, 2013). Hazar Denizi seviyesinin Younger Drays Dönemi’nde günümüzdeki seviyesinden yaklaşık 25 m daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. Geç Neolitik Dönem’de (M.Ö. 5. binlerin başlarında) ise Hazar’ın su seviyesi günümüzden 7 m daha yüksektedir. Bu bulgulara göre, Kura-Aras Deltası (Muğan Ovası Hazar sahilleri) ve Gorgan Ovası deniz suları altındadır (Bebermeier ve diğerleri, 2012, s. 145; fig. 188) (Harita VII).

Hazar Denizi’nin su seviyesinin değişmesinde buraya akan nehirlerin etkili olduğu belirtilmektedir. Hazar çevresinde olduğu gibi, Kura Nehri’nin kolları çevresinde de araştırmalar yapılmıştır (Olivier ve diğerleri, 2014, s. 119). Çalışma sonucunda Neolitik ve Kalkolitik Çağ boyunca suların hareketli olduğu tespit edilmiştir. Nehrin debisinin hızlı olduğu zamanlarda Hazar’da dalgalanmaların ve su seviyesinin artmış olabileceği de tahmin edilmektedir (Ollivier ve diğerleri, 2014, s. 9). Nehirlerden kaynaklı olarak sadece su seviyesinde değil, aynı zamanda tuzluluk derecesinde de değişmelerin olduğu belirtilmektedir. Hazar Denizi’nin su seviyesinde ve tuzluluğunda meydana gelen bu zamansal farklılaşmalar, deniz çevresi ile yakın bölgelerdeki iklim, flora ve faunanın değişmesine neden olmuştur. Nitekim, bölgede yapılan polen analizleri, son 10.000 yıl içerisinde bitki örtüsünde değişimin olduğuna işaret etmektedir (Helwing, 2015, s. 327; Leroy ve diğerleri, 2007, s.3363; 2011, s. 420; 2013, s. 78-79; Ollivier ve diğerleri, 2014, s. 119-122). Ekolojik çevrede gerçekleşen bu değişimler insan yerleşimlerini doğrudan etkilemiştir (Olliver ve diğerleri, 2015, s. 84-87). Hazar’ın sularında yükselmelerin olduğu dönemlerde, insan grupları yüksek yerlerde yerleşmişlerdir (Ollivier ve diğerleri, 2015, s. 84-87). Diğer

tarafından nehir kolları boyunca oluşan alüvyon dolgular da, yerleşim alanlarının seçiminde önemli bir etken olmuştur (Ollivier ve Fontugne, 2012).

III.3. Paleocoğrafya

Bir diğer çalışma alanını da Güney Gürcistan bölgesinde yer alan Paravani Gölü paleoekolojik çalışmaları oluşturur (Messenger ve diğerleri, 2013, s. 129). Palinolojik ve sedimantolojik kayıtların tutulduğu bu çalışmalar sonucunda bölgede, Vürm Çağı'nda (Son Buzul Çağı), Younger Drays Dönemi'nde ve Erken Holosen'de ekolojik değişimlerin olduğu tespit edilmiştir. Bu değişimler Transkafkasya bölgeleri arasında Holosen ormanlarının değişkenliğini de etkilemiştir (Messenger ve diğerleri, 2013, s. 130-136).

Vürm Çağı'ndan sonra bölgedeki ekolojik değişimi tanımlayan araştırmalar Paravani Gölü çevresinde üç aşamanın varlığına işaret etmektedir (Messenger ve diğerleri, 2013, s. 136-138). İlk aşamayı Younger Dryas ve Erken Holosen Dönem oluşturmaktadır. Bu dönemde soğuk ve kurak iklimden dolayı sınırlı bir göl ile bozkır olarak tanımlanan bir ekolojik ortam tanımlanmıştır. Yaş derinlik modeline göre bu aşama G.Ö. 8500 yıllarına kadar devam etmiştir. İkinci aşama ise (G.Ö. 8300) ormanlık alanların genişlemesi ile başlamaktadır. Paravani Gölü'nde tanımlanmaya çalışılan ekolojik yapı günümüz Karadeniz Bölgesi'nin karasal alanları ile benzerlik göstermektedir. Bölgede gerçekleşen bu iklimsel değişim, yapraklarını döken ve iğne yapraklı ağaçlar ile batı Kafkasya'da bulunan buzul orman refugiasının eşzamanlı genişlemesine neden olmuştur. Bu aşama, aynı zamanda, gölsayısının artışı ile de karakterizedir (Messenger ve diğerleri, 2013, s. 137-138). Güney Kafkasya'da Geç Neolitik Dönem olarak tanımlanan bu aşamada gerçekleşen biyoekolojik değişim toplumların yaşam biçimlerini de etkilemiştir. Nitekim, bu aşamada Karadeniz ikliminin etkin olduğu Batı Gürcistan'da Neolitik kültürlerin varlığı tespit edilmiştir (Hansen ve diğerleri,

2013, s. 387; Meshveliani, 2013, s. 61-62). Üçüncü aşama ise G.Ö. 3000-2000'li yıllarda başlar ve bugünkü bozkır ortamının baskın olduğu, plato ve otsu formasyonlar ile ormanlık alanların azalmasına karşılık gelir. Hızlı ormansızlaşmaya neden olan iklim koşullarına, insan etkisi de eklenmektedir. Bu durum günümüzde çevremizi, biyoekolojik ve biyokültürel dünyamızı halen etkilemeye devam etmektedir (Messenger ve diğerleri, 2013, s. 137).

Gürcistan'da yapılan diğer Paleoklimatolojik çalışmalar, Erken Holosen Dönem'e gelindiğinde, yarı çöl-bozkır çöl-step bitki örtüsü ve Meşe-kserofit ve karışık orman örtüsünün bölgede görülmeye başlandığını göstermektedir. G.Ö. 9. binlere gelindiğinde Gürcistan'ın batısı ile doğusu arasındaki faunada değişiklik görülmeye başlanmıştır; Batı Gürcistan'da ormanlar, Doğu Gürcistan'da meşe kserofit bitki örtüsü ve dağlarda ise subalpin (subalpine) bitki örtüsü hakimdir. Ancak bu düzen G.Ö. 8. binyıldan 5. binyıl öncesine gelindiğinde değişmiştir. G.Ö. 5. Binyıllarda iğne yapraklı ormanlıklar (Coniferous) görülmeye başlanmış ve kısa bir zamanda doğuya doğru yayılmıştır. Dağ otlakları ve kızılağaç bataklıkları da bu dönemde genişlemiştir. G.Ö. 2000 binlerde (cal) meşe kserofit bitki örtüsü kaybolmuştur. İğne yapraklı ormanlıklar Güney Gürcistan'a doğru genişledikçe eski karışık ormanlar ve taş eteklerindeki çayırların yerini almaya başlamıştır. G.Ö. 1000 (kalibre edilmiş) binyıllarında dağ otlaklarının Güney Gürcistan'da kapsadığı alan genişlemiştir. Doğuda yarı çöl-step, batıda ise iğne yapraklı ormanlar hakim olmuştur (Connor ve Kvavadze, 2009, s. 16).

III.4. İklim

Kafkasya'nın doğu ve batısında denizlerin, kuzey ve güneyinde dağların yer alması, bölgesel olarak iklimsel farklılıklara sebep olmaktadır. Bölgenin batısında deniz iklimi, doğuda ise karasal iklim hakimdir (Ollivier ve diğerleri, 2015, s. 80). Kafkasya'da genel olarak ılıman bir iklim hakim olsa da, güneşli gün sayısı

bölgelere göre farklılık göstermektedir. Alçak dağlık bölgelerde örneğin, Kura-Aras Ovası, Abşeron Yarımadası ve Aras Bölgelerinde güneşli zaman 2700-2800 saat/yıl olarak tespit edilmiştir. Kolhida Ovası'nın (Gürcistan) nispeten daha alçak dağlık bir yerde olmasına karşılık, az miktarda güneş ısı almasının nedeni, bölgeye gelen Karadeniz'in rutubetli hava akımının etkisidir. Bölgede güneşli saatlerin miktarı 1800-2000 saat/yıldır. Dağ eteği bölgelerinde bulutluluğun bol olması nedeniyle güneşli saatlerin miktarı azalır, yüksek dağlık bölgelerde ise tekrar yükselir. Büyük ve Küçük Kafkas Dağlarının yüksek tepelerinde güneşli saatlerin miktarı 2100-2400 saat/yıl olmaktadır. Bu süre bazen daha fazlalık göstermektedir. Zengezur (Azerbaycan) yüksek dağlarında güneşli zamanlar 2400-2600 saat/yıl olarak tespit edilmiştir. Güney Kafkasya güneş ışınlarının en çok alındığı ay Eylül iken, 18-20 kkal/sm², en az Aralık ayında, 4-7 kkal/sm², güneş ışığı alınır. En güneşli bölge ise Kura-Aras Ovası'dır. Burada yıllık miktar 130-135 kkal/sm², Kolhis (Kolhida) ve Lenkeran ovasında ise 125-130 kkal/sm² kadardır. Söz konusu tespitler dağ etekleri ve orta dağlık bölgelerde 120-130 kkal/sm², yüksek dağlık bölgelerde ise 140-150 kkal/sm² olarak tespit edilmiştir (Gabrielyan, 1986c, s. 83-84).

Güney Kafkasya Bölgesi'nde ısıнын en düşük ölçüldüğü ay olan Aralık'ta Hazar Denizi kıyılarında sıcaklık -3 ile -4 ölçülürken, dağlık bölgelerde -15 ile -20 ölçülmektedir. Dağ zirvelerinde ise ısıнын -42 (Kazbek) ile -46 (Arpi Gölü (Ermenistan) derecelerine kadar düştüğü ölçülmüştür. En yüksek sıcaklık ölçümleri ise Ağustos ve Eylül aylarında yapılmıştır. Bu aylarda ortalama sıcaklık Kura-Aras Ovası'nda +27 ile +28 °C, Karadeniz bölgelerinde +23 ile +25 °C dır. Bölgedeki yağış miktarı ise 200 mm ile 4000 mm arasında değişmektedir. Güney Kafkasya'nın batı bölgelerine en fazla yağış Eylül ayında, en az yağış ise Mayıs ayında olurken; Doğu bölgelerinde bu zamanlar Mayıs ve Ocak aylarıdır. Karadeniz kıyıları, hava akımı etkisinde olan alanlar olmaları nedeniyle, diğer bölgelerden daha fazla yağmur almaktadır. Bunu, Hazar Denizi'nin güneybatısında yer alan Talış Dağları ve Lenkeran Ovası izlemektedir (Gabrielyan, 1986c, 83-87; Gjakeli, 1986, s. 87-69; Gjakeli ve Gabrielyan, 1986, s. 96-104).

III.5. Ekoloji

İncelenen alanın coğrafi yapısı ve iklim koşulları, bölgedeki flora ve faunanın oldukça çeşitlilik göstermesine olanak tanımıştır (Museibov ve Beruçaşvili, 1986, s. 173). Dağlık bölgelerde % 90'lara varan ormanlık alan bulunurken, düzlük alanlarda orman oranı %10'lara kadar düşmektedir. Yaygın olan ağaç türlerinin kestane, fıstık, meşe ve gürgen olduğu, bölgenin genelinde de altı binden fazla bitki türünün bulunduğu tespit edilmiştir (Beruçaşvili ve Gajiyev 1986, s. 152). Nemli havanın hakim olduğu Kolhida (1100-1200 mm) Bölgesi'nde sık ormanlık alanların yoğun olduğu belirtilmektedir (Beruçaşvili ve Gajiyev 1986, s. 152). Ormanların yoğun olduğu bir diğer alan ise, yer altı su kaynaklarının yüzeye yakın alanlarıdır. Bu bölgelerde bulunan ormanlık alanlar "Tugay Ormanlıkları" olarak tanımlanmaktadır. Tugay Ormanlıklarında kestane, fıstık, meşe ve gürgen türleri yoğun olarak bulunmaktadır.

Güney Kafkasya Bölgesi'nde tespit edilen faunanın büyük bir kısmı dağlık ve ormanlık alanlarda yaşamaktadır. Bölgede 600 türden fazla omurgalı, 350 tür kuş, 130 balık türünün yaşadığı tespit edilmiştir. Bu alanlarda muflar, karaca, dağ keçisi, leopar, geyik, çöl domuzu, sırtlan, sincap, sansar, tilki, çakal, kurt, köpger (rupicapra) ve renot gibi hayvanların varlığı tespit edilmiştir. Bunlardan bazılarının türleri tükenmekte olduğu için avlanmaları yasaklanmıştır. Kafkasya'nın balık ihtiyacının büyük miktarı ise Hazar Denizi tarafından karşılanmaktadır (Gadjiev, 1986, s. 160; http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadt411.pdf , erişim tarihi 2016, s. 18:40).

III.6. Hammadde Kaynakları

Güney Kafkasya’da, yaklaşık olarak 28-23 milyon yıl önce meydana gelen ve Avrasya ve Arap tektonik plakalarının çarpışması sonucunda aktif volkanik ve tektonik bölgelerin meydana gelmesiyle sonuçlanan Kuvaterner sırasında, söz konusu alanda yükselmeler olmuş ve tektonik hareketlerin genişlemesiyle yoğun volkanik faaliyetler gerçekleşmiştir (Ollivier ve diğerleri, 2015, s. 80). Güney Kafkasya’yı şekillendiren söz konusu jeolojik hareketlenmeler, bölgenin doğal kaynaklar açısından da verimli olmasını sağlamıştır (Ollivier ve diğerleri, 2015, s. 80). Volkanik aktiviteler sonucunda, bölgenin en zengin kaynaklarından biri ve Paleolitik Çağ’dan itibaren insan yaşamında önemli bir hammadde olan obsidiyen yatakları meydana gelmiştir (Keller ve diğerleri, 1996, s.70; Korobkova, 1996, s. 80; Badalyan ve diğerleri, 2004; 440; Meliksetian ve diğerleri, 2010). Bugün güney Kafkasya’da yer alan 20 den fazla obsidiyen kaynağı bilinmektedir (Chataigner ve Barge, s. 5; Fig. 5). Söz konusu bölge ve Doğu Anadolu’da yer alan obsidiyen kaynakları, bölgelerarası obsidiyen alış verişini akla getirmekte, arkeolojik deliller de bu düşüncüyü desteklemektedir. “Ancient Kura” projesi kapsamında yapılan obsidiyen analizlerinde Menteş Tepe yerleşkelerinde 9 obsidiyen alet bulunmuştur. Aletlerden altısının Hamamlı, üçünün ise Handere (Sarkamış North) Sarıkamış (Güney ve Kuzey) kaynaklı olduğu tespit edilmiştir. (Asturc ve diğerleri, 2012, s. 173-174. fig. 207) (Harita VIII. a ve b). Kuzeydoğu Anadolu obsidiyenin görüldüğü diğer önemli bölgeler arasında Ermenistan ve Gürcistan da vardır. Ermenistan topluluklarının Anadolu obsidiyeni hakkında ilk bilgileri Mezolitik Çağ’a kadar ulaşmaktadır. Erken Holosen Dönem’e tarihlendirilen Kmlo-2’de (M.Ö. 10-8. binler) Sarıkamış’a ait obsidiyen kalıntıları ele geçmiştir. Daha sonraki dönemlerde Anadolu obsidiyeninin Ermenistan’nın Geç Neolitik Dönem yerleşmesi olan Aratashen’de bulunması da iki bölge arasında obsidiyen değiş tokuşuna bağlı ilişkileri hakkında ipuçları sunmaktadır. İki bölge arasında yürütülen obsidiyen “ticareti”ne dair kanıtlar, Tunç Çağ’ında da arkeolojik buluntularla tespit edilmiştir (Chataigner ve diğerleri, 2014, s. 371-

372). Kars ve Erzurum obsidyeninin kalıntılarının tespit edildiği diğer bir bölge Gürcistan coğrafyasıdır. Üst Paleolitik Döneme ait Ortvale Klde yerleşiminde iki obsidyen parçası tespit edilmiştir (Chatainger ve diğerleri, 2014, s. 372). Sarıkamış obsidyen kaynaklarının hem Ermenistan hem de Gürcistan merkezlerine uzak olması ve Kmlo-2 ve Aratashen'in, Güney Kafkasya'nın en zengin obsidyen kaynaklarına olan yakınlıklarına rağmen Anadolu obsidyeninin bölgede bulunması, söz konusu dönemde bölgelerarası ilişkilerin bir kanıtı olarak sunulmuştur (Chatainger ve diğerleri, 2014, s. 371-372, fig. 9). Ancak Anadolu obsidyeninin güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem merkezlerinde bulunan buluntu payının toplamın % 1 i kadarını temsil ettiğini de göz ardı etmemek gerekir (Badalyan ve diğerleri, 2004, 462; Arimura ve diğerleri, 2007, s. 77). Güney Kafkasya obsidyeninin bölge içinde dağılımı, kuzey ve güney komşu coğrafyalarda daha çok Prehistorik dönemlerde görülür. Güney komşusu olan Urmiye Gölü (Kuzeybatı İran) Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem'de Hajii Firuz, Yanık Tepe ve Kuşali Tepe yerleşim yerlerinde ve kuzeyde Büyük Kafkas Dağları Dağıstan coğrafyalarına kadar uzanan 400-500 km lik mesafelerde Güney Kafkasya obsidyeninin dağılımını görmek mümkündür (Badalyan ve diğerleri, 2004, s. 456).

Bölgedeki diğer önemli doğal kaynaklar ise günümüzde de yaygın olarak kullanılan petrol ve doğal gazdır. Petrol ve doğalgaz yatakları üç büyük bölgede, Riono-Karadeniz sahil hattında (Gürcistan), Ermenistan'ın İcevan ve Jerman arazilerinde ve Kura-Güney Hazar Havzası'nda (Bakü-Abşeron, Qobustan, Ceyrançöl, Acınohur), bulunmaktadır (Kuliev, 1986, s. 44-46). Güney Kafkasya, söz konusu bu hammaddeler dışında demir, titan, kromit, kobalt, molibden, mis, kurşun, çinko, alüminyum, civa ve bakır madenleri açısından da zengindir (Courcier, 2012, s. 109-119). Azerbaycan, Ermenistan ve Daşkesen (Azerbaycan) demir; ayrıca Daşkesen (Azerbaycan) titan, kromit (chromit), kobalt (cobalt), gümüş, sürme (sliding), altın ve molibden yatakları açısından da önemlidir (Kuliev, 1986, s. 46; fig. 3). Güney Kafkasya'nın bu zengin doğal kaynakları Prehistorik Dönem'den beri bilinmekte ve yoğun olarak kullanılmaktadır (Courcier, t.y, s. 75-76; Map 1, 2).

Küçük Kafkas Dağları, Ararat Ovası, Aras Havzası, Orta Kura Havası, Kura Aras Ovası, Mil ve Muğan Ovası'nda artık aktif olmayan volkanların varlığı da bilinmektedir (Guliyev, 1986, s. 41-48; Badalyan, 2004, s. 440). Bölgedeki Neolitik yerleşimlerde oldukça zengin obsidiyen taş endüstrisinin varlığı da bu zengin volkanik yapı ile bağlantılıdır. Güney Kafkasya'nın obsidiyen açısından en zengin bölgesi bugün Ermenistan sınırları içerisinde yer alır. Gasparyan, Ermenistan'ın coğrafi durumunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Ermenistan ve çevresinde çok sayıda yanardağ bulunması, bölgenin Alt Paleolitik Çağ yaşamı açısından belirleyici olmuştur. Pliosen ve Pleistosen yanardağ oluşumlarının sonucunda büyük vadilere inen lav akıntılarının oluşturduğu doğal setler, vadi sistemleri içinde çok sayıda göl oluşumuna yol açmıştır. Farklı ve karma çevresel ortamlara sahip olan Ermenistan'ın su kaynaklarının yanı sıra bazalt, andezit, tuf taşları ve benzer püskürük kayalar gibi hammadde kaynakları açısından da zengin oluşu, Alt Paleolitik Çağ insanları için bölgeyi önemli bir çekim alanı haline getirmiştir. Özellikle su kaynaklarının zengin olması, aynı zamanda bu bölgenin hayvanlar açısından da uygun bir ortama sahip olduğunu göstermektedir. Ermenistan'da bulunan Alt Paleolitik buluntu yerlerinin dağılımı, özellikle kaynaklara yakınlık, jeolojik ve çevresel koşullar açısından değerlendirilmektedir. Henüz bu döneme tarihlenen buluntu yerlerinde korunmuş organik kalıntı bulunmamışsa da, polen ve sedimentasyonu inceleyen mikromorfolojik araştırmalar yapılmaktadır. Mevcut bilgilerimize göre Alt Paleolitik Çağ'ın Aşölyen/Acheulean öncesi ya da İlk Aşölyen/Aşölyen evrelerinde obsidiyen kullanılmamıştır. Ermenistan'da bu döneme ait olan aletler, kayaların sertlik derecesi ve taş türü seçiciliği olmaksızın tümüyle çaytaşından biçimlendirilmiştir. Aşölyen/Aşölyen'in son evreleriyle birlikte obsidiyenin yoğun olarak kullanılmasıyla, hammaddede belirgin bir seçicilik olduğu görülür” (Gasparyan, 2010, s. 159).

Güney Kafkasya taş alet endüstrisi üzerine yapılan çalışmalarda, hammadde kaynaklarının Ermenistan, Gürcistan ve Anadolu kökenli olduğu tespit edilmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2004, s.440; Asturc ve diğerleri, 2012, s.172-174; fig: 207). Bölgenin zengin hammadde kaynaklarına sahip olmasından dolayı, prehistorik dönemlerde Güney Kafkasya'da, taş endüstrisi için obsidiyen ve çakmaktaşının yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan araştırmalarda (Badalyan, 2004, s. 440-444; Asrurc ve diğerleri, 2012, s.171-172), mat siyah,

şeffaf siyah, gri, kırmızı kahverengi, benekli kırmızı ve siyah, şeffaf, renksiz, şeffaf damarlı ve damarlı olmak üzere çok çeşitli taş malzemenin söz konusu endüstride kullanıldığı tespit edilmiştir (Lev. II. a) Bunlara ek olarak, akik ve turkuaz gibi taşların kullanıldığı da belirlenmiştir (Helwing, 2015, s. 349). Güney Kafkasya'nın taş endüstrisi bölgeler arasındaki ilişkilerin ortaya konmasında önemli bir veri kaynağı oluşturmıştır. Nitekim, hammadde kaynakları ve üretim teknolojisi arasındaki benzerlik, bölgeler arasındayürütülen takasın göstergesi olarak dikkate alınmaktadır (Helwing, 2015, s. 348-349).

Doğal taşların yanı sıra, Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem yerleşimlerinde metal kullanıma dair veriler de elde edilmiştir (Hamon, 2008, s. 91). Kültepe'nin (Nahçıvan) alt tabakalarında bulunan süs eşyaları ve ok uçlarından hareketle, bu kültürün bakırı işlediği anlaşılmıştır (Abibullayev, 1982, s.122; Courcier, 2014, s. 594; Fig. 22, 8) (Lev. II. b). Aruchlo, Chramis Didi Gora, Aratashen, Gargalartepesi gibi yerleşimlerde Geç Neolitik tabakaların geç evrelerinde arsenik katkılı bakır nesneler bulunmuştur (Hamon, 2008, s. 90; Badalyan ve diğerleri, 2010, s.191; Hamon, 2008, s.91; Abibullayev, 1982, s.122). Hesensu 1'de ikincil kullanım olduğu düşünülen kırık tokmağın bir miktar bakır içerdiği ifade edilmiştir (Müseyibli ve diğerleri, 2010). Ayrıca, bir fincan içinde belirlenen yeşil toz üzerinde yapılan analizler, burada bakır (0,026% bakır) kullanıldığını göstermiştir. Fakat söz konusu yerleşiminde bugüne kadar yürütülen çalışmalarda metaldan yapılmış eşya tespit edilmemiştir. Fincan içinde yer alan bakır oranının ICP-MS analiziyle bakır içeriğin 880 mg/kg. olarak belirlenmiş (Müseyibli ve diğerleri, 2011, s. 40),bu sebeple de bakırı işlemede kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür. Menteş Tepe, Göytepe, Aratashen ve Aknashen yerleşimlerinin M.Ö. 6. binyılın ilk yarısına tarihlendirilen tabakalarından bulunan bakır örnekler (boncuklar) ise, M.Ö. 6. binlerin başlarından itibaren Güney Kafkaslar'da metalin (bakır) bilindiği ve günlük yaşamda kullanıldığını işaret etmektedir (Hansen ve Mirtskhulava 2012b, s. 86; Courcier, 2012, s. 119).

IV. GÜNEY KAFKASYA GEÇ NEOLİTİK DÖNEM KÜLTÜRLERİ

IV.1. ÖRNEKLEM

Yapılan araştırmalar sonucunda, Güney Kafkasya'nın tarım ekonomisine dayalı ilk yerleşik topluluklarının, Küçük Kafkas Dağlarının kuzeyinden geçen Kura Nehri ve güneyinden geçen Aras Nehri ile nehir vadileri etrafında yerleştikleri belirlenmiştir (Helwing, 2015, s. 321; Sagona, 2011, s. 686) (Harita IX). Küçük Kafkasya ve Elburus–İran Platosu arasında kalan Kura-Aras Ovası, Aras Havzası, Orta Kura Havzası'nın Erken Holosen'den itibaren ilk yerleşik topluluklara ev sahipliği yaptığı belirtilmektedir (Helwing, 2015, s. 321). 1950'li yıllardan itibaren araştırılan bölgede, Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilen 150 civarında merkez bulunmuştur (Kushnareva, 1997; Sagona, 2011). Bu yerleşimlerin genel dağılımına bakıldığında, yerleşimlerin Doğu Gürcistan, Kuzeybatı ve Batı Azerbaycan, Azerbaycan stepleri (Karabağ, Mil, Muğan), Ermenistan'nın Ararat Ovası ve Nahçıvan'da (Azerbaycan) yoğunluk kazandığı görülmektedir (Harita X). Dönem insanların yaşam alanlarını su kenarlarında kurmalarından dolayı, merkezlerin 10-15 km.lik mesafelerde olduğu ve boyut açısından değişkenlik gösteren yerleşim alanlarında gruplar halinde yaşadıkları belirtilmektedir (Kushnareva, 1997, s. 21).

Güney Kafkasya'da tespit edilen Geç Neolitik Dönem merkezleri sayıca fazla olmamakla birlikte, geniş bir coğrafyaya yayılmalarından dolayı, kendi içerisinde kültürel farklılıklar göstermektedir. Arkeolojik buluntuların benzerlik ve farklılıkları dikkate alınarak bölge, kuzeyde Orta Kura Havzası ve güneyde Aras Havzası olmak üzere iki kültür bölgesine ayrılarak tanımlanmaktadır (Kushnareva, 1997; Lyonnet, 2007). Bu ayrımın yanı sıra, Munchaev, Çanak

Çömlekli Neolitik Dönem yerleşimlerini farklı bir coğrafi alan olarak tanımlamıştır. Yapılan bu ayırım, bölgeler arasındaki kültürel farklılıkları tanımlamak amacıyla geliştirilmiştir (aktaran: Lyonnet ve Guliyev, 2010).

Kültürel farklılık dikkate alındığında, bölge Shomutepe-Shulaveri Kültürü'nü oluşturan Kuzey Transkafkasya ve Nahçıvan-Mil-Muğan Kültür grubunu oluşturan Güney Transkafkasya Grubu olarak ikiye ayrılarak ele alınmıştır (Lyonnet, 2007; Sagona, 2011). Diğer taraftan, Helwing (2015), iki farklı kültür olarak gösterilen bu merkezler arasında besin ekonomisi, taş ve kemik endüstrisi açısından belirgin bir şekilde ayırt edici bir özelliğin bulunmadığını ileri sürmektedir. Ancak, mimari yapı ve çanak-çömlek üretimi dikkate alındığında, bölgedeki kültürler iki farklı gruba ayrılarak ele alınmaktadır (Badalyan, 2010; Nishiaki ve diğerleri, 2015a; Sagona, 2011; Helwing, 2015).

Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilen Güney Kafkasya kültürlerinde görülen bu ayrılıklar, toplulukların farklı coğrafi koşullara adaptasyonu ile ilişkilendirilmektedir (Kushnareva, 1997). Kafkasya'nın tarım ve çiftçilik yapan erken yerleşik toplulukları, kıyı bozkırları, dağlar arasındaki vadileri, yüksek dağlık bölgeleri, dağ ve vadi eteklerini, yani farklı coğrafi alanları yaşam alanı olarak tercih etmiştir. Önceki dönemlerden bilindiği gibi, Geç Neolitik topluluklar açık alanlarda barınak şeklindeki mekanlarda, kaya altı sığınaklarında, mağaralarda, mevsimlik kamplarda ve aynı zamanda höyükleri oluşturan küçük köylerde yaşamışlardır (Kushnareva, 1997).

Yukarıda da belirtildiği gibi, Güney Kafkasya'da 150 civarında Geç Neolitik Dönem yerleşimi tespit edilmekle birlikte, bunların büyük çoğunluğu daha sonraki dönemlerde, özellikle tarımsal aktivitelerden dolayı, tahrip edilmiştir (Ricci, 2012; Sagona, 2011). Üzerinde araştırma yapılan merkezlerin çoğunda ise raporlarının düzenli tutulmaması ve tarihlendirme sorunları içermesi nedeniyle kullanılabilir verilerin ortaya konması oldukça zordur. Bu nedene, Güney Kafkasya Bölgesi'nde Geç Neolitik Dönem yerleşimlerinin ele alındığı bu çalışmada, kazı kayıtları düzenli tutulan ve tarihlendirme sorunları bulunmayan merkezler örneklem grubunu oluşturmuştur. Merkezler seçilirken, Güney

Kafkasya'nın dönemsel açıdan çağdaş merkezlerindeki benzerliklerin ve farklılıkların tanımlanabilmesi için farklı bölgelerden yerleşimlerin seçilmesine dikkat edilmiştir. Buna göre, Kura ve Aras Havzalarında bulunan Aruchlo, Aknashen ve Kamiltepe (Harita XI) olmak üzere üç yerleşim ele alınarak Güney Kafkasya'nın Geç Neolitik Dönem kültürlerinin mimari, çanak çömlek, küçük buluntular, yerleşim düzeni, beslenme modelleri ve ölü gömme gelenekleri tanımlanmaya çalışılmış ve Geç Neolitik Dönem Güney Kafkasya yerleşim modelleri üzerinden bir değerlendirmeye gidilmiştir.

Güney Kafkasya'da Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilen örneklem kapsamında incelenen merkezler;

--- yerleşme düzeni açısından: bitişik/ayrı, avlulu, yoğun/seyrekleşen iskanlı ve savunmalı merkezler olup olmadıklarına göre;

---yaşam düzeni açısından: günlük işlerin içeride/dışarıda (ocak, fırın, ışık), tanımlı depolama yapıları ve alanlarının olup olmadığı, hayvanların içeride/dışarıda barınıp barınmadığı, yerleşim planı ve düzeninin standart mı/karmaşık mı düzenlendiğine göre;

--- açık alan kavramı açısından: yol, erişim, yapı adaları şeklinde oluşumların gelişip gelişmediğine göre,ele alınarak incelenmiştir.

Bunlara ek olarak, alan mülkiyeti ya da eşitlikçi toplum ya da bu tanımlamalara karşıt oluşturacak sosyal oluşumları gösteren kriterler de dikkate alınarak verilerin toplanmasına çalışılmıştır. Örneklem grubunu oluşturan merkezler, bu bakış açısıyla ele alındıktan sonra, çalışmanın son bölümünde karşılaştırmalı değerlendirilmeye gidilmiş ve Güney Kafkasya'nın Geç Neolitik Dönem yapısı hakkında kullanılabilir verilere ulaşılması sağlanmıştır.

IV.2. ORTA KURA HAVZASI GEÇ NEOLİTİK KÜLTÜRLERİ

IV.2.1. Orta Kura Havzası Coğrafi Konumu

Orta Kura Havzası olarak tanımlanan alan, Güney Gürcistan ve Batı Azerbaycan bölgelerini kapsamaktadır. Bu bölgedeki Geç Neolitik Dönem yerleşmeleri Kura Nehri'nin kolları boyunca konumlanmıştır (Lyonnet ve diğerleri, 2015). Bölgenin flora ve fauna açısından zengin olması, insanlar tarafından yerleşim alanı olarak seçilmesinde önemli bir gerekçe oluşturmuştur. Bölgede yapılan araştırmalar, yerleşilen alanlarınındaha çok Küçük Kafkas Dağları'nın kuzey eteklerini oluşturan ve Kura Nehri'nin kolları olan Güney Gürcistan'daki Khramis ile Batı Azerbaycan'daki Zeyem Nehirleri'nin alüvyonlu toprakları olduğunu göstermiştir (Lyonnet ve diğerleri, 2015, s. 170) (Harita XII).

VI.2.2. Neolitik Öncesi Kültürlerin İzleri

Güney Kafkasya Bölgesi'nde, 100 seneyi aşan ve halen devam eden araştırmalar sonucunda, Paleolitik ve Mezolitik Çağların bütün evrelerini izlemek mümkün olabilmıştır (Baab, 2008, s. 828-830; Bar-Oz ve diğerleri, 2009, s. 16; Murray ve diğerleri, 2010, s. 89; Avşarova ve Pirguliyeva, 2010, s. 21-25; Bar-Oz ve Adler, 2005, s. 189) (Harita XIII). Paleolitik Dönem mağaralarında Homo erectus, Homo heidelbergensis ve Homo neandertal kalıntılarının bulunması, hem bölgeye, hem de insan evrimine ışık tutulması açısından önemli verilere ulaşılmasını sağlamıştır. Dmanisi'de (Gürcistan) bulunan 1,8 milyon yıl öncesine tarihlendirilen Homo erectusa ait kalıntılar, bölgenin, insanlar tarafından iskan

edilen en eski alanlardan biri olduğunu göstermiştir (Anton Ave Swisher, 2004, s. 272; Baab, 2008, s. 827; Vekua ve diğerleri, 2002, s. 85-88). Buna ek olarak taş endüstrisi üzerine yapılan araştırmalarda Güney Kafkasya’da Mousterian, Acheulian ve Levallois tekniklerinin varlığını ortaya koymuştur (Bar-Oz ve diğerleri, 2009, s. 16; Fernandez-Yolva ve diğerleri, 2010; Frahm-Yolva ve diğerleri, 2015, s. 5-6; 9; Ceferov, 2008a, s. 150; Gasparyan, 2010, s. 160-169; Gasparyan ve diğerleri, 2014, s. 66; Liagre ve diğerleri, 2006, s. 9-11; Murray ve diğerleri, 2010; Bar-Oz ve diğerleri 2012, s. 2460; Montoya ve diğerleri, 2013, s. 9). Avcı toplayıcı insan topluluklarının Kafkasya’daki izleri, Çarlık Rusyası İmparatorluğu Dönemi’nde, Rus ve Avrupalı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. XIX. yy ortalarından itibaren başlayan araştırma ve çalışmalar, Sovyet döneminde bilimsel çalışmalara dönüştürülerek devam ettirilmiştir (Avşarova ve Pirgulyeva, 2010; İsmayılov, 1981; Gasparyan, 2010; Gasparyan ve diğerleri, 2014). Bölgede Neolitik Dönem’in varlığının anlaşılmasıyla birlikte, bu dönemi araştıran çalışmalar artmıştır.

Orta Kura Havzası’nda Mezolitik sonrası görülen PPN Dönemi’ni tanımlayan kültürel yapı, taş endüstrisine göre kendi içerisinde iki bölgeye ayrılarak ele alınmaktadır. Yüksek rakımlı bölgelerde yonga üretiminin yoğun olduğu, ayrıca kazıyıcı ve keskinlerin de bulunduğu; Kolchis Ovası ve Karadeniz kıyılarında ise kültürel yapının belirleyici ögesi olarak bıçakların ön plana çıktığı görülür (Hamon, 2008, s. 87). Aslında, son dönem çalışmalarında bahsedildiği üzere, terminolojik açıdan bölgesel farklılıklar bulunsa da, taş alet endüstrisinin temelde “kalem çekirdek” ve “mikro dilgi”lerden oluştuğu belirtilmektedir (Helwing, 2015, s. 336).

Güney Kafkasya’daki Erken Neolitik olarak tanımlanan grupların ilk izlerine yüksek düzlüklerde ve ham madde kaynaklarına yakın alanlarda rastlanılmaktadır. Nitekim, Güney Kafkasya’nın kuzeyinde bulunan ve obsidiyen yatağı olan Chikiani’nin de yer aldığı bölgede “Paravani Grubu” olarak tanımlanan toplulukların büyük çoğunluğunun kaya sığınaklarına yerleştikleri belirlenmiştir (Hamon, 2008, s. 88-89; Arimura ve diğerleri, 2010, s. 77-78).

Azerbaycan'nın PPN Dönemine tarihlendirilen ilk bilgiler Gobustan'dan elde edilmiştir. Gobustan'daki Neolitik merkezlerde izlenen PPN Dönem'in Epipaleolitik/Mezolitik Dönem'in sosyo-ekonomik temelleri üzerine devam ettiği ileri sürülmektedir (Rüstemov ve Muradova, 2008b, s. 337). Burada bulunan söz konusu dönemi yansıtan kültürel kanıtlar; su biriktirmek için kullanılan taş kaplar, cilalama ve yontma tekniği ile üretilen taş, kemik ve balık avında kullanılan aletler ve diğer buluntu toplulukları, zengin bir yerleşimin izlerini sunmaktadır. Ele geçirilen ve oldukça çeşitlilik gösteren hayvan kalıntılarından hareketle, bu dönemde avcılığın ekonomik yapının temelini oluşturduğu söylenebilir (Rüstemov ve Muradova, 2008b, s. 338-340).

Gürcistan'nın batısında (Anaseuli 1, Paluri, Negutni, Darkveti) ve güneydoğusundaki (Dmanisi ve Paravani çevresindeki merkezler) Proto-Neolitik / Erken Neolitik olarak tanımlanan bazı yerleşimler, Mezolitik Dönem kültürleri ile “Shomutepe-Shulaveri Kùltürleri” arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu toplulukların taş endüstrisi, Epipaleolitik/Mezolitik taş alet endüstrisinden farklılık göstermektedir (Nishiaki ve diğerleri, 2015a, s. 280). Radyo karbon tarihlendirilmesi yapılmamış olmakla birlikte, Nagutni alanlarının (Shide Kartli Bölgesi), “Shomutepe-Shulaveri” öncesini ifade eden Erken Neolitik Dönem yerleşmeleri olduğu ileri sürülmektedir. Shide Kartli Bölgesi topluluklarının yaşam biçimleri ya da ekonomik yapıları hakkında yeterli veri bulunmamaktadır (Hamon, 2008, s. 88).

Yukarıda bahsedilen Güney Kafkasya'daki Erken Neolitik Dönem olarak tanımlanan kültürlerin bilinen en önemli bölgelerinden biri Batı Gürcistan'daki Anaseuli I'de tespit edilmiştir. Yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar, Batı Gürcistan'daki Mezolitik Çağ sonrası ve Geç Neolitik Dönem öncesi kültürleri anlamamız açısından önemli sonuçlar vermiştir. Buradan elde edilen verilerde Samele Klde, Dzudzuana ve Samertskhle Klde (Batı Gürcistan) gibi mağara yerleşimlerinde tarım ve yerleşik toplulukların yaşam şeklini yansıtan delillere rastlanmamaktadır. Söz konusu alanların, uzun vadeli kullanılmadığı, mevsimlik ya da kısa dönemler için yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Yüzeysel

kültür katmanlarına sahip mağara kampları olan yerleşimler,aslında geçici istasyonlar olarak Üst Paleolitik veya Mezolitik Çağ'ın taş endüstrisini temsil eden merkezlerdir. Çalışmalar dikkate alındığında, arkeolojik verilerin azlığı, sedanter kalıcı topluluklar olarak tanımlanan Neolitik yaşam biçiminin en belirgin özelliği ile de çelişmektedir (Meshveliani, 2013, s. 71). Anaseuli I'de yapılan araştırmalar aşağıdaki sonuçları sunmaktadır;

1. Anaseuli I, Khutsubani ve Kobuleti topluluklarında Geç Üst Paleolitik Dönem sonları ve Mezolitik Çağ'larda litik endüstrisi egemen durumdadır,
2. Çok nadir ele geçen ve tarımsal aktiviteleri belirten nesneler tek bir merkezde, Odishi'de ele geçmiştir,
3. Yerleşik yaşam biçimine dair kanıt bulunamamıştır,
4. Buluntu topluluğu yüzeyde ve çok ince bir kültür katmanı (3-5 cm) seviyesinde görülmektedir (Meshveliani, 2013, s. 71).

IV.2.3. Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem Araştırmaları, Kronolojisi, Mimari Yapılar, Materyal Kültür, Ekonomik Yapı

Bölgede, Sovyet Döneminde 1950-1970 yılları arasında yürütülen arkeolojik çalışmaların yoğunluğu dikkat çekicidir. Bu dönemde Güney Kafkasya'nın erken tarım ve yerleşik topluluklarının varlığı gün ışığına çıkartılmıştır. Yerleşim yerlerinden elde edilen materyallerin ana malzemesini oluşturan çanak çömlek ve ev mimarisi, Batı Azerbaycan (Gence-Gazakh Bölgesi) ve Güney Gürcistan (Kvemo Kartli Bölgesi) ile benzerlik gösterir (Sagona, 1993, s. 456; Hansen ve diğerleri, 2013, s. 393). 1960-1980 yılları arasında Küçük Kafkas Dağlarının kuzey ve güneyindeki alüvyonlu arazilerde konumlanan Khramis Didi Gora, Aruchlo, Kültepe gibi merkezlerde bulunan metal objelerden hareketle, erken yerleşik ve üretici toplumlar "Eneolitik/Kalkolitik Dönem" olarak

tariflendirilmiştir (Hebibullayev, 1959; Nerimanov, 1987; Hamon, 2008; Lyonnet ve diğeri, 2015). Geç Neolitik Dönem'e ait maddi kültür varlıkları hakkındaki ilk bilgiler Nerimanov tarafından, 1958-1964 yıllarında, Batı Azerbaycan ve Gence-Gazach bölgesinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda elde edilmiştir (Nerimanov 1987). Burada tespit edilen Toyre-Tepe, Babaderviş, Göytepe, Shomutepe, Gargalartepesi, Menteş Tepe gibi merkezler, erken tarımcı ve evcil hayvan besleme modeline dayalı yarı göçebe toplulukların kültürlerini en iyi yansıtan alanlar olarak değerlendirilmektedir (Nerimanov, 1987, s. 14-34). Daha sonra, Kiguradze (Aktaran: Hamon, 2008, s. 89) tarafından Güney Gürcistan'ın Kvemo Kartli bölgesinde bulunan Aruchlo, Kramis Didi Gora, Shulaveri Gora gibi merkezlerde çalışmalar da yapılmıştır.

Orta Kura Havzası Geç Neolitik kültürlerine benzer nesnel kültür öğelerinin en yaygın olarak görüldüğü bir diğeri bölge ise Ararat Ovası'dır (Hovsepyan ve Willcox, 2008; Badalyan ve diğeri, 2010; Bălăşescu ve diğeri, 2010; Martirosyan-Olshansky, 2013; Hayrapatyan ve diğeri, 2014). Coğrafi olarak Kura Havzası yerleşimlerinden uzak olan bölge, Küçük Kafkasya Dağları'nın güneybatı eteklerinde yer almaktadır. Ararat Ovası, coğrafi konumu itibari ile Aras Havzasına ait olsa da, burada bulunan Aknashen, Aratashen, Masis Blur gibi önemli merkezler, taş endüstrisi, mimari özellikler ve çanak çömlek üretim teknolojisi açısından Orta Kura Havzası kültürleri ile benzerlik göstermektedir (Badalyan ve diğeri, 2004, s. 410; Badalyan ve diğeri, 2010, s. 204; Lyonnet ve diğeri, 2015, s. 3). Aynı zamanda Aratashen ve Aknashen yerleşimlerinde mimaride uygulanan pise tekniği ile Aras Havzasında, Nahcivan, Karabağ steplerinin diğeri Geç Neolitik Dönem yerleşimlerindeki görülen benzer mimari uygulamalar da önemlidir (Badalyan ve diğeri, 2004, s. 410).

Gence-Gazah (Batı Azerbaycan), Kvemo Kartli (Güney Gürcistan) Bölgesi ve Ararat Ovası'nda (Ermenistan) yapılan son araştırmalarla birlikte, Geç Neolitik Dönem'e ait kültürler, bölgesel ve bölgelerarası ilişkiler bağlamında çalışılmıştır. Geç Neolitik Dönemde Güney Kafkasya ile Urmiye Gölü (Kuzeybatı İran), Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'daki Hassuna, Samarra ve Halaf kültürleri

arasında ilişkilerin bulunduğu dair veriler ortaya çıkarılmıştır (Lyonnet, 2010, s. 358). Orta Kura Havzası olarak tanımlanan bu bölgedeki araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular doğrultusunda, bölgenin kültürü “Shomutepe-Shulaveri Kültürü” olarak isimlendirilmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2004; Guliyev ve Nishiaki, 2012a). Aslında, bu kültüre ait ilk tanımlama Nerimanov (1987) tarafından yapılmıştır. Orta Kura Havzası’nı (Güney Gürcistan ve Batı Azerbaycan) ve Ararat Ovası’nı (Ermenistan) kapsayan Geç Neolitik merkezleri tanımlamak için Hansen ve diğerleri (2013) “Shomutepe-Shulaveri Grubu”, Helwing (2015) “Shulaveri-Shomutepe Kompleksi” ve Nishiakive diğerleri (2015a) ile Lyonnet (2010) ise “Shomutepe-Shulaveri Kültürü” tanımlamalarını kullanmışlardır. Bu kültür, Gürcü yayınlarında “Shulaveri Kültürü”, Azerbaycan kaynaklarında “Shomutepe Kültürü” ve Ermeni yayınlarında ise “Shulaveri-Shomutepe-Aratashen Kültürleri” olarak adlandırılmıştır (Badalyan ve diğerleri, 2010; Zardaryan, 2014, s. 209). Genel olarak ele alındığında, Orta Kura Havzası’nda yer alan birçok Geç Neolitik Dönem yerleşmesi, sahip oldukları benzer özellikler nedeniyle “Shulaveri-Shomutepe Grubu” (Shomutepe, Shulaveri, Toyre Tepe, Baba-Dervish, Gargalar Tepesi, Menteş Tepe, Göytepe) içerisinde değerlendirilmektedir. Bu kültürel yapılanmanın M.Ö. 6. binyılın üçüncü çeyreğine kadar (M.Ö 6000–5200) devam ettiği tespit edilmiştir (Sagona, 2011; Lyonnet, 2012; Guleyev ve Nishiaki, 2014; Zardaryan, 2014).

Bölgede tespit edilen höyükler; 4,5 hektarlık kapladığı alan ile Khramis Didi Gora ve 5 hektarlık kapladığı alan ile Khyny Tepe dışında, ortalama 0,5 hektar ile 4 hektar arasında değişen alanlara yayılmışlardır (Nerimanov, 1987, s. 83; Kushnareva, 1997, s. 21). Söz konusu bu höyüklerin yükseklikleri ise, ortalama 4 ila 5 metre arasında değişmekle birlikte, zemin seviyesinde ya da 1 metre yüksekliğinde olanlar da vardır. Örneğin; Khramis-Didi Gora 4m, Shomutepe 1m, İmiris Gora 5m, Töyretepe 4m, Aruchlo 5m, Shulaveri-Didi Gora 8 m, Kültepe 8,5-9m, Qarğalar Tepesi 10 m ve Kharuztepe 12m yüksekliklere sahiptir (Kushnareva ve Çibinişvili, 1970; s. 34; Kushnareva, 1997, s. 21). Höyüklerin yüksekliklerindeki farklılıklar, o yerleşimde yaşanan zamanın da bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Kushnareva (1997), her tabakanın yaklaşık 40-60

yıllık bir zaman dilimine işaret edebileceğini hesaplamıştır. Bu, o yerleşim yerindeki evlerin tekrar inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Tabakalar boyunca izlenen mimari yapı, Orta Kura Havzası'nın en önemli ortak özelliklerinden birini oluşturmaktadır (Nerimanov, 1987, s. 83-84; Kushnareva, 1997, s. 21-22).

Bölge'de hakim olan mimari; saman katkılı kerpiçten yapılmış ana toprak üzerine inşa edilmiş yuvarlak ya da oval planlı evlerdir (Lev. III). Evlerin tabanı ve duvarların iç ve dış yüzeyleri kille sıvanmış, bazıları kırmızı renkle boyanmış, bazıları da kireç ile sıvanmıştır. Evlerin duvarlarının belirli zaman aralıklarıyla yenilendiği tespit edilmiştir. Benzer şekilde, Göytepe ve Aruchlo'da sarı ve kahverengi kilden yapılan kerpiç duvarların da koyu ve açık renkli çamur ile kuvvetlendirildiği belirlenmiştir (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 390; Guliyev ve Nishiaki, 2012, s. 10). Orta Kura Havzası'nda yuvarlak planlı konutlar çaplarına göre, küçük (1m), orta (1.25-5m) ve daha büyük boyutlu olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Kushnareva, 1997). Mimari yapıdaki bu boyutsal değişimin işlevsel farklılıktan kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Küçük ve orta boyutluların depolama amaçlı olarak, büyüklerin de konut amaçlı olarak kullanılmış olabileceği belirtilmiştir (Hamon, 2008; Sagona, 2011). Duvar örgüleri çeşitlilik gösteren yaşam alanları ise genellikle 60 cm genişliğindeki girişlerle avluya açılmaktadır. Evler birbirlerine, aynı zamanda avlunun sınırlarını da oluşturan kil bloklarla ya da kerpiçten yapılmış duvarlarla birleştirilmiştir (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 391-392, fig. 35.6; Guliyev ve diğerleri, 2010 s. 49-50. Fig. 6-9). Kazılar sırasında, evlerin ortasına denk gelecek alanlarda çukurlar tespit edilmiş ve bunların, evin çatısını taşıyan direkler için açıldığı ileri sürülmüştür. Evlerin çatılarının ahşap direkler üzerinde yükselen kubbeli bir görünüme sahip olduğu tahmin edilmektedir (Sagona, 2011, s. 685; Guliyev ve diğerleri, 2011, s. 57; Fig. 10). Ek olarak, yaşam alanı olan bazı evlerin içinde küçük boyutlu yuvarlak mekanların varlığı da tespit edilmiş ve bunlar, silo ya da ocak yerleri olarak yorumlanmıştır (Hamon, 2008, s. 90). Nitekim Göytepe'de çapı yaklaşık bir metre olan mekanların içinde tahıl ve mercimek kalıntıları olduğu saptanmıştır (Guliyev ve diğerleri, 2011, s. 55; Fig. 6). Burada yapılan arkeometrik araştırmalar,

Göytepe Geç Neolitik Dönem topluluğunun arpa, buğday ve mercimek gibi tahılları ürettiğine işaret etmektedir (Kadowaki ve diğerleri, 2015, 412. Tab. 1).

Orta Kura Havzası'ndan ele geçirilen malzemelerin önemli bir bölümünü çanak-çömlek kalıntıları oluşturmaktadır. Shomutepe-Shulaveri Grubu'nun çanak-çömlekleri çoğunlukla iri kum ve obsidiyen/çakmaktaşı parçaları katkılı, bezeli monokrom kaplardan oluşmaktadır (Nerimanov, 1987, s. 117; Guliyev ve diğerleri, 2010, s. 53). Ayrıca, bu grup içinde bitkisel katkılı hamura sahip kapların bulunduğu belirtilmekle birlikte, bu kapların oranının %15-20 civarında olduğu ifade edilmektedir (Nerimanov, 1987, s. 118). Bu organik katkılı malların dönemin sonuna doğru artış gösterdiği tespit edilmiştir (Guliyev ve Nishiaki, 2012b, 15-16). Orta Kura Havzası'nın çanak çömleği, kahverengi kırmızımsı, koyu gri ve turuncu renklerde olup, dış yüzeyleri perdahlı ya da bazı örneklerde olduğu gibi perdahsızdır (Lev. IV. a ve b). Çok çeşitli olmakla birlikte, çanak-çömlek topluluğunun genelde kap, kase, çanak ve sürahi formundaki kaplardan oluştuğu söylenebilir (Bastert-Lamprichs, 2012, s. 74-75). Bu çanak çömlekler genellikle kulpsuz olmakla birlikte, çoğunun topuz, geometrik ya da antropomorfik kabartmalarla bezeli olduğu belirtilmektedir (Bastert-Lamprichs, 2012, s. 74-82; Kushnareva ve Cubinishvili, 1970; Fig. 8, 9, 15) (Lev. IV. c ve ç). Kiguradze (aktaran, Homan, 2008, 91), yaptığı çalışmada çanak çömlekleri 5 ayrı aşamada inceleyerek mal gruplarına ayırmıştır. Bu mal grupları aşağıdaki gibidir;

1. çıkıntılı dibe sahip olan oval kaba yapımlı çömlekler,
2. kazıma bezekli desenli ince çanak çömlekler,
3. düz dipli, kabartma bezemeli, kaba yapılmış, kahverengi ve kırmızı renkli mallar,
4. bozulmuş/rastgele tabakalarda ele geçen boya bezemeli parçalar,
5. oldukça iyi yapılmış, ince kırmızı perdahlı çanak çömlekler.

Aynı zamanda bölgede çanak çömlek üretiminde yerel varyasyonlar da tespit edilmiştir (Hamon, 2008, s. 91), Kharamis Didi Gora'dan ele geçirilen 28 adet kabin, ikisi taş, geri kalanların ise kalkerdendir (Hamon, 2008, s. 104).

Orta Kura Havzası buluntu topluluğunda önemli yer tutan malzemenin bir grubunu da çoğunluğu obsidiyenden üretilen taş aletler oluşturmaktadır (Nerimanov, 1987; Kadowaki ve diğerleri, 2016, s. 716-717; Fig. 4-5). Bu grupta görülen aletler erken evrelerden son evrelere kadar çok az değişkenlikle üretilmiştir. Mikrolit aletler yanında her yerleşim yerinden ele geçen makrolit aletler de vardır. Bunlar öğütücüler ya da aşındırıcılar (keser, kemik aletler), el değirmenleri, havanlar, havanellleri, örs, çekiç, ezme taşları, keskinleştiriciler, parlaticı ve aşındırıcılar gibi aletlerden oluşmaktadır (Hamon, 2008, s. 90-106) (Lev. V). Orta Kura Havzası merkezlerinde öğütme taşlarının yoğun olarak görülmesi, beslenme modelindeki tarımsal aktivitelerin göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Hamon (2008, s. 91), öğütme taşı ve el değirmenleri üzerine yaptığı analizler sonucunda, bu aletlerin tarımsal aktivitelerde uzun süre kullanıldığını tespit etmiştir. Araştırmacı, Shomutepe-Shulaveri grubunun yerleşim yerlerine ait (Shulaveri Gora ve İmiris Didi Gora) üst tabaklardan elde edilen makrolit taş aletlerin, Anadolu'nun Erken Halaf ve Geç Neolitik aletlerine büyük benzerlik gösterdiği sonucuna varmıştır (Hamon, 2008, s. 91). Hacılar (Anadolu) geç tabakalarından (2-6 tabakalar) ele geçen aşındırıcılar, aşı boyası işleme amacıyla kullanılan öğütücüler, küçük parlaticılar ve bir oluklu taş nesne, Shulaveri-Shomu grubunda bulunanlarla benzerlik göstermektedir (Hamon, 2008, s. 111). Hacıların 6. ve 7. tabakalarından bulunan plakalar ve Tell Kosak Shamali Halaf tabakalarından elde edilen birçok plaka, İmiris Gora ile benzerlikler göstermektedir. Ancak Yakın Doğu'da ele geçirilen aşı boyasını işlemede kullanılan öğütme taşları ve plakalar kronolojik ve coğrafi açıdan çok daha geniş bir dağılım gösterirler. Shomutepe-Shulaveri grubunda (Khramis Didi Gora) az sayıda görülen taş (kalker) kaplar, Halaf Dönemi'nde de büyük oranda karşımıza çıkmaktadır (Hamon 2008: 111).

Orta Kura Havzası yerleşimlerinden ele geçirilen diğer buluntuları ise iğne, spatula, çekiç, bız, kaşık, kazıyıcı sopalar ve oklardan meydana gelen kemik aletler oluşturmaktadır (Nerimanov, 1987). Bölge, kemik ve boynuzdan yapılmış olangelişmiş bir malzeme grubuna sahiptir (Kadowaki ve diğerleri, 2016). Shomutepe-Shulaveri grubunda bulunan kemik ve boynuz aletlerin tipolojisi ve teknolojisi, Yakın Doğu'nun Neolitik merkezlerinde bulunan "Standart" üretimlerle ilişkili olarak değerlendirilmektedir (Hamon, 2008, s. 91).

Palinolojik verilere göre, Geç Neolitik Dönem'de bölgenin düzlük alanlarında çayır, ırmak kenarlarında orman ve yüksek tepeliklerde meşe ve gürgen ormanlarının bulunduğu tespit edilmiştir (Connor ve Kvavadze, 2009, s. 16). Bu iklim koşulları yerli bitkilerden oluşan geniş yelpazeli bitkilerin tarıma alınmasına ve hayvanların evcilleştirilmesine olanak sağlamıştır. Kemikler üzerinde yapılan incelemelerde keçi, koyun, inek, domuz ve köpeğin evcilleştirildiği tespit edilmiştir (Hamon, 2008, s. 91). Bu hayvanlar Shulaveri Gora faunasının % 80 ni, Khramis Didi Gora'nın ise % 90 ni oluşturmaktadır. Aynı zamanda geyik, kurt, tilki, bizon, at, ceylan, kuş, kaplumbağa ve balık kemikleri bulunmasından hareketle, besin ekonomisinde avcılığın da mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Hamon, 2008, s. 91). Buğday, arpa, yulaf, çavdar, mercimek, bezelye, fasulye ve darı gibi bitkilerin tarıma alındığı saptanmıştır. Ayrıca, Shulaveri Gora'da asmanın erken örneklerine de rastlanılmıştır (Hamon, 2008, s. 91). Göytepe'de yapılan paleobotanik çalışmalar, yerleşim yerinde hem kültüre alınmış arpa, buğday, mercimekgilliler gibi bitkileri hem de yabancı bitki (Graminaceae, Asteraceae, Brassicaceae, Boraginaceae, Chenopodiaceae) kalıntılarını göstermiştir. Bu durum beslenme ekonomisinde tarımsal ürünlerin önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir (Guliyev ve diğerleri, 2012). Aynı zamanda Orta Kura Havzası yerleşim yerlerinde yoğun miktarda öğütme taşlarının görülmesi, Neolitik toplumların beslenme modellerinde tarımsal aktivitelerin yoğun olduğuna da işaret etmektedir (Homan, 2008; 2012).

IV.2.4. ARUCHLO

IV.2.4.1.Coğrafi Konumu

Aruchlo'nun yer aldığı Kvemo Kartli Ovası oldukça düz ve üçgen forma sahip bir bölgedir. Maşavera ve Krami Nehirleri'nin arasında yer almasından dolayı Ova, alüvyal dolgu açısından da oldukça zengindir. Bu durum besin ekonomisi açısından verimli bir bitki örtüsüne sahip olmasına sebep olmuştur (Hansen ve Mirtskhulava, 2012, s. 58; Ricci, 2012, s. 132). Bu nedenle Ovada, günümüzde de yoğun olan tarımsal aktiviteler devam ettirilmektedir. Bölgeye yıllık ortalama 400 mm yağmur düşmesi nedeniyle, tarımsal faaliyetler yatay sulama ile gerçekleştirilmektedir. Bölgenin esas su ihtiyacı, 6 km mesafeden geçen Mushaveri Nehri'nden karşılanmaktadır. Ovanın etrafında, güney ve kuzey yönlerinde büyük köyler ve seyrek oranda tarlalar yer almaktadır (Ricci, 2012, s. 132-133; Fig. 168, 184, 185).

Tiflis'in 50 km güneybatısında bulunan Aruchlo Höyüğü, Kvemo Kartli Bölgesi'nde, Aruchlo Ovasında, Mashavera Nehri'nin günümüzdeki yatağına 10 m. mesafede yer almaktadır. Yerleşim 6 m.'ye ulaşan yüksekliğe sahiptir ve Neolitik Dönem'e tarihlendirilmektedir (Ricci, 2012, s. 132; Bebermeier ve Goren, 2012, s. 149) (Harita XI ve XIV).

IV.2.4.2. Araştırma Tarihçesi ve Yerleşim Kronolojisi

Aruchlo'daki ilk kazılar (1966-1985) Čubinişvili tarafından başlatılmış, ölümünden sonra ise Gogelia tarafından devam ettirilmiştir (Hansen ve diğerleri,

2007, s. 14; Bastert-Lamprichs, 2011, s. 13; Fig. 11). Bu ilk dönem kazılarında yaklaşık 936 m²'lik bir alan kazılmıştır (Lev. VI. a). Bu yıllarda kazı evinde çıkan yangın sebebiyle birçok dokümantasyon ve arkeolojik buluntu malzemesi tahrip olmuştur. Tahrip olan 8000 malzeme, ikinci dönem kazılarını başlatan Hansen ve ekibi tarafından yeniden çalışılmıştır (Hansen ve diğerleri, 2012b, s. 390). 2005 yılında başlayan ikinci dönem kazıları, 2008-2010 tarihleri arasında Gürcistan ve Rusya arasında devam eden savaş nedeniyle durdurulmuştur. Kazılar, 2010 yılında "Ancient Kura" projesiyle yeniden başlatılmıştır (Ricci, 2012, s. 128; Hansen ve Mirtskhulava, 2012a, s. 58; Hansen ve diğerleri, 2013, s. 389) (Lev. VI. b).

Aruchlo'da insana ait ilk yaşam izleri, M.Ö. 5800-5200 yılları arasına, yani Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilmektedir. Yerleşim, Güney Kafkasya'nın Orta Kura Havzası'nda yer almaktadır ve erken tarım ve hayvancılık ile üretim teknolojisinin ortaya çıktığı Shomutepe- Shulaveri Grubu'nun kuzey yerleşimlerinden birini oluşturmaktadır (Hansen ve Mirtskhulava, 2012, s. 85; Nishiaki ve diğerleri, 2015). Yerleşim yeri, Geç Neolitik Dönem'den sonra, Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda da kısa süreli olarak yerleşime sahne olmuştur (Hansen, 2012a, s. 70).

Aruchlo'da kültürün M.Ö. 7. binden M.Ö. I. bine kadar devam ettiği tespit edilmiştir. Evlerde fırınlar yerine açık ocakların bulunmasından hareketle, Aruchlo'nun daimi iskan bölgesi olup olmadığı sorgulanmaktadır. Geç Neolitik Dönem'de yoğun bir yerleşim söz konusudur, ancak daha sonraki dönemde daimi yerleşimin olduğuna dair ciddi bir kanıt mevcut değildir. Bu durum, Aruchlo'nun kısa zamanlar içinde yerleşim gören, sığınak amaçlı kullanılmış bir yerleşim olabileceğini düşündürmektedir. Diğer taraftan, yerleşimin Demir Çağı'nda kapsamlı bir yerleşimle temsil edildiği görülür. M.Ö I. bin yıllarına ait olan ve saklama alanı olarak kullanıldığı düşünülen çukurlar, Neolitik tabakaların içerisine girmiştir. Tabakaların iç içe girmesinden dolayı, Geç Neolitik Dönem'in yuvarlak planlı evlerinin sonraki dönemde depolama alanı olarak kullanıldığı şeklinde yorumlar da mevcuttur (Hansen, 2012a, s. 70). Bu çukurların içinde külle

birlikte, çanak çömlek parçaları, taş ve hayvan kemikleri de bulunmuştur (Hansen, 2012a, s. 70).

IV.2.4.3. Yerleşim Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları

Bölgede yürütülen kazı çalışmaları dışında Aruchlo'nun da konumlandığı Kvemo Kartli bölgesinde “Eski Kura Projesi” kapsamında yüzey araştırmaları yapılmıştır. Yüzey araştırmaları Aruchlo Ovası ve Shulaveri Ovası olmak üzere iki bölgede sürdürülmüştür (Harita XVI ve XVII).

Aruchlo Ovası, verimli topraklardan oluşmakla birlikte, son dönemlerde bölgedeki tarımsal verimin artırılması nedeniyle, üretime yönelik aktivitelerin yoğun bir şekilde sürdürüldüğü görülmektedir. Bu durum, bölgede bulunan höyük ve kurganların tahrip olmasına neden olmuştur. “Eski Kura Projesi” ile bu bölgelerdeki eski kültür alanları saptanarak envanterlenmiştir (Ricci, 2012). Çalışmalar neticesinde Kvemo Kartli Ovası'nın yer aldığı, Gürcistan'ın güneyindeki Marneuli Bölgesi'nde 13 arkeolojik sit alanı tespit edilmiştir (Ricci, 2012, s. 137). Kvemo Kartli yüzey (KKS - Kvemo Kartli Survey) araştırmasında tespit edilen alanlar KKS 1, KKS 2, KKS 3 şeklinde numaralandırılarak haritadaki yerleri işaretlenmiştir. Yapılan çalışmalarla bölgede saptanan merkezlerden sekizinin Aruchlo Ovası'nda yer aldığı görülmüştür. Bu sekiz merkezden üçü (Aruchlo 1, 2 ve KKS 3) Sovyetler Birliği zamanında yapılan araştırmaların raporlarında da yer almaktadır. KKS 5, KKS 6 ve KKS 8 olarak numaralandırılan ve 0,2-0,5 hektar genişliğinde olan yerleşimler, birbirlerine 550-750 m. uzaklıkta yer almaktadırlar ve Ova'nın güney kenarındaki Mashavera Nehri'nin alüvyonlu terası boyunca konumlanmışlardır (Ricci, 2012, s. 146).

Shulaveri Ovası, Mashaveri nehrine 7 km mesafe yer almaktadır. Buradaki tarımsal faaliyetler Aruchlo'dakinden daha yoğundur. Ayrıca, bu ovada modern

yerleşim yerleri deyer almaktadır. Bu durum arkeolojik yerleşim alanlarının ciddi bir şekilde tahrip edilmesine yol açmıştır (Ricci, 2012, s. 139). Shulaveri Ovası'nda yapılan yüzey araştırmasında, üç adet sit alanı raporlanmıştır. Buna göre yerleşimin ortasından geçen buldozerle tahrip edilen KKS 9'un bir kurgan olduğu, KKS 11'in ise Kura-Aras Kültürü'ne ait bir höyük olduğu belirlenmiştir (Ricci, 2012, s. 149).

IV.2.4.4. Mimarisi

Aruchlo'da Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e tarihlendirilen 13 yapı katı saptanmıştır (Hansen ve diğerleri, 2012, s. 61-62; Fig. 80-81) (Lev. VII. a). Kazının ilk yıllarında 2,3 m. çapında hafif oval biçimli oldukça iyi korunmuş bir bina ortaya çıkarılmıştır. Yapının içinde kül tabakasından oluşan dolgu içinde çanak çömlek parçaları, kemik, taş ve obsidiyen buluntular ele geçirilmiştir. Binanın bu şekilde bulunmasından dolayı, yapının yıkıldıktan sonra kül ve çeşitli döküntü malzeme ile dolmuş olduğu ileri sürülmüştür (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 289).

Dairesel planlı yapılar çoğunlukla kahverengi bazen de sarı renkli kerpiçlerle inşa edilmiştir (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 289). Gün ışığına çıkarılan duvarların korunan kısımları yaklaşık 1.20 m kadardır. Duvar örmede kullanılan kerpiçler standart olmamakla birlikte, genelde 40x20x8 cm boyutlarındadır (Bastert-Lamprichs, 2011, s. 22; Fig. 22). Yapıların giriş kısımlarında daha kalın olmakla birlikte, duvarların genel kalınlıkları 20 cm.'e yaklaşmaktadır (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 390; Hansen ve diğerleri, 2007, s. 15; Fig. 3).

Boyutları ve şekilleri açısından biçimsiz olan yapılar (I, II, III ve IV) birbirlerine düzenli olmayan kerpiç duvarlarla bağlanmıştır. Bina I'in batısında ve doğusunda

binayı birleştirmek için örülen eğri duvarlar, 6 m.'lik bir daire oluşturmaktadır. Batı'dan ve Doğu'dan biri büyük diğeri küçük olan yuvarlak yapılarla birlikte Bina I'in diğeri binalara bağlanması mümkün olmuştur (Hansen ve diğeri, 2013, s. 390). Bina I'in batı duvarı ise diğeri bir duvarla 1-2 cm'lik kil bir şerit aracıyla birleştirilmiştir. Açık renkli bir malzeme ile kurutulmuş kahverengi tuğladan oluşan bu duvarın yuvarlak yapının orijinal yapısına ait olmadığı, sonradan eklendiği ileri sürülmüştür (Hansen ve diğeri, 2013, s. 391) (Lev. VII. b).

Doğu duvarı ile dairesel yapının birleştiği yerde, küllü tabaka içinde yanmış, yumruk büyüklüğünde taşlardan oluşan oval bir ocak tespit edilmiş, yanında kömürleşmiş odun kalıntıları ele geçirilmiştir (Hansen ve diğeri, 2013, s. 390).

Yuvarlak planlı yapılar, birbirlerine kerpiç örgü duvarlarla bitleştirilmiştir. Aruchlo'da yapılar çaplarına göre üç gruba ayrılmıştır; birinci grup 2,5 ile 5 m arasında değişen yapılardır ve konut olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. İkinci grupta ise 1,25-2 m çapında olan yapılar vardır. Bu yapıların fonksiyonunun işlikler olabileceği belirtilmiştir. Üçüncü gruba dahil olan ve çapı 1 m. den küçük yapılar ise su depoları olarak yorumlanmıştır (Hansen ve diğeri, 2007, s. 13; Bastert-Lamprichs, 2011, s. 22-23; Fig. 21 ve 24; Hansen ve diğeri, 2012, s. 64; Fig. 84-85) (Lev. VIII. a, b, c).

Aruchlo yerleşmesinin mimarisinde karşımıza çıkan bir diğeri özellik ise, "hendek sistemi" adı verilen yapılardır. Bu yapıların yerleşimin pek çok yerinde kullanıldığını gösteren kanıtlar 2005 ve 2011 yılı kazılarında ortaya konmuştur. Eski dönem kazıları sırasında (1960-1980) yerleşim yerinin etrafında, iki hendek yapısının varlığı bilinmektedir (Hansen ve diğeri, 2012, s. 67). Hansen ve ekibi, 2005-2011 yıllarında A açmasında iki hendek yapısı daha tespit etmişlerdir.

2011 yılında ortaya çıkarılan hendek yapılarının görüntüsü "V" şeklinde olup, hendeğin batı yönündeki boyutları 7 m genişliğinde ve 4 m derinliğinde, doğu yönünde boyutları ise 2 m genişlikte ve 2,25 m derinliktedir (Hansen ve diğeri, 2012, s. 68; Fig: 94-97). Çalışmalar sonucunda hendek yapılarının yerleşim tabakaları tarafından kesildiği ortaya çıkarılmıştır. Bu durum, hendek sisteminin yerleşim sırasında tekrar doldurulduğunu ve uygulamanın kısa bir zamanda

gerçekleştirildiğini düşündürmüştür. Bu varsayıma rağmen, hendek içinde doğal olarak meydana gelen sedimantasyon katmanlarına hiçbir yerde işaret edilmemiştir. Bunun yanında hendek içinden büyük miktarda kömür kalıntıları, hayvan kemikleri ve boynuzdan yapılmış aletler ve az sayıda çanak çömlek buluntuları da ele geçmiştir. Bu veriler, hendeğin mevcut yerleşim sırasında belirli bir zamanda kurulduğunu ve daha sonra tekrar doldurulduğunu teklif eden yorumu güçlendirmektedir (Hansen ve diğerleri, 2012, s. 67-69). Aruchlo hendek yapıları yorumlanırken, iki önemli değerlendirme dikkate alınmıştır. İlki, Sovyet dönemi kazıları sırasında ele geçen hendeklerin yorumlanmasıyla ortaya atılmış ve yapıların yerleşim yerini yağmur sularından korumak için ya da tarımsal faaliyetler nedeniyle yapıldıkları varsayımına dayandırılmıştır. İkinci varsayım ise, Hansen ve ekibi tarafından yapılmış, Neolitik yerleşim yerlerinde görülen “hendek yapılar”ın savunma siperleri olarak kullanıldıkları ya da doldurulduktan sonra ritüel uygulamaların yapıldığı alanlar olabileceği vurgulanmıştır (Hansen ve diğerleri, 2012, s. 69) (Lev. X. a ve b).

IV.2.4.5. Çanak Çömlek Üretimi

Aruchlo’da ele geçirilen çanak çömleklerin büyük bir çoğunluğu yerleşim için karakteristik olan dik gövdeli kaplardan oluşmaktadır. Kap formları nispeten sınırlı bir repertuar gösterir (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 393). Yerleşimde üretilen çanak çömlek topluluğu, yoğun olarak mineral katkılı (küçük tanecikli bazalt, kum tanecikleri ve bazen de obsidiyen parçalar) hamura sahiptir ve yüzeyleri perdahlamıştır (Hansen ve diğerleri, 2007, s. 18; Bastert-Lamprichs, 2012, s. 71-82; Hansen ve diğerleri, 2013, s. 393). Düzgün şekillenmiş ve iyi fırınlanan kaplar daha sık görülmekle birlikte, kapların dış yüzeyi hafif kırmızı veya pembemsi renkte ve perdahlıdır. Dış yüzeyi perdahlı olan parçalar düğme şeklinde dekore edilmiştir. Bunlar diagnostik parçaların ¼ ini temsil etmektedir

(Hansen ve diğerleri, 2007, s. 18). Kapların gövde kısımlarında desen ve motiflere nadiren rastlanılsa da insan betimlemeleri yaygındır (Lev. X. a, b ve c) (Bastert-Lamprichs, 2012, s. 82-84; Fig. 117-120). Shomutepe–Shulaveri Grubu’nun insan betimlemeli kaplarını diğer kültürlerle karşılaştırabilmek için az sayıda örnek bulunmaktadır. Ancak, Anadolu ve Yukarı Mezopotamya arasındaki bölgeden, özellikle boya tasvirli, küçük düğme şeklinde dekorlu çanak çömlekler tanınmaktadır (Badalyan ve diğerleri, 2004, s. 419; Hansen ve diğerleri, 2013, 393; Fig. 35.7 ve 35. 9; Özdoğan, 2013, s. 379; Fig. 34.3; Sagona, 2011, s. 686).

IV.2.4.6. Buluntu Topluluğu

IV.2.4.6.1. Taş Endüstrisi

Taş alet endüstrisinin büyük çoğunluğu obsidiyenden üretilmiş bıçaklar oluşturmaktadır. Geç Neolitik Dönem’de yerleşik ve üretici topluluklar için obsidiyenden yapılan aletler ve çakmaktaşıdan dilgiler günlük hayatınıyaygın kullanılan aletleridir. Diğer taraftan Aruchlo’da obsidiyenin bu kadar yoğun ölçekte kullanılmasının nedeni, Kafkasya’nın en büyük obsidiyen kaynağı olan Chikiani’nin (Paravani Gölü) 60 km kuzeybatısında konumlanmasıdır (Badalyan ve diğerleri, 2004, s. 442; Hansen ve diğerleri, 2013, s. 393-394) (Harita XV). Obsidiyen ham maddesinin Pazavani kaynağından geldiği de öngörülmektedir. Yapılacak kimyasal analizlerin de bu görüşü destekleyeceği düşünülmektedir (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 393). Höyükte ele geçirilen iki adet “topuz başlı” buluntu, nadir buluntular arasında değerlendirilmektedir (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 392-393; Fig. 35.12). Diğer nadir buluntular içerisinde kremasyon mezardan elde edilen mezar eşyaları ve 163 gr ağırlığında bazalt altı kollu (topuz)

bir nesne de yer almaktadır (Wahl ve Hansen, 2012, s. 69; Hansen ve diğerleri, 2013, s. 393; Fig. 35.12).

IV.2.4.6.2. Kemik Endüstrisi

Aruchlo'da ele geçen kemik ve boynuzdan yapılmış aletler sayıca fazladır. Kemikten yapılmış aletler arasında yer alan kısa sivri bızlar yoğun olarak kullanılmıştır. Bir kemik spatula, her iki ucundan kırılmış halde bulunmuştur. Aletin üzerinde yana doğru (lateral) delik tespit edilmiştir. Yerleşimde dokumacılığı işaret eden bazı kemik aletler de vardır. Shomutepe-Shulaver Grubu'nda yoğun şekilde kullanılan boynuzdan yapılmış olan çekiç ve çapalar, özellikle Aruchlo yerleşiminde geniş bir yelpaze gösterir (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 394) (Lev. XI).

IV.2.4.6. 3. Figürinler ve Süs Eşyaları

Kemik, taş ve kil figürinler arasında, çeşitli formlarda süs eşyaları ve insan formunda olan nesneler yer almaktadır (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 394; Fig. 36.12; Neumann, 2012, s. 83; Fig. 123-124) (Lev. XII.a).

Sayıları az olmakla birlikte, kilden yapılmış küçük hayvan figürinleri ve antropomorfik figürinler ele geçmiştir. 2005 yılında küçük bir yuvarlak yapının içinde ele geçen insan figürini bir kadına aittir. Figürinin sivri bacakları dışı doğru eğik vaziyette, oturur şekilde yapılmıştır. Başsız ve bedeninin bazı kısımları eksik olarak bulunan figürinin karın ve sırt kısmı çizilerek süslenmiştir (Lev.

XII.b). Bu tip figürinler, Shulaveri-Şomutepe Grubu'na ait İmiris Didi Gora ve Chromis Didi Gora yerleşimlerinde de bulunmuştur (Homan, 2008, s. 89).

Süs eşyaları ve takılar yapım ve kullanım modelleri açısından estetik nesnelerdir. Etnografik ürünlerle yapılan karşılaştırma sonucunda Aruchlo 1'de ele geçen Neolitik Döneme ait takı üretimi için dört aşama önerilmiştir. Bunlar, ham madde hazırlama, kabaca kesilmiş parçaları şekillendirme, delme ve parlatma aşamalarıdır (Neumann, 2012, s. 82-83).

Aruchlo'da az sayıda olmakla birlikte küçük gözyaşı şeklinde, kırmızı ve beyaz damarlı akik boncuklar da bulunmuştur. Yuvarlak yapının döşemeleri üzerinde biri aslan biri ise ayı dışından olan cilalanmış kolye taneleri de ilginç buluntular arasındadır. Aruchlo'da bulunan "kalsedon" (chalcedony) ya da "carnelian" dan yapılmış damla şeklindeki kolye taneleri ise özel bir öneme sahip olmalıdır. Damla şeklindeki kolye taneleri, Aruchlo'daki takılar arasında sayıca çoğunluktadır (Neumann, 2012, s. 83: Fig. 125).

Aruchlo'da 2011 yılında bir adet bakır boncuk tespit edilmiştir. Bakır buluntu, Güney Kafkasya'daki en erken dönemlere ait buluntulardan biridir. Fakat Aruchlo'da ele geçen bakır malzemenin Geç Neolitik Dönem'e ait olup olmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca yerleşimde ele geçen çeşitli azurit parçalar da bulunmaktadır. Bu tür malzemenin olmasından hareketle, Geç Neolitik insanının metale olan ilgisi üzerinde durulmuştur (Hansen, 2012a, s. 84-85).

IV.2.4.7. Ekonomik Yapı ve Beslenme Modelleri

Aruchlo'nun bulunduğu verimli coğrafi yapı dikkate alındığında, insanların çevrelerinde bulunan bitkileri de kolayca değerlendirdikleri anlaşılır. Nitekim, Aruchlo'da neredeyse erken evcilleştirilmiş bitki ürünlerinin tümüne rastlanmıştır.

En sık kullanılan besin kaynağının emmer (*Triticum dicoccum*) ve soyulmuş arpa (*Hordeum vulgare*) olduğu tespit edilmiştir. Küçük taneli einkorn (*Triticum monococcum*) ve çıplak buğday (*Triticum aestivo-compactum* tipi) da yer almaktadır (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 395). Ancak mercimek bulunmasına karşın keten çok az rastlanan bir bitkidir.

Arkeozoolojik incelenmeler hayvan kemiklerinin % 66'sının keçi ve koyuna ait olduğunu göstermiştir. Sığır kemiklerinin oranı % 20, domuzların oranı ise % 14 olarak belirlenmiştir. Aruchlo'nun temel besin kaynağını tarım ürünleri oluşturmakla birlikte, diyetle, % 4 oranında et bulunmaktadır (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 395).

IV.2.4.8. Ölü Gömme Gelenekleri

Aruchlo'da "Yürüyen Ufuk" olarak tanımlanan yapının içindeki kül bulunan çukurda yanmış kemiklere rastlanılmıştır. Cinsiyeti belirlenemeyen bu iskeletin 30-40 yaşlarında bir yetişkin olduğu saptanmıştır. Kemiklerle birlikte, çukur içinde çanak çömlek parçaları da bulunmuştur (Wahl ve Hansen 2012, s. 69; (Hansen ve diğerleri, 2013, s. 393). Kremasyonun binanın inşa aşamasında mı, yoksa kullanım süresinde mi gerçekleştirildiğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak, gömü ve bina arasındaki ilişkinin tesadüfen oluşmadığı düşünülmektedir (Halh ve Hansen, 2012, s. 70). Aynı zamanda binadan mezarla ilişkilendirilen halka şeklinde topuz başlı bir figürin de ele geçmiştir. Süs eşyası veya ölü hediyesi olarak değerlendirilen topuz başlı figürinin bugüne dek karşılaştırılabilir bir örneği bulunamamıştır (Lev. XIII. a ve b).

Aruchlo'da yapılan ilk kazılarda, hoker pozisyonunda ve akik boncuklarla gömülü mezarlar saptanmıştır. Aruchlo'da tespit edilen kremasyon tipi ölü gömme geleneği, Güney Kafkasya Neolitik Dönemi'nden bilinen tek örnektir. Bu tipte

başka bir ölü gömme geleneğine rastlanılmaması kazılardaki gözlemlerin eksikliği olarak da dikkate alınmaktadır (Halh ve Hansen, 2012, s. 70).

IV.3. ARAS HAVZASI GEÇ NEOLİTİK KÜLTÜRLERİ

IV.3.1. Aras Havzası Coğrafi Konumu

Aras Nehri Havzası, kendi içerisinde Ararat, Nahçıvan; Mil, Karabağ ve Muğan bölgelerini kapsayan Ararat Ovası, Urmiye Gölü (Kuzeybatı İran) ve Van Gölü (Doğu Anadolu) ile Mushskaya olmak üzere farklı bölgelere ayrılmaktadır ve Kura Nehri havzasından farklı olarak kuru, az yağışlı karasal bir iklim hakimdir (Kushnareva 1997: 33) (Harita V).

IV.3.2. Neolitik Öncesi Kültürlerin İzleri

Ermenistan'da Erken Neolitik Dönem'e (Mezolitik) tarihlendirilen kültürlerin yüksek platolardaki mağara ve kaya sığınaklarında ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yerleşimlerin obsidiyen kaynaklarına yakın olması neticesinde kültürleri, mikrolit endüstrisi ile karakterize edilmiştir (Petrosyan ve diğerleri, 2014, s. 138).

Epigravettian Kültürü'nün Güney Kafkasya'da bugüne kadar en iyi gözlemlenen merkezleri, Ermenistan'da (Seven Gölü, Karavani-1 (Apnagyugh-8) (Chataigner ve diğerleri, 2012, s. 37-38) ve Gürcistan'daki Dzudzuana (Bar-Yosef ve diğerleri, 2011, s. 335-336) kaya sığınakları olarak tespit edilmiştir.

Ermenistan'ın Kmlo 2 kaya altı sığınağında oldukça yoğun şekilde ele geçen Erken Holosen Dönem kültürlerine ait buluntular yer alır (Arimura ve diğerleri, 2010, s.77-78). "Kmlo Aletleri" olarak tanımlanan bu aletler M.Ö. 9. ve 8. bin yılları arasına tarihlendirilmekle birlikte, Kmlo 2'nin Erken Neolitik Dönem'e ait

olduğu ifade edilmektedir (Arimura ve diğerleri, 2009, s. 18-19; 2010 s. 79; Chataingner ve diğerleri, 2012, s. 40-41). Kmlo-2, Batı Ermenistan'ın Erken Holosen Dönem'ine dair bir mağara yerleşkesidir. Kasakh Nehrinin orta vadisinde, yaklaşık 1700 m yükseklikte yer alır. Burada yapılan çalışmalar ve kronolojik değerlendirmeler üç aşamayı içermektedir. Birinci aşama M.Ö. 11-10. bin yıllarına, ikinci aşama M.Ö. 9-8. bin yıllarına ve üçüncü aşama ise M.Ö. 6-5. binyılları arasına tarihlendirilmiştir. Dolayısıyla Kmlo-2 arkeolojik merkezi, Güney Kafkasya'nın Erken Holosen Dönem'inin avcı ve toplayıcı beslenme topluluklarından tarım ve hayvan ekonomisine dayalı yerleşik topluluklarına kadar uzun bir süreçte yerleşimcilere ev sahipliği yapmıştır (Chatainger ve diğerleri, 2012, s. 41-42).

“Kmlo Aletleri” üzerinde yapılan karşılaştırmalı analizlerde, hammaddenin Tsaghkunyats, Arteni, Gutansar, Hatis ve Geghasar gibi yataklardan geldiği; benzerlerinin ise Yakın Doğu'da Shimshara ile PPN Dönemi'ne tarihlendirilen Çayönü ve Cafer Höyük yerleşmelerinden de tanındığı belirtilmektedir (Chataingner ve Graturz, 2014, s. 59-60). Ancak, iki bölgede de bulunan bu aletlerden Çayönü'ndekilerin taş endüstrisi için, Güney Kafkasya'dakilerin ise organik malzemelerin kesilmesi için üretildikleri açıklanmıştır (Chataingner ve diğerleri, 2012, s. 40-41; Helwin, 2015, s. 336; Petrosyan ve diğerleri, 2014, s. 138-139). Kmlo 2 ya da “Kmlo Aletleri” olarak tanımlanan taş endüstrisi, Görcistan'ın PPN Dönemi'ne tarihlendirilen “Paluri-Nagunty” kültüründe de tespit edilmiştir. Bu aletler “kanca benzeri aletler (hook-like tools) ile benzerlik göstermektedir (Arimura ve diğerleri, 2009, 19; Arimura ve diğerleri, 2010, 48; Chataingner ve diğerleri, 2012, s. 41-42; Petrosyan ve diğerleri, 2014, s. 138-139).

Güney Kafkasya'da PPN Dönemi olarak ele alınan zaman diliminde, henüz yerleşik yaşama ve evcilleştirmeye ilişkin güvenilir verilerden hareketle yorum yapılamamakla birlikte, arkeobotanik ve zooarkeolojik verilerden hareketle toplulukların avcı ve toplayıcı yaşam biçimini sürdürdükleri söylenebilmektedir (Chataingner ve diğerleri, 2012).

IV.3.3. Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem Araştırmaları, Kronolojisi, Mimari Yapılar, Materyal Kültür, Ekonomik Yapı

Karabağ, Mil ve Muğan steplerinde Tarih Öncesi Döneme ait ilk araştırmalar, İessen (1950) tarafından başlatılmıştır (İessen, 1965). Araştırmacı, Mil-Karabağ Ovası'nda yürüttüğü çalışmalarla bölgede Eneolitik/Kalkolitik kültürlerin varlığını ortaya koymuştur (İessen, 1965). Daha sonra Sovyet Dönemi çalışmalarında Aras Havzası'nın Eneolitik Dönem kültürlerine ait olduğu ifade edilmiştir (Kuşnareva, 1997; Hebibnullayev, 1982). Ancak, 2000'li yıllardan sonra yapılan çalışmalar bu tarihlemenin doğru olmadığını ortaya koymuştur (Lyonnet ve Guliyev, 2012a, s. 87; Baxşaliyev, 2014, s. 76).

Tarihlendirmenin yanısıra, İessen (1965, s. 15), Mil Ovası'ndaki yerleşimlerden ele geçen çanak çömleğin tipoloji ve üretim teknolojisine göre Kültepe ile benzerlik gösterdiğini söylemiş ve bu benzerlikten hareketle, Kültepe kültürlerinin Mil-Karabağ Ovası'na yayıldığını ileri sürülmüştür (İessen, 1965, s. 15). Mil Ovası'nda kaydedilen merkezlerin çoğu ise Garaçay'ın kuzeyinde tespit edilmiştir (Nerimanov, 1987). Ancak, buradaki ilk arkeolojik araştırmalar, İsmizade'nin (1981, s. 5) Kamiltepe'deki sondaj çalışmasıyla başlamıştır. 1966 yılında Mahmudov ve Nerimanov (Nerimanov, 1982; Mahmudov, 1984), Muğan Ovası'ndaki Elikömektepe'de (1974-77) arkeolojik kazılara başlamışlar ve burada erken yerleşik üretimcilere ait izler saptamışlardır. Erken tarım ve evcilleştirmeye ait izler, Şahtepe, Kamiltepe, Govaheri, Karakhanbeyli, Keletep ve Khantepe gibi arkeolojik merkezlerde de tespit edilmiştir (Nerimanov, 1987). 2010-2011 yıllarında Ricci (2012, s. 135-140) tarafından Mil Ovası'nda yapılan yüzey araştırmalarında ise Kamiltepe'nin çevresinde yüzün üzerinde yerleşim yeri tespit etmişlerdir. Ayrıca yüzey araştırmaların yapıldığı Garaçay ve Garasu Havzalarında, M.Ö. 6. binyıllara tarihlendirilen Geç Neolitik Dönem kültür izleri de gözlemlenmiştir (Ricci, 2012, s. 133; Fig. 169). Çoğu küçük boyutlu (0,5 ile 1 hektar arasında) olan bu höyüklerin yüzeylerinde Geç Neolitik Dönem boyalı

çanak çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Bazı höyüklerde MPS (Mile Step Plain) 16 ve 18’de yapılan sondaj kazılarında kerpiç mimari yapılar ve boyalı çanak çömlek de gün ışığına çıkarılmıştır (Ricci 2012: 135-140) (Lev. XIV. a ve b).

Nahçıvan’da bulunan Kültepe yerleşimi, Güney Kafkasya ile Yakın Doğu’nun Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürleri arasındaki ilişkilerinin anlaşılmasında önemli veriler sunmuştur (Abibullayev, 1982; Nerimanov, 1982; Kushnareva, 1997). Kültepe Geç Neolitik Dönem’e tarihlendirilirken, kültürel benzerlikler kurulan Urmiye ve Van Gölleri çevresinde bulunan Pisdeli Tepe, Yanık Tepe, Geoy Tepe ve Tilki Tepe ise Kalkolitik Dönem olarak tanımlanmıştır (Kushnareva, 1997, s. 33-37). 150x100x22 metre ölçülerinde olan ve 1,5 hektarlık alana yayılan Kültepe’de dört tabaka tespit edilmiştir (Hebibullayev, 1959). İlk tabakanın 1A evresi, Geç Neolitik Dönem, 1B evresi Erken Kalkolitik Dönem’e tarihlendirilirken, ikinci tabaka Kalkolitik, üçüncü tabaka Bronz ve dördüncü tabaka ise Erken Demir Çağı olarak tarihlendirilmiştir (Hebibullayev, 1959). Kültepe’nin en erken evresi olan Geç Neolitik tabakada, bazıları kaya üzerine oturmuş, 30-90 cm boyutlarındaki nehir taşlarından oluşan temeller üzerine inşa edilmiş, dikdörtgen planlı evler de tespit edilmiştir. Duvarların inşasında taş, kemik ve kullanım dışı aletlere ait parçalar kullanılmıştır. Bazı evlerin duvarlarının çamurla, tabanlarının ise saman katkılı çamurla sıvandığı saptanmıştır. Evlerde, içinde kül bulunmasından hareketle ocak olarak yorumlanan 15x30 cm çaplarında çukurlar bulunmuştur. Çukurların etrafındaki taş dizilerinin yanında öğütme taşlarının, taş alet kalıntılarının ve içinde çanak çömlek parçalarının bulunması da bu yorumu desteklemiştir. Tüm bu verilere ek olarak Kültepe’nin 1B evresinde mezarlık da tespit edilmiştir (Hebibullayev, 1959, s. 14-16).

Shomutepe-Shulaveri Grubu’nun aksine, Mil ve Muğan Ovası Neolitik Dönem yerleşmelerinde dikdörtgen biçimli ve daha büyük boyutlu evlerle karşılaşmaktadır. Evlerin daha büyük boyutlu olması, bu bölgedeki toplumsal organizasyonun farklı olduğunu düşündürmüştür (Helwing, 2015). Güneydeki

yerleşmelerin stratigrafisi dikkatli bir şekilde analiz edilmemekle birlikte, merkez Kafkasya'daki materyallerle benzerlik göstermelerinden dolayı bunların tabakalanmaları hakkında ipuçları elde edilebilmektedir. Shomutepe ve Shulaveris ile çağdaş olan Khatunarkh ve Tsakhkunk'un en eski gruplarının, daha sonra Kültepe ile İlanlı Tepe'nin alt tabakaları ve Karabakh ve Muğan yerleşmelerini takip ettikleri tahmin edilmektedir. Alikemektepesi, Keçili III (Azerbaycan) ve Tekhut (Ermenistan) yerleşmeleri, Geç Eneolitik yani M.Ö. 4. bine tarihlendirilmektedir (Kushnareva, 1997, s. 37). Kültepe'nin alt tabakalarında bulunan çanak çömlek çoğunlukla Halaf tipi olmakla birlikte (Hebibullayev, 1959; Abibullayev, 1982) (Lev. XV. a ve b). bunlardan birinin biçim, teknik ve hamurundaki içerik açısından Kamiltepe'dekilerle benzerlik gösterdiği, ancak boya ve süsleme açısından ayrıldığı saptanmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Aras Havzası'nın coğrafi bakımdan Güneybatı Asya'ya yakın olması kültürel ilişkileri de etkilemiş olmalıdır. Yakın Doğu'da oldukça yaygın bulunan Samarra, Hassuna ve Halaf Dönemi perdahlı ve boyalı kapları, bu bölgede de bulunmuştur (Badalyan ve diğerleri, 2004; Badalyan ve diğerleri, 2010; Hamon, 2008). Çanak çömlek yanında, aynı zamanda aletlerin bir kısmının da ithal edildiği belirtilmiştir (Kushnareva, 1997, s. 37). Bu durum, Yakın Doğu ürünlerinin oransal açıdan fazla olmamasına rağmen, kültürlerin birbirlerinden haberdar olduklarını işaret etmektedir.

Bu tez çalışması kapsamında yapılan literatür taramasında Aknashen'de 1999-2004 yılları arasında arkeolojik araştırmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu yerleşim etrafında yüzey araştırması yapıldığına dair herhangi bir yayına rastlanılmamıştır. Bu nedenle, yorumlamalarda Aknashen'in konumlandığı Ararat Bölgesi'nde yapılan çalışmalar dikkate alınarak bölgenin genel sosyo-ekonomik durumu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ermenistan'da yapılan araştırmalar dikkate alındığında, bölgede Neolitik Dönem'e ait iki farklı kültürün bulunduğu anlaşılmaktadır. İlki, Batı Ermenistan'ın yüksek düzlüklerindeki mikrolit endüstrisiyle tanımlanan Kmlo-2

Kaya altı sığınağıdır ve Mezolitik/Erken Neolitik Dönem Kùltürlerini yansıtmaktadır. Bu kùltürler M.Ö. 5. bine kadar yerel olarak gelişmişlerdir. İkincisi ise, Orta Kura Havzası'nda, M.Ö. 6. binyıl boyunca yaygın olan Shomultepe-Shulaveri grubuna dahil olan kùltürlerden yerel özellikler göstererek küçük farklılıklarla ayrılan, Aratashen, Masis Blur ve Aknashen gibi merkezlerde temsil edilen Ararat Ovası Geç Neolitik kùltürleridir (Arimura ve diğerleri, 2009, s. 18-19).

Mil Ovası'nda, Geç Neolitik Dönem sonrası yaşam izlerine, ovanın farklı tepelerinde, Erken Tunç Dönemi'nden itibaren görölmeye başlanan kurgan tipi mezarlarda karşılaşılmıştır. Orta Kur Havzası yerleşimlerinde Son Kalkolitik Dönem'den başlayarak yoğun bir şekilde kurgan tipi mezarlar görölmektedir (Lyonnet, 2007). Aras Havzası'nda ise bu mezar tipleri, Mil ovasında 1960'lı yıllarda İessen (1965) tarafından yapılan çalışmalarla keşfedilmiştir. Yaklaşık yüksekliğı 30-40 m. arasında değışen Üçtepe kurganları bunlardan biridir. Bu ölü gömme geleneğı Demir Çağı'na kadar sürdürölmüştür (Helwing ve diğerleri, 2012b, s. 395).

Mil Ovası'ndaki, Geç Neolitik Dönem sonrası höyüklerin mezarlık alanı olarak kullandığına dair örneklerden biri de Kamiltepe'dir. Platform olarak tanımlanan mimari yapının üzerinde geç dönemlere ait mezarlar bulunmuştur. Bu mezarların bazılarının Demir Çağı'na, bazılarının ise Orta Çağ-İslam Dönemi'ne ait olduğı tespit edilmiştir. Nitekim, Kamiltepe'nin geç dönemlerde mezarlık olarak kullanıldığı belirtilmektedir (Helwing ve Aliyev, 2012b). Geç dönem mezarlarının çoğı dağınık şekilde ele geçirilmiştir. En iyi korunanlarından biri Demir Çağına ait bir mezardır. Birey, kafası doğuya, ayakları batıya ve yüzü güneye bakacak şekilde, hoker pozisyonda gömölmüştür. Kafasının yanında iki, ayak bölgesinde üç çömlek ölü hediyesi olarak bırakılmıştır. Mezardaki bir diğer hediye olan metal kesici alet kafa bölgesinde bulunmuştur. Ayrıca erken dönem platformunu ortadan kesen bir çukur bulunmuş ve bunun da Demir Çağı'na ait bir mezar olduğı ancak günümüzdeki tarımsal faaliyetlerden dolayı tahrip edildiğı ileri sürölmüştür (Helwing ve diğerleri, 2012b, s. 390-395).

Kamiltepe'nin Geç Neolitik Dönem'den sonra terk edildiği ve uzun bir zaman yerleşim olarak kullanılmadığı belirtilmektedir. Ancak, platformun bir kurgan sitesi veya mezarlık alanı olarak kullanılmaya devam ettiği ileri sürülmektedir (Helwing ve diğerleri, 2012b, s. 395).

Aknashen, Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem'in ilk aşaması arasındaki geçişe yeni bir ışık tutmaktadır. Bu aşamada iki faktör öne çıkmaktadır: a) Karşımıza çıkan iki evre arasında hiçbir ara olmadan, kademeli ve sorunsuz bir süreç izlenebilmektedir, b) Genel kültürde süreklilik olmasına rağmen, nesnelerin çeşitliliği ve miktarı açısından önemli gelişmeler gözlenmektedir. Özellikle geçim ekonomisi ile ilişkili olarak toplumsal düzeyde ve beslenme modellerinde derin bir evrim söz konusudur (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 205). Geç Neolitik Dönem'in son aşaması olan tabaka II'de, daha sonraki Erken Kalkolitik Dönem'in (Tabaka I) izleri görülmektedir. Bu dönemin en büyük özelliği, çanak çömlek üretiminde keskin bir değişim olması ve % 68 oranda, saman katkılı malların baskın hale gelmesidir. Bu mal sıklıkla pembe renkteki izlerini korumuş ve çentikler altındaki delikler ile dekore edilmiştir. Bazı özelliklerinden dolayı, Tabaka I'in çanak çömlek üretimi Sioni kültürü ile benzerlik göstermektedir. Aknashen'de Geç Neolitik Dönem'den sonraki dönemlerle ilgili bilinen tek şey, höyüğün Tunç Çağı ve Orta Çağ mezarları tarafından tahrip edilmiş olmasıdır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 188).

IV.3.4. KAMİLTEPE

IV.3.4.1. Coğrafi Konumu

Kamiltepe, Azerbaycan'ın güneybatı bölgesinde, Mil Ovası'ndaki Ağcebedi ilçesi, Kebirli ve Aran köylerinin 5 km (kuş uçuşu) güneybatısında yer almaktadır (Harita XI). Mil Ovası, Aras Havzası'nın kuzeydoğusunda yer alır ve kuzeyinde Aras, güneyinde Kura Nehri'nin arasında kalan düz yaylalardan oluşur. Ovanın batı sınırını Karabağ Ovası/Aşağı Karabağ, doğu sınırını ise Muğan Ovası çevirir. Kamiltepe, Karasu ve Gargar Irmakları arasındaki ovada konumlanmıştır. Höyük, çok yüksek olmamakla birlikte, düzlükte konumlanmasından dolayı, bütün ovaya hakim durumdadır (Aliyev ve Helwing, 2009, s. 26; Fig. 2; Helwing ve Aliyev, 2012, s. 6; Fig. 3; Helwing ve diğerleri, 2012a, s. 67; Fig. 1).

IV.3.4.2. Araştırma Tarihçesi ve Yerleşim Kronolojisi

Kamiltepe, 1955-56 yıllarında İessen (1965, s. 14) ve İsmizade (Aliyev ve Helwing, 2010, s. 281) tarafından yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir. Araştırmacılar, höyük üzerinde boyalı çanak çömlek parçaları, obsidiyen, taş ve kemik alet buluntuları ile kerpiç mimari kalıntılarının bulunduğunu rapor etmişlerdir (Aliyev ve Helwing, 2010, s. 281; İsmayılov, 1981, s. 8-15; Helwing ve diğerleri, 2012a, s. 75). 2008 yılında Aliyev (Aliyev ve Helwing, 2011, s. 332), Kamiltepe'de sondaj (2x2 m) çalışması yapmıştır. İessen'in 1960 yıllarında yaptığı sondaj çalışmaları, 38x18x15 cm çapında kerpiç mimari ve boyalı çanak

çömlek üretiminin varlığını ortaya koymuştur (İessen, 1965, s. 13-14; Tab. 1. 1-3; Kushnareva ve Chubinishvili, 1970, s. 41; Fig. 12).

Kamiltepe’de sistemli bir şekilde yürütülen arkeolojik kazılar ise 2009 yılında “Eski Kura Projesi” kapsamında, Azerbaycan Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü ve Alman Arkeoloji Enstitüsü ekipleri tarafından başlatılmıştır (Helwing ve Aliyev, 2012, s. 4). İlk çalışma yılında burada Geç Neolitik Dönem’e tarihlenen kerpiç mimariden oluşan platform tespit edilmiştir (Helwing ve Aliyev, 2012, Fig. 3 ve 4). Yapılan C14 analizlerine göre Höyük, M.Ö. 6. bin yılların ortalarına (M.Ö. 5600-5400) tarihlendirilmiştir (Helwing ve diğerleri, 2012b, s. 388). Bu kronoloji Güney Kafkasya Geç Neolitik kültürleri ve özellikle Orta Kura Havzası, Shomutepe-Shulaveri Grubu ile paralellik göstermektedir (Aliyev ve Helwing, 2009, s. 39; Lyonnet ve Helwing, 2012a, s. 3).

IV.3.4.3. Yerleşim Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları

Kamiltepe’deki arkeolojik kazı çalışmaları ile birlikte 2010-2012 yıllarında Ağcabedi ve Beylegan ilçeleri bölgesinde 3 alanda arkeolojik yüzey araştırma çalışmaları da yapılmıştır (Aliyev ve diğerleri, 2013; Ricci, 2012).

1. Alan: Karasu ve Gargarçay Havzası’nda ve Kamiltepe çevresinde yapılan yüzey araştırmalarıdır. Tespit edilen alanlar haritalara işaretlenmiş ve yüzeydeki arkeolojik malzeme toplanmıştır.
2. Alan: Kalatepe (Antik Dönem Kenti) çevresindeki peyzajı saptamak üzere Gargarçay Havzası’nda çalışmalar yapılmış, yeri tespit edilen anıtlar hakkında ilk bilgiler toplanmıştır.
3. Alan: Örenkala (Beylegan) Ortaçağ şehri ve çevresindeki araziler incelenmiştir.

2012-2014 yılları raporlarına göre yapılan yüzey araştırmaları sonucunda, Mil Ovası'nda, su havzalarına (Karasu, Honaşen ve Şparti ırmakları) yakın yerlerde konumlanmış 174 höyük yerleşiminde Geç Neolitik Dönem'den Orta Çağ'a kadar olan kültürlerle ait kalıntılar tespit edilmiştir. Bunlardan 44'inde Geç Neolitik Dönem'e ait buluntular ele geçirilmiştir (Harita XVII). Bazılarında yapılan sondajlar sonucunda Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilen kerpiç mimari, boyalı çanak çömlek, kemik ve taş endüstrisini yansıtan arkeolojik malzemenin ele geçtiği vurgulanmıştır (Aliyev ve diğerleri, 2013, s. 338-340; 2015, s. 366-368; Fig. Şek. 10; Ricci, 2012). Ele geçen, arkeolojik verilerden (material kültür, paleozooloji ve paleobotanik veriler)yola çıkılarak, Mil Ovası'nın Neolitik toplulukları, komşu coğrafyalarla; Orta Kura Havzası, Kuzeybatı İran ve Kuzey Mezopotamya kültürleri ile iletişim ve etkileşimin olduğu bir dünyada yaşamışlar (Aliyev ve diğerleri, 2015, s. 368-369).

IV.3.4.4. Mimarisi

Kamiltepe'in en büyük özelliği, bugüne kadar Güney Kafkasya'dan bilinmeyen, kerpiç örgülü yuvarlak planlı bir mimari yapı sistemine sahip olmasıdır. "Platform" olarak tanımlanan bu yapı 24 m. çapındadır ve 2,6 m. yüksekliğe sahiptir (Aliyev ve Helwing, 2010; 2011; s. 332) (Lev. XVI. a). Kerpiç platformdaki 13 sıra kerpiç örgüden oluşan yapı tekniği (Lev. XVI.b), Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem'de örneğine diğer merkezlerde rastlanılmayan bir mimari öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Platform çevresindeki bitişik yuvarlak ve dikdörtgen "odalar" içinde bulunan arkeolojik buluntular (taş ve kemik aletler, boyalı çanak çömlek parçaları, süs eşyaları, zooarkeolojik kalıntılar, deniz kabukluları) yapının günlük yaşamdaki işlevselliğini öne çıkarmaktadır (Aliyev ve Helwing, 2011, s. 282; 2012, s. 333; Helwing ve Aliyev, 2012, s. 6; Fig. 4). Jeomanyetik çalışmalarla kerpiç platformun içinin dolu olduğu tespit edilmiştir.

Bu platformun, ana malzemesi kil olan, el yapımı, standart bir boyutu olmayan ancak genel görünümü küp şekline benzeyen ve boyutları 30x18x18 cm olan kerpiçlerle inşa edildiği saptanmıştır (Helwing ve diğerleri, 2012a, s. 68). Yapının sağlam olarak bulunan batı duvarına 90° açıyla üç kerpiç duvar birleştirilmiştir. Bu duvarların, platforma bitişik odalara ait duvarlar olduğu düşünülmektedir (Lev. XVII. a ve b). Platformun, yapılarla ilişkilerinin anlaşılması için yapılan kazılar sonrasında, yapının iki mimari aşamadan oluştuğu; ek olarak üçüncü bir aşamanın da izlenebildiği tespit edilmiştir. İlk aşama platform ile aynı döneme tarihlendirilmiştir. Bu aşamayı oluşturan bütün yapı kalıntılarının büyük bir kompleksin parçaları olduğu kabul edilmiştir. İkinci aşama, öncekinin üzerine inşa edilmiştir. İlk aşamanın duvarları arasında kalan boşluklar tuğladan oluşan döşeme ile doldurulmuştur. Bu aşamadaki duvarlar öncekine göre içinde kum ve taş kırıntıları barındıran daha düşük kalitedeki tuğlalardan inşa edilmiştir. Burada çok miktarda büyük küp ve mutfak kalıntılarına ait malzemenin bulunmuş olmasından dolayı, ikinci aşamanın depo olarak kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür (Aliyev ve Helwing, 2011, s. 333; Aliyev ve diğerleri, 2013; 335-337). İkinci aşamaya ait büyük odalardan birinde ise, üzerinde kırmızı hardal sarısı renkte iz bulunan taş balta, sapan taşı ve geyik boynuzundan yapılmış çekiç bulunmuştur. Üçüncü aşamaya ait olduğu tahmin edilen kısımda, Orta Kura Havzası tipli malzemeler ele geçirilmiş, ancak, Kamiltepe’de ilk kez böyle bir örneğe rastlanmıştır. Daha sonra P12-13 açmalarında platformdan 7 m kuzeyde bir duvar daha ortaya çıkarılmıştır. Yapının ortasında tuğla parçaları, yanmış odun ve kamış kalıntıları, çanak çömlek, özellikle boya desenli tabaklar, arpa kalıntıları ve öküz boynuzu bulunmuştur (Aliyev ve diğerleri, 2013, s. 337). Platformun kuzey duvarları ise oldukça kötü korunmuş ve yıkılmış bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Düşmüş kerpiçlerin üstünde, 1 m. kalınlıkta kül tabakası tespit edilmiştir. Kül üzerinde yapılan analizler sonucunda bunun ocak kullanımından kaynaklanmadığı, olasılıkla üst tabakalarda nedeni belirlenemeyen bir olay sonucunda oluşarak alt tabakaya indiği anlaşılmıştır. Tarihi belirlenemeyen bu tabakada kil, kamış ve odun gibi materyallerin bulunmasından hareketle, kül kalıntılarının üst tabakada

inşaat malzemesi olarak kullanıldığı ileri sürülmüştür (Helwing ve diğerleri, 2012a; 2012b; Helwing ve Aliyev, 2012).

IV.3.4.5. Çanak Çömlek Üretimi

Kamiltepe'deki en zengin buluntu grubunu çanak çömlek buluntuları oluşturmaktadır. İessen (1965, s. 15) Mil-Karabağ, Kültepe (Nahcivan) ve Muğan Steplerindeki yerleşim yerlerinde ele geçen boyalı çanak çömlek mallar için "Mil Steppe Painted Ware" tanımlaması yapmış ve bunları güney coğrafyada yer alan Güneydoğu İran (Tepe Sialk) yerleşimi malları ve Kuzey Mezopotamya Halaf Dönemi'ndeki benzerleriyle karşılaştırmıştır (Helwing ve Aliyev, 2014, s. 200) (Lev. XVIII. a ve b). Beyaz astarlı, perdahlı ve delik ağızlı çanak çömlek buluntu grubu burada önemli bir yer tutmaktadır. Çömlekler, ince kum, bitki ve saman karışımı kilden hazırlanmış, iyi pişirilmiş ve üzerleri saman karışımı çamurla sıvandıktan sonra, parlatılmıştır (Aliyev ve Helwing, 2010, s. 283; D'Anna, 2012, s. 39-44). Daha büyük boyutlu bazı kapların boyun kısmında çıkıntı kulplar göze çarparken; kase tipi başka bir kabın ağız kenarında ise boynuz şeklinde çift çıkıntı dikkat çekmektedir. Pişirildikten sonra grimsi ve pembe renk alan bu kapların, ağız bölümü düz ve dipleri yassı biçimli iken, bazılarının dip kısmında çıkıntı bulunmaktadır (Aliyev ve Helwing, 2010, s. 283; D'Anna, 2012, s. 39-44).

Kamiltepe'de, çanak çömlek topluluğu boyalı ve boyasız olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Bitki katkılı kilden ve elde yapılmış olan çanak çömleklerin büyük kısmını mutfak kapları oluşturmaktadır. Kötü pişirilmiş ve kaba görümlü kapların boyutları ve formları çeşitlilik göstermektedir. Boyasız olan kaplar, düz dipli, geniş gövdeli, ağıza doğru daralan, delikli ağızlı mallardan oluşmaktadır. Kaba saman katkılı olarak yapılan ve kulplu olan bu kaplar, ıslakken düzeltilmiş ve hafif perdahlı şekilde imal edilmiştir. Kulplar, kapların ağız kısmında değil, diplerden gövdeye doğru 5-6 cm yukarıda yapılmışlardır. Bunların yanı sıra, yine

boyasız grup içerisinde dipleri geniş olan, derinliği 4-5 cm ulaşan kaseler de bulunmaktadır. Kapların dış yüzünde tespit edilen is izlerinin pişirme sırasında fırınlarda fazla bekletilmesinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir (D'Anna, 2012, s. 39-44). İkinci grubu oluşturan boyalıları, boyasızların tekniğine ve içeriğine benzer yapılmışlardır. Biçim açısından daha şekilli olan ve iyi fırınlanan boyalı kapların iç ve dış yüzeyi perdahlıdır. Bu da çanak çömlek üretim teknolojisinin ilerlemiş olduğunu işaret etmektedir. Kaplar fırınlandıktan sonra, önce beyaz daha sonra kahverengi renge boyanmıştır. Kamiltepe'deki boyalı çanak çömlekler kendi içerisinde küçük ve geniş gövdeli ile uzun gövdeli ve boyunlu olmak üzere iki alt gruba ayrılmaktadır. Boyalı çanak çömleklerin hepsi, düz ve kesişen çizgiler, zigzag, üçgen, dörtgen, kare şekilli geometrik desenlerle süslenmiştir (D'Anna, 2012, s. 38-48; Helwing ve diğerleri, 2012a; 2012b). Desenler, genelde tabak ve daha geniş tipte kapların iç taraflarına, çanak ve çömlek tipi kapların ise üst bölümüne yapılmıştır (Aliyev ve Helwing, 2010, s. 283).

Kamiltepe boyalı çanak çömlek örnekleri, Aras Havzası, Nahçıvan, Aşağı Karabağ, Mil, Muğan Ovası (Kültepe, İsmayılbey Tepe, Çalağantepesi, Alikömektepe) yerleşim yerlerinde yoğun olarak görülen mal gruplarıyla benzerlik göstermektedir (Abibullayev, 1982; Nerimanov, 1987; Kushnareva, 1997; Lyonnet, 2007; Almemmedov ve Guluzade, 2013; 2015; Helwing ve Aliyev, 2012; Pourmarch, 2014; aliyev ve diğerleri, 2015). Bu çanak çömleklerin üzerindeki desen ve süslemeler Aras Havzası dışında, Hazar Denizi, Urmiye Gölü Havzası ve Kuzey Mezopotamya'da yaygın olarak görülen Halaf çanak çömleklerinde de bulunmaktadır. Bu benzerliğin görülmesi, bölgelerarası ilişkilerin varlığına işaret ettiği şeklinde yorumlanmaktadır (Aliyev ve Helwing, 2011, s. 336; Aliyev ve diğerleri, 2015, s. 369).

IV.3.4.6. Buluntu Topluluğu

IV.3.4.6.1. Taş Endüstrisi

Kamiltepe ve diğer MPS 4, MPS 5 gibi Mil Ovasındaki yerleşim yerlerinde ele geçen makrolitik taş buluntular, Hamon (2012, s. 163) tarafından incelenmiştir. Bu çalışma sonucunda, makrolitik buluntu topluluğunun arasında en yaygın görülenlerin bileme aleti, havaneli, çekiç taşı, kireçtaşı ve bazalt parke taşlarından oluştuğu ve büyük çoğunluğun bazalttan yapıldığı belirlenmiştir (Hamon (2012, s. 164; Fig. 201). Yapılan çalışmanın ilk raporlarına göre 2011 yılına kadar Kamiltepe’den elde edilen 140 adet makrolitik objeden 70 tanesi Neolitik tabakalardan ele geçmiştir (Homan, 2012, s. 165).

Kazılarda, aletlerin yanı sıra, taştan yapılmış kaplar da ele geçirilmiştir. Kireç taşından yapılan ve her iki yüzeyi parlatılan bir kabın ağız kısmında baskı ve kazıma izleri görülmüştür. Ağız çapı yaklaşık 10 cm çapında, 4 cm. derinliğinde olan kabın cidar kalınlığı ise 2,5 cm ölçülmüştür. Kabın içinde harç (mortar) izlerine rastlanmıştır (Homan, 2012,s. 165; Fig. 204).

Kamiltepe’deki, gri, siyah veya kahverengi füme renkli ve şeffaf obsidiyenden yapılmış litik endüstrisi oldukça zengindir. Kırmızı ve siyah opak ürünlere de rastlanılmaktadır. Taş endüstri üzerinde yapılan analizler sonucunda, ham maddenin Küçük Kafkas Dağları’nda bulunan Syunik, Gegham ve Gultansar’dan (Ermenistan) sağlandığı tespit edilmiştir (Astruc ve diğerleri, 2012, s. 170-171; Fig. 205. 1, 3-7) (Harita VIII. b).

IV.3.4.6.2. Kemik Endüstrisi

Kamiltepe'yi diğer Orta Kura Havzası kültüründen ayıran en önemli farklılığı ise kemikten yapılmış malzemenin oldukça az olmasıdır. Az sayıda bulunan kemik malzemeninise küçük baş hayvan kemiklerinden yapıldığı tespit edilmiştir (Helwing ve diğerleri, 2012b, s. 390).

IV.3.4.6.3. Figürinler ve Süs Eşyaları

Kamiltepe süs eşyaları açısından da fakirdir. Gün ışığına çıkarılan süs eşyaları beyaz taş, firuze ve akikten yapılmış boncuklardan oluşmaktadır. Taş ve kemikten nesneler ve kil figürinler Kamiltepe topluluğu için önemli sosyal simgelerden sayılmaktadır (Aliyev ve diğerleri, 2015, s. 365).

IV.3.4.7. Ekonomik Yapı ve Beslenme Modelleri

Kamiltepe'de ele geçirilen hayvan kemiklerinin analizi, yerleşimcilerin diyetlerinde etin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Çoğunlukla, evcilleştirilmiş hayvanlara ait et tüketimi gerçekleştirilmiş olsa da, ceylan, kuş ve balık avı da yapılmıştır. Topluluğun besin kaynakları arasında en dikkat çeken av hayvanları, Mersin balığı (sturgeon) ve bugün soyu tükenmekte olan bezgek kuşudur (Benecke, 2012, s. 154-156; Decaix, 2012, s. 156-164). Koyun, keçi, domuz ve inek ise evcilleştirilmiş hayvanları oluşturmaktadır.

Kamiltepe'ye 700 metre mesafede bulunan MPS 4 yerleşim yerinden elde edilen çok sayıda deniz kabuklularına ait kalıntılar ve balık kalıntılarından hareketle, bu bölgede, su havzalarındaki hayvanların besin ekonomisinde önemli bir yer aldığı anlaşılmaktadır (Aliyev ve Helwing, 2009; Helwing ve Aliyev, 2012; Ricci ve diğerleri, 2012; Helwing ve Aliyev, 2014; Helwing, 2015).

IV.3.4.8. Ölü Gömme Gelenekleri

Mil Ovası yüzey araştırmalarında tespit edilen MPS 103 te bir sondaj çalışması yapılmış ve burada Neolitik Dönem'e tarihlendirilen bir mezar bulunmuştur (Poulmarch ve Le Mort, 2015, s. 4). Mezarın, 5-6 yaşlarında bir çocuğa ait olduğu tespit edilmiştir. İskelet kalıntıları kötü halde korunmuş olmasına rağmen, bireyin, mezar içerisindeki anatomik pozisyonu göz önünde bulundurularak, sağ tarafı üzerine düz bir şekilde gömüldüğü belirtilmektedir. Mezarın genel durumu göz önünde bulundurulduğunda, gömünün birincil olduğu ifade edilmektedir (Poulmarc'h, 2014, s. 72).

IV.3.5. AKNASHEN

IV.3.5.1. Coğrafi Konumu

Aknashen, Ararat Ovası'nda, Sev Jur (Metsamor) Vadisi'nde, deniz seviyesinden 838 m yükseklikte bulunan bir höyüktür. Yaklaşık 100 m çapında ve 3,5 m yüksekliğindeolan höyük 0.8 hektarlık bir alana yayılmıştır (Badalyan ve diğerleri, 2004; Badalyan ve diğerleri, 2010; Balasescu ve diğerleri, 2010). Aknashen-Khatunarkh Höyüğü ile güneydoğusundaki Aratashen Höyüğü birbirlerinden 6 km uzaklıkta yer almaktadırlar (Arimura ve diğerleri, 2010; Fig. 1. Badalyan ve diğerleri, 2004; Badalyan ve diğerleri, 2010) (Harita XI).

IV.3.5.2. Araştırma Tarihçesi ve Yerleşim Kronolojisi

Ermenistan'da Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilen merkezlerdeki araştırmalar 1960-1980 yılları arasında Sovyet ve yerli arkeologlar tarafından başlatılmıştır. Geç Neolitik Dönem yerleşimleri olarak bilinen, Aratashen, Aknashen, Teghut, Ada-Blur, Masis Blur ve Tsaghkunk Aras Vadisi ile Ararat Bölgesi'nde konumlanmışlardır. Bölgenin iklimsel yapısı ve su kaynaklarına yakın olması, yerleşim alanı olarak seçilmesinde önemli bir neden olmuştur (Nerimanov, 1987; Badalyan ve diğerleri, 2004; Badalyan ve diğerleri, 2010; Balasescu ve diğerleri, 2010; Areshian, 2012, s. 9; Petrosyan ve diğerleri, 2014, s. 136) (Lev. XIX).

Ermenistan'da Neolitik ve Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen ve bölgenin en iyi bilinen merkezi Aknashen'dir. Merkezdeki ilk çalışmalar 1969-72, 1974-1977 ve 1980-1982 yılları arasında Torosyan (Aktaran: Badalyan ve diğerleri, 2010, s.

187) tarafından yapılmıştır. Ancak, bu kazılarda 400 m²'lik alan araştırılmış olmakla birlikte, sonuçları rapor edilmemiştir. Höyük hakkındaki bilgilere, 1999-2004 yıllarında Ermeni-Fransız ekiplerince ortak yapılan kazılar sonrasında ulaşılmıştır. Ortalama yüksekliği 3,5 m olan höyükte kültür tabakasının derinliğinin 415 cm olduğu belirlenmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 187) (Lev. XX. a).

Yerleşim yerinde kronolojik tarihlendirme için 24 örnek üzerinde yapılan C14 değerlendirmelerinin 18'ine göre höyüğün en erken tabakaları Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilirken (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 192), V-II tabakaları arası Geç Neolitik Dönem'e (M.Ö. 6000-5000), son tabakalar ise Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 192; Balasescu ve diğerleri, 2010, s. 26).

IV.3.5.3. Yerleşim Çevresinde Yapılan Yüzey Araştırmaları

Yerleşim çevresinde yüzey araştırması yapılmasına dair verilere rastlanmamaktadır.

IV.3.5.4. Mimarisi

Ararat Havzası'ndaki Geç Neolitik Dönem'e ait erken tarım ve yerleşik topluluklarına dair en iyi bilinen yerleşim yerlerinden olan Aknashen'in en alt tabakası olan V. Tabaka ile Aratashen'in IId olarak numaralandırılan tabakaları, M.Ö. 6. binyılın erken dönemlerine aittir (Hovsepyan ve Willeox, 2008; Arimura ve diğerleri, 2010, s. 80; Bălăşescu ve diğerleri, 2010, s. 26). Aratashen'de

yapılan araştırmalar sonucunda, bu tabakaların pise tekniği ile yapılan mimarisi, kemik ve taş endrüstrisi, kum katkılı hamurla üretilen çanak ömleği gibi kriterler göz önüne alındığında bu döneme ait yerleşimler “Aratashen-Shulaveri-Shomutepe” kültürleri olarak belirlenmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 204).

Aknashen’de, yapılan çalışmalar sonucunda, beş kültür evresi (I-V) saptanmıştır. Çanak ömlek üretimi dikkate alınarak yapılan değerlendirmelere göre en üst tabaka (1. Tabaka) Kalkolitik, bunun altında bulunan tabakalar ise (II-V) Neolitik Dönem olarak tanımlanmıştır. Bunlardan en alt evreyi temsil eden V. tabakanın, sadece A açmasında ayrıntılı olarak arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 187).

Aknashen’in Neolitik Dönem yapıları ortalama 4-5 m. apında pise tekniğiyle yapılmış dairesel evlerden oluşmaktadır (Lev. XX. b). Yapı tekniği ve şekli açısından bu mimari, Aratashen Tabaka II ile benzerlik göstermektedir (Lev. XXI) (Hovsepyan ve Willeox, 2008; Fig. 2). Aynı zamanda Aknashen’deki bazı yapılar, Orta Kura Havzası yerleşimlerinin ana planı olan kerpiç örgülü yuvarlak planlı mimari ile paralellik de göstermektedir. Höyükte çeşitli noktalarda kerpiç parçaları bulunmasına karşın, yerleşimde hiçbir kerpiç tuğla duvara rastlanılmamıştır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 189).

IV. tabakadaki çalışmalar sonucunda, duvar kalınlığının 25-50 cm. arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu tabakada, dairesel planlı yapıların birbirine bitişik olduğu anlaşılmış, ancak bunun farklı aşamalarda yapılan binaların karşılıklı gelmesinden kaynaklandığı ileri sürülmüştür (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 188).

IV.3.5.5. Çanak Çömlek Üretimi

Aknashen’de, 7196 çanak çömlek parçası bulunmuştur. Bunların arasından 6340 tanesi (% 88) Neolitik ve Kalkolitik Dönem tabakalarından ele geçirilmiştir. Çanak çömlek topluluğundan yalnızca dokuz tanesinin ithal olduğu belirlenmiştir. 125 çanak çömlek parçası üzerinde yapılan petrografik çalışmalara göre üç tip mal grubu saptanmıştır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 191) (Tab. V).

Çanak çömlek tipolojisi açısından Aknashen’in kültür tabakaları arasındaki farklılığın oldukça az olduğu tespit edilmiştir. Tabaka I. geç dönem mezarları tarafından tahrip edildiğinden koni şeklinde olan ve ağız kenarında motif bulunan tüm kap dışında, başka bütün bir kap ele geçmemiştir. Yerleşimin alt tabakalarına doğru saman katkılı malzeme azalmakta ve yerini kum katkılı malzemeden hazırlanmış çanak çömlekler almaktadır. Özellikle koyu renk kum katkılı üretim, II. ve III. tabakalarda daha yoğun oranda görülmektedir. IV. tabakaya gelindiğinde ise çanak çömlek topluluğunun ciddi şekilde azaldığı dikkati çekmektedir. V. tabaka, Geç Tunç Çağı mezarı tarafından tahrip edildiği için bu tabakadaki çanak çömlek grubundan bahsedilmemektedir (Badalyan ve diğerleri 2010, s. 192).

Çanak çömlek hamurunun kıyılmış saman, tahıl kalıntısı ve hayvan dışkısından oluştuğu belirlenmiştir. İnce hamurlu, kaba yüzeyli (0,3 ile 1,2 cm kalınlıkta) ve orta büyüklükte (1,3 ile 3 cm kalınlıkta) olan kapların üzerine organik malzemeden astar çekilmiştir. Aknashen’deki organik katkılı çanak çömlek yoğunluğunun % 10-12 ile % 30-37 oranları (nadiren % 45-48 olarak) arasında değiştiği saptanmıştır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 192). Aknashen’in çanak çömleklerinin % 60’ının mineral katkılı olduğu tespit edilmiştir. Oransal açıdan fazla olması nedeniyle, kum katkılı hamurdan yapılan ve kaba yüzeye sahip olan mineral katkılı çanak çömlek kendi içerisinde kum katkılı kap I ve II olmak üzere ikiye ayrılarak ele alınmıştır. Kum katkılı I kapları, dipte bir çıkıntı yapan, geniş dipli, fiçı biçimli, yuvarlak omuzlu ve dik bir açıyla kesilmiş basit ağızlara sahip kaplar olarak tanımlanmıştır.

Kapların ortalama olarak 450-600 °C ısıda, çok az örneğin de 700-750°C’de fırınladığı tespit edilmiştir. Kapların hamurunda tuf, eski granit, kuvars, neovolcanic olivin bazalt, andezit, dasit ve piroklastik gibi kayaların bulunduğu saptanmıştır. Bu nedenden dolayı, kapların yüzeyi pürüzlü bir görünüme sahiptir. Bazı kapların yüzeyinde, 0,4-0,9 cm. boyutlarında yıldız şekilli çatlaklar görülmektedir. Kapların kalınlığının kabın boyutlarından bağımsız olarak 0,5-1 ile 0,9-1,2 cm. arasında değiştiği görülmüştür. Dış yüzeyleri kırmızımsı kahverengimsi renkten, grimsi siyahımsı değişen renklerde olmakla birlikte, kesitten bakıldığında tek bir renk görüldüğü ileri sürülmektedir. Kum katkılı I. olarak tanımlanan kapların içinde iki ya da üç renkli kaplara ait parçaların nadiren bulunduğu belirtilmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 193). Kum katkılı II. olarak adlandırılan kaplarda daralan ağız dikkati çekmektedir. Bu kapların ham maddesi kil ve kumdan oluşmaktadır. Cidar kalınlığı 0,5-1 ile 0,9-1,2 cm. arasında değişen kapların dış yüzeyleri özenle düzeltilmiş, astarlanmış ve perdahlanmıştır. Kapların iç ve dış yüzeyleri kahverengi ile gri-siyah olmak üzere aynı renktedir. Genel olarak ele alındığında, Aknashen çanak çömlek topluluğu, hem kendisinin bulunduğu Ararat Ovası hem de kuzeydoğu komşusu olan Orta Kura Havzası yerleşimlerine benzerlik göstermektedir (Badalayan ve diğerleri, 2010, s. 193).

Genel çanak çömlek grupları dışında, Aknashen’in V. tabakasında, dokuz tane yüksek kalitede üretilmiş boyalı çanak çömlek parçası da bulunmuştur. İnce yapım olan parçalar saf homojen kilden yapılmıştır. Bunlar, 1) gri renkli yüzey üzerine siyah ya da yeşil renkli geometrik desenli 2) kırmızımsı sarı yüzey üzerine kırmızı boyalı geometrik desenli olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Oldukça yüksek kalitede üretilmiş olmalarından dolayı, bu parçaların ithal olduğu ileri sürülmektedir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 194) (Lev. XXII. a). Nitekim, kapların benzerleri M.Ö. 6. binyılın ilk çeyreğinde Kuzey Mezopotamya Bölgesi’nde Hakemi Use (Tekin, 2015, s. 54; Fig. 5-6) yerleşiminde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi yerleşimlerinde, Shimshara (Kuzey Zagros) ve Tell Sabi Abyad (Level 4-6) (Kuzey Suriye) gibi yerleşimlerde de tespit edilmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 194).

IV.3.5.6. Buluntu Topluluğu

IV.3.5.6.1. Taş Endüstrisi

Höyükten 22485 tane taş eser ele geçirilmiştir. Bunların % 96'sı 'obsidiyenden oluşmakla birlikte, çakmaktaşı, kuvarz, dasit (dacite) ve jasper gibi kayalardan yapılmış aletler de bulunmuştur. Yapılan analizler sonucunda, obsidiyenin % 48'inin Arteni, % 32'sinin Gutansar ve % 6'sının ise Hatis olmak üzere üç kaynaktan temin edildiği tespit edilmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 195).

Obsidiyen taş aletlerin büyük bir bölümünü ise bıçaklar ve kazıyıcılar oluşturmaktadır. Taş bıçakların % 93 gibi yüksek bir oranda olması tarımın önemini işaret etmektedir. *Eirkorn*, *emmer*, soyulmuş arpa gibi bitkilerin tarıma alındığı bu merkezde, bıçakların orak olarak, sıyırma ve harman işlerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak, bu aletlerin tarımsal aktivitelerin dışında farklı işlevlerinin de bulunduğu tahmin edilmektedir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 196). Oldukça yoğun bir şekilde litik endüstrinin varlığı iki soruyu gündeme getirmiştir: birincisi, bu kadar çok sayıda ele geçen aletlerin mütevazı köylerin ihtiyaçları ile orantılı olup olmadığı, ikincisi ise, bıçakların takas veya takas ağında yeniden dağıtılıyor olmasının mümkün olup olmadığıdır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 197).

Bazalt, lav ve tuf gibi püskürük kayalar ile granit ve kireç taşından yapılan öğütme taşlarının yanında, çok sayıda vurgu taşı da ele geçirilmiştir. Aknashen'in alt tabakalardan (II-V) bulunan yivli çekiçler (percussion tool-grooved hammer-stone) höyüğün üst tabakaları ile paralellik göstermez iken, Güney Kafkasya'nın Orta Kura Havzası'ndaki merkezler ve Kültepe (Nahçıvan) ile benzerlikler gösterdikleri anlaşılmıştır. V. tabakada bulunan ve Yakın Doğu'nun Neolitik ve Kalkolitik Dönem yerleşmelerinde çok nadir görülen yivli aşındırıcı (grooved

abradar) aletlerin benzerlerine ise Doğu Anadolu'daki Tilki Tepe'nin III. evresinde de rastlanılmaktadır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 197).

Aknashen'de taş aletlerin bir diğer grubunu da cilalı taşlar ve baltalar-celt oluşturmaktadır. Trapez şeklinde ve uzunluğu 8 ile 20 cm'ye varan yassı taş baltalar yanında yeşil ve siyah kaya taşlarından yapılan aletler simetrik bir görünüme sahiptir. 15 cm'nin üzerinde uzunluğa sahip olanlar "mil deliği yapmada kullanılan yontucular", sap delikli baltalar/keserler ve yivli çekiç-taşlar (shaft-hole axes/adzes) olarak tanımlanmıştır (Lev. XXII.b). Bu tür taş aletlere Yakın Doğu'da Kuzey Irak'ta Yarım Tepe I'de, Orta Kura Havzası yerleşimlerinde ve Kültepe'nin (Nahçıvan) alt tabakalarında rastlanılmaktadır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 198).

Höyükte, ayrıca, bazalttan yapılmış, 4-7 cm. arasında değişen çapları ve 1-3 cm. arasında değişen kalınlıkları olan malzeme ile de karşılaşmıştır. Ortasında çift konik deliğin olması nedeniyle, bu taşların ağırşak ya da topuz başı gibi kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 198).

Höyükte taş malzemelerin sadece alet yapımında değil mimari içinde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Alt tabakalarda in situ şeklinde çok sayıda öğütme taşları ile ilişkili olarak sıkıştırılmış toprak kenarlı, çakıl döşeli tabanları olan ocak yerleri bulunmuştur.

IV.3.5.6.2. Kemik Endüstrisi

Aknashen'de 1999-2004 yılları arasında yürütülen çalışmalarda çoğunluğunu bız ve delicilerin oluşturduğu toplam 378 adet kemik alet ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan sadece dört tanesi Tabaka I'e (Kalkolitik) aittir. Kemik alet oranında II. tabakadan itibaren artış görülmektedir. Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilen kemik aletlerin, gündelik hayatta mutfak, av ve dokumacılık işlerinde kullanıldığı

belirlenmiştir. Keçi ve geyik boynuzundan yapılan eğimli aletler, kürek kemiğinden yapılmış dişli kenarlar, oyma kaşık, kaburgadan yapılmış kemik bıçak (uzunluğu 15 cm, genişliği 1,8 cm) ve yassı delici aletler bu endüstri içerisinde yer almaktadır. Aknashen'in kemik alet endüstrisi Orta Kura Havzası Geç Neolitik merkezlerinde görülen kemik buluntularla benzerlik göstermektedir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 200).

IV.3.5.6. 3. Figürinler ve Süs Eşyaları

Aknashen'den ele geçirilen süs eşyaları da çeşitlilik göstermektedir. Bakır ve taştan üretilen ufak boncuklar, delinmiş hayvan (yaban domuzu, tilki, köpek, öküz) dişleri ve deniz canlılarına ait süs eşyaları olarak değerlendirilmiştir. Çapları 3,5 ile 5,5 mm. olan beyazımsı renkte küçük diskoidler (discoid) dikkat çekicidir. Tabaka III'de kuş kemiklerinden yapılmış boru şeklinde boncuklar ve ender bulunan yumşakça kabuğundan yapılan bir kolye ele geçmiştir. Bu tür canlıların kabuğundan yapılan süs eşyalarına, PPN döneminde Levant (Hayonim Terrace, Jericho), Akdeniz ve Anadolu'da (Körtik Tepe) da rastlanılmıştır. Karbonlaşmış ağaç kalıntıları arasında, genelde dere yataklarında yetişen ağaç türlerinden oluşan malzeme de süs eşyası olarak değerlendirilmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 199).

Aknashen'de bakır ve kurşundan yapılan süs eşyaları ise ayrı bir öneme sahiptir. IV. tabakada, Açma 7'deki mezarda bakırdan ya da bronzdan yapılmış kırık bir yüzük ele geçmiştir. En alt tabakada (V), yüksek oranda okside olmuş bakır levha ise bir diğer buluntudur. Bakırdan yapılan süs eşyaları Aratashen (Evre IIb), Khamis Didi Gora, Gargalar Tepesi, Chalagan Tepe gibi yerleşim yerlerinden de tanınmaktadır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 199). Ancak, Güney Kafkasya'nın Geç Neolitik Dönem yerleşmelerinde metal süs eşyalarına çok nadir rastlanılmaktadır. Bölgede az sayıda bulunan bu eserlerin kronolojisi tam

oturtulamamış olsa da, kimyasal analizlerden hareketle, iki metalin arsenik ve diğer metallerden oluştuğu tespit edilmiştir. Buna karşılık diğer dört metalde arsenik bulunmamıştır (Abibullaev, 1982, s. 78-79). Bakır boncuklara Yakın Doğu'da ilk olarak M.Ö. 8. binyılın başlarında rastlansa da, Güney Kafkasya'da M.Ö. 6. binde görülmeye başlamıştır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 199). Bu metallerin yanı sıra, yeşil malahit ve mavi azuritten (bakır karbonat) yapılmış malzemelerde ele geçirilmiştir. IV- II tabakalarda her biri 19 gram olan birkaç malahit fragman bulunmuştur. Bu tür malzemelere sadece Aknashen'de değil, Arataşen yerleşim yerinde de rastlanılmıştır. Bu metal eserlerin bulunmasının bakır cevheri depozitlerinin (Alaverdi ve Kakan bölgelerinde) yerleşim yerlerine yakın olmasından kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Yeşil ve mavi bakırın kullanımı Kuzey Irak (Shanidar, Zawi Chemi), Güneydoğu Anadolu (Hallen Çemi, Çayönü) ve Levant'ta (Rosh Horeshe) M.Ö.11-9. binyıllarına verilirken, Kuzey Mezopotamya'da (Hassuna, Yarım Tepe I) M.Ö. 7-6. binyıldan itibaren kullanımına başlanılmıştır. Ek olarak, III. tabakada 22 gram ağırlığındaki kükürtlü kurşun parça tek örnekle temsil edilmektedir. Oysa, kurşun malzeme Yakın Doğu'da bir kaç merkezden (Çatal Höyük, Jarmo, Hassuna, Yarım Tepe I, Arpachiyah) bilinmektedir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 199).

IV.3.5.7. Ekonomik Yapı ve Beslenme Modelleri

Aknashen'de geçim modelleri hakkında verilerin oluşturulabilmesi için 13000 kalıntı üzerinde arkeobotanik ve arkeozoolojik araştırmalar yapılmıştır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 200). Bu çalışmaların sonucunda, koyun (*avis aries*), keçi (*Capra hircus*), sığır (*Bos Taurus*), domuz (*Sus domesticus*) ve köpeğin (*Canis familiaris*) evcilleştirildiği tespit edilmiştir. Ancak, merkezde, yaban öküzü (*Bos primigenius*), yaban domuzu (*Sus scrofa*), at (*Equus ferus*), alageyik (*Cervus elaphus*), karaca (*Capreolus capreolus*), ceylan (*Gazellasp*), ayı (*Ursus arctos*),

kurt (*Canis lupus*), tilki (*Vulpes vulpes*), yaban kedisi (*Felis silvestris*), küçük bir sansar cinsi (etçil yarı ayaklı memeli türü- *Mustela* sp.), yaban tavşanı (*Lepus* sp.), kunduz (*Castor fiber*), kirpi (*Erinaceus* sp.) ve yaban keçisi (*Capra aegagrus*) gibi hayvan türlerine ait kalıntılar da bulunmuştur (Badaalyan ve diğerleri, 2010, s. 201; Balasescu ve diğerleri, 2010, s. 28). Tüm bu faunaya ek olarak, sazan (*Cyprinus carpio*), kızıl balığı (*Tinca tinca*), ve yayın balığı (*Silurus glanis*) ayrıca bir amfibi, bir sürüngen (kaplumbağa), bir kuş (*Otis tarda*) ve bir mikro memeliye ait olan kalıntılar da ele geçirilmiştir. Oldukça geniş yelpazede yabancı hayvanın tüketilmiş olması, avcılığa devam edildiğini göstermekle birlikte, besin ekonomisinde evcil hayvanların oransal açıdan çok daha fazla olduğu belirtilmektedir. Evcil hayvanlar arasında da en fazla tüketilenin koyun olduğu, bunu keçi, domuz ve sığırın izlediği de tespit edilmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 201; Balasescu ve diğerleri, 2010, s. 28).

Aknashen’de erken dönemlerden son dönemlere doğru yabancı av hayvanlarının besin ekonomisindeki etkisinin arttığı (% 5 den %12-13’e) saptanmıştır. Fakat, Geç Neolitik Dönem’in geç evrelerinde (III ve II tabakaları) seçilen av hayvanlarında, daha erken evrelerde (V ve IV tabakalar) olduğu kadar seçici olunmadığı da anlaşılmaktadır. Erken evrelerde, yaban öküzü ve tek tırnaklılar ağırlıkta iken, geç dönemde ceylan ve karaca gibi hayvanlar ağırlıklı olarak avlanmıştır. Her ne kadar, balık ve kuş kalıntılarına rastlanılmış olsa da, bunlar ekonomide büyük bir yer tutmamaktadır. Tüm bu veriler, Aknashen’in çevre verimliliğinden her dönemde yoğun bir şekilde yararlandığını göstermektedir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 201).

Höyükte bulunan tohumlar ve kömürleşmiş malzeme üzerinde yapılan analizler 42 çeşit bitkiyi tanımlamıştır. Bitki kalıntıları Geç Neolitik tabakalarından gelmiş olmakla birlikte, en yoğun bitki kalıntıları V. tabakadan ele geçirilmiştir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 202). Bunların arasında en fazla tüketilenin ise tahıl olduğu tespit edilmiştir. Buğday (*Triticum aestivum turgidum*), emmer (*T. dicoccum*), arpa (*Hordeum vulgare*), mercimek (*Lens culinaris* ssp. *Microsperma*) ve acı burçak (*Vicia ervilia*) gibi tahıl ve baklagillerin tarıma alındığı

saptanmıştır. Bunun yanında turpgillerden olan (Brassicaceae) çöl deliotu (*Alyssum desertorum*) ve küçük kapsül keten (*Ketencik microcarpa*) kalıntıları da tespit edilmiştir. Hygrophilous bitki (*Bolboschoenus* ve *Carex- Cyperaceae*) kalıntılarının tespit edilmesinden hareketle, Aknashen'in Neolitik Dönem'de sulak arazilere sahip olduğu sonucuna varılmıştır (aktaran: Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 203).

Çitlembik (*Celtis*), iğde (*Elaeagnus*), söğüt (*Salix*) ve ılgın (*Tamarix*) türlerinin varlığı ise, yerleşim alanı yakınındaki ormanlık alanları vurgularken; özellikle söğütün varlığı, sulak arazilerin işareti olarak yorumlanmaktadır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 204). Kazılar sırasında kalıntıların görece iyi korunmuş olmasından dolayı, evcilleştirilmiş bitkiler hakkında verilere ulaşılmakla birlikte, yabani bitkiler açısından yeterli bilgi bulunmamaktadır (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 204).

Aknashen'de III. ve II. tabaka'de öğütme taş ve kemik eserlerin miktarı ve çeşitliliğinde azalmanın olduğu tespit edilmiştir. Ek olarak, daha fazla süt ve yün kullanımına yönelik faaliyetler saptanmıştır. Bu verilerden hareketle, erken dönemlerden geç dönemlere doğru, daha pastoral ve mobil ekonomiye kademeli bir geçişin olduğu ileri sürülmektedir (Badalyan ve diğerleri, 2010, s. 205).

IV.3.5.8. Ölü Gömme Gelenekleri

Aknashen'de kilden yapılmış bir kabın içerisinde, bir bireye ait kemik kalıntıları bulunmuştur. Yapılan analizlerde, bireyin kafatasının batı; gövdesinin doğuya, sol tarafına hocker pozisyonunda kabın içine yatırıldığı tespit edilmiştir (Lev. XXIII). Bireye ait iskeletin $\frac{3}{4}$ 'lük bölümü korunmuştur. Bireyin dış gelişiminden hareketle 5.25-7 yaşları arasında bir çocuk olduğu belirlenmiştir. Sol kulak kemiği (temporal) üzerinde bakır ya da bronzdan yapılmış kırık bir halka ve kalça kemiği

çevresinde de iki adet obsidiyenden yapılmış alet parçası ele geçirilmiştir. Bu kil kabın içinde, farklı obsidiyen alet, kemik ve çömlek parçaları da bulunmuştur. Bu nedenle, iskeletin çevresinde bulunan halka ve aletlerin ölü hediyesi olup olmadığı belirlenememiştir (Badalyan, 2010, s. 190-191).

Bir başka mezarda (Tr 3 UF 10 F18) sadece bir kafatasının cranio-facial kısmı korunmuş şekilde ele geçmiştir. Bulunan kafatasının frontal, parietal ve oksipital kemikleri, erişkin bir bireye (20-39 yaş) ait olduğunu göstermektedir. Kafatası sol taraf üzerine, yüz güneydoğuya, oksipital kuzeybatıya bakacak şekilde bırakılmıştır (Poulmarc'h, 2014, s. 113). Söz konusu mezarda, ölü hediyesi olarak hayvan kemik kalıntıları ve taş (obsidyen) aletlere rastlanılmıştır. C14 analizine göre, iskelet M.Ö.5980-5750 yılları arasına tarihlendirilmiştir (Poulmarc'h, 2014, s. 113). Kafatasının tek olmasından hareketle, mezarın tahrip edildiği düşünülse de, daha sonra yapılan çalışmalar kafatasının tek olarak gömüldüğünü ortaya koymuştur (Poulmarc'h, 2014, s. 114; Fig. 41). Kafatasının lambdoidal sturun sol tarafında, lamdaya yakın kısımda, 2x3 cm. boyutlarında "anahtar deliği" şeklinde bir yaralanma tespit edilmiştir. Bireyin arka kafatası bölümüne sert bir cisimle yapılan bu darbe sonucunda kafatasının kırıldığı, ancak, bireyin darbe sonrasında yaşadığı belirlenmiştir (Poulmarc'h, 2014, s. 113-114).

2010 yılında Tr 1 UF8 nolu mezar bulunmuştur. Mezarda perinatal (38 haftalık +/- 3,34 yaş) döneme yaşlandırılan bireye ait sol üst kol kemiği, sağ alt kol kemiğinin (ulna) üst ¼ lük kısmı, sağ ve sol üst bacak kemiği, sağ ve sol kaval, sol iki kaburga tüm halde, sağ iç kaburga parçası ele geçirilmiştir. Mezarda iskeletin konumu belirlenememiştir. Sağ kaval kemiği üzerinde yapılan C14 analizine göre iskeletin tarihi M.Ö. 5850-5650 yılları arasına verilmiştir (Poulmarc'h, 2014, s. 115).

Baulk 6/8 UF 7 F1 nolu mezar 2012 yılında tespit edilmiştir. 6. ve 8. açmalar arasında kalan kısımda bir insan iskeletinin belden aşağısına ait kemikleri ele geçmiştir (Poulmarc'h, 2014, s. 116). Mezarın iyi korunmamasına rağmen, iskeletin anatomik pozisyonda izlenebilmesinden hareketle gömünün birincil

olduğu belirtilmektedir. Yaşı ve cinsiyeti belirlenememekle birlikte, kemiklerden erişkin bir bireye ait olduğu tespit edilmiştir. Mezarda bulunan obsidiyen parçalarının dolgu toprağından geldiğı anlaşılmıştır. C14 yöntemine göre yaşlandırılan iskelet M.Ö. 5636-5486 yılları arasına tarihlendirilmiştir (Poulmarc'h, 2014, s. 116).

V. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Güney Kafkasya Neolitikleşme sürecini anlayabilmek için bölgenin tarih öncesi kültürel özelliklerine kısaca değinmek gerekmektedir. Böylece dönemler arası bağlantılar ortaya konularak bu sürecin dışarıdan gelen etkiler sonucunda mı oluştuğu ya da bölgenin devamlılık gösteren kültürlerinden mi geliştiğini anlamak mümkün olabilecektir.

Güney Kafkasya’da tarih öncesi terminoloji tanımlamaları Sovyet döneminde sosyalist Marxist düşünce sistemi ile yorumlanmıştır. Bölgenin prehistorik merkezlerindeki arkeolojik bulgular ve insan evrimindeki alet teknolojisindeki değişim dikkate alınarak, bu kültürler için Mezolitik ve Neolitik Çağ tanımı kullanılmıştır (Sagona 2011, Özdoğan, Yayında). Burada dikkate alınan temel kriter materyal kültürdür ve Sovyet bilim dünyasında arkeoloji, bilim ve tarih araştırmalarının kapsamında ele alınmaktadır. Prehistorik kültür incelemeleri, dönemin ideolojik düşünce sisteminin parçası olmaktan kurtulamamış, ekonomik üretim ve kronolojik tabakalar dikkate alınmaksızın, sadece tipolojik yorumlar temel alınarak çalışılmıştır (Helwing 2015; Sagona 2011).

Söz konusu sistemde Güney Kafkasya’da Neolitikleşme süreci, taş aletlerin yontularak ve cilalanarak hazırlandığı dönemi ifade etmektedir ve bu durum “yontularak şekillendirilen taşların dönemi” olarak bilinen Paleolitik Çağın tam tersidir. Mezolitik ise bu iki çağ arasında kalan zaman dilimini kapsamaktadır. Bölgesel karşılaştırmalarda Güney Kafkasya Mezolitliği kabaca İran’ın Epi-Paleolitik Dönemi’ne, Yakın Doğu’nun, özellikle Anadolu’nun PPN Dönemi’ne denk gelmektedir. Eneolitik /Kalkolitik Dönem olarak değerlendirilen Geç Neolitik Dönem (M.Ö. 6000-5000) ise, Yakın Doğu’nun Halaf sürecine denk gelmektedir (Sagona, 2011; Gessener, 2011; Bernbeck ve Nieuwenhuys 2013, s. 27, Tab. 1. 1; Nishiaki ve diğerleri, 2015, s. 290; Fig. 5; Tekin, 2015, s. 56-57: Fig. 15-16).

2000’li yıllar öncesinde Güney Kafkasya tarih öncesi kronolojisinin, komşu bölgelerle karşılaştırılması açısından İran’daki araştırmalar ve tarihlendirmeler önem taşımaktaydı. Ancak İran’da yapılan Neolitik Dönem çalışmaları, değerlendirilme açısından, 1979 yılı İslam devrimi öncesi ve sonrası dönem olmak üzere çelişkiler içerir. Yeni dönemde yapılan C 14 araştırmaları her iki bölgenin Neolitik Dönem tarihlendirmesine ışık tutmaktadır. Bu nedenle Güney Kafkasya ile İran’ın kronolojik tanımlamaları artık örtüşmemektedir. Güney Kafkasya Neolitik Dönemin kronolojik tanımlaması ve karşılaştırma yapılması için en sağlam veriler, Batı Asya’dan “Verimli Hilal” bölgesinden gelmektedir (Helwing, 2015).

İklimsel değişiklikler de bu süreci hazırlayan önemli faktörler arasındadır. Son Pleistosen Dönem sonundan beri Batı İran’ın ve Güney Kafkasya’nın kıyı bölgeleri (Kara Deniz ve Hazar Denizi sahilleri) aşamalı olarak daha ılık ve daha yağışlı bir iklimsel değişime uğramıştır. Küçük Kafkas Dağları ve Merkez Zagros Dağları’nın vadilerinde avcı toplayıcılar hareket halinde olmuşlardır (Helwing 2015, 331). Gezgin toplulukların alanları, kullandıkları mikrolit aletler nedeniyle Mezolitik ya da Epi-Paleolitik Dönem olarak tanımlanmıştır (Özdoğan, yayın aşamasında). Dönemin Arkeolojik buluntuları, bölgelerarası farklılıkların ayırt edilmesine yardımcı olmaktadır. Zagros Dağları avcı toplayıcı topluluklarının taş alet endüstrisi “Zarzian” olarak tanımlanmıştır. Epi-Paleolitik olarak tanımlanan taş alet endüstri ise dilgi, kazıyıcı, taş kalem, mikro oyucu, piramidal (kor) çekirdeklerden oluşan taş malzemeden oluşur ve Gravettian kültürü olarak tanımlanmaktadır (Helwing, 2015, 331).

Güney Kafkasya’nın Son Buzul Çağı, Son Pleistosen, Erken Holosen Dönem avcı toplayıcı toplulukları Mezolitik Çağ içinde değerlendirilmiştir. Yakın Doğu’da avcı toplayıcı topluluklar için bu dönem Epi-Paleolitik olarak bilinmektedir (Kushnareva 1997: 3). Bölgenin bu kültürleri, Epi-Gravettian Kültürü olarak bilinmekte ve bu kültürün en belirgin izleri, Drudzuana (Gürcistan), Kalavan 1’de (Ermenistan) de izlenmektedir (Kushnareva 1997; Meshveliani ve diğerleri 2007).

Azerbaycan'ın Mezolitik Çağ kültürleri, bölgenin en az bilinen dönemidir. Bu dönem, Paleolitik Çağın sonu ile Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem arasındaki bir aşama olarak değerlendirilmiştir. Dönem, ok ve yayın icadı ve üretim teknolojisinin ortaya çıkması, özellikle hayvan avcılığının gelişmesi ve bunun yanında bazı hayvan türlerinin (köpek gibi) kültüre alınması gibi toplumun sosyo-ekonomik hayat şeklinde yenilikler ve değişimlerin çoğalması şeklinde değerlendirilmiştir. Üst Paleolitik Dönemin avcı ve toplayıcı toplulukları, Mezolitik Çağ'da üretim teknolojisine geçiş aşaması olarak tanımlanmıştır. Halen avcılık ve toplayıcılık besin ekonomisinin ana kaynağını oluşturmaktadır (Rüstemov ve Muradova, 2008a).

Mezolitik toplulukların Azerbaycan'da daha yoğun olarak iskan edildiği bölgelerden biri Hazar Denizi sahilleridir; Topluluklar, Gobustan'da Büyüктаş ve Küçüктаş Dağlık arazisinde “Ana Zağa”, “Kənizə”, “Ovçular”, “Daşaltısığınacaq”, “Öküzlər”, “Öküzlər-2”, “Maral”, “Daşaltı”, “Ceyranlar”, “Qayaarası”, “Qayaarası-2”, “Firuz” gibi yerleşimlerden bilinmektedir (Rüstemov ve Muradova, 2008b, s. 322). Mezolitik merkezler mağaralarda, kaya sığınaklarında karşımıza çıkmaktadır. Temelde avcılık ve toplayıcılıkla beslenen topluluklar, Hazar Havzası Bölgelerinde yoğun olarak balık avı yanında bölgeye has yaban hayvanları ile besin kaynaklarını zenginleştirmişlerdir. Azerbaycan'da Mezolitik Çağ (M.Ö. 12-8. bin yıllar), Son Buzul zamanından başlar ve Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e kadar devam eder. Ok ve yayın icat edilmesi ve avcılığın çoğalması, çevrede avlanan hayvanlarının sayısının azalmasına sebep olmuş, bu durum Mezolitik toplulukları olumsuz yönde etkilemiştir. Yaşam mücadelesi ve gelişen teknoloji tükenmekte olan hayvan ve bitkilerin kültüre alınmasını tetiklemiştir (Rüstemov ve Muradova, 2008a, 335-338).

Güney Kafkasya'nın Mezolitik taş endüstrisi, Güney Kafkasya'nın Karadeniz sahili, doğu Gürcistan, Hazar Denizi Gobustan kayalıkları ve Küçük Kafkas Dağlarının kuzeybatı bölgelerinde görülmektedir (Helwing, 2015, 331). Erken Holosen Dönem'den itibaren mağaralarda, kaya altı sığınakları ve farklı yüksekliklerde lokalize olmuş arkeolojik alanlardan ele geçmeye başlayan taş

endüstrisi, hayvan ve bitki kalıntıları, ateş izleri, belli düzende dizilmiş taşların varlığı ve kaya resimleri ile kendini gösterir (Kushnareva 1997: 3-11; Helwing 2015: 331). Helwing (2015: 333), bu dönemde bölgedeki habitata bağlı olarak avcı toplayıcıların hem küçükbaş hem de hayvanlarla beslendiklerini, ek besin kaynağı olarak da Hazar Denizi sahillerinde balık avı yaptıklarını, bitki toplayıcılığında ise temelde yabani arpa ve meyvenin gıda ekonomisinde etkili olduğunu göstermiştir.

Batı Kafkasya’da, Mezolitik’ten Neolitik Dönem’e geçişte de sorunlar mevcuttur. Hatta Geometrik mikrolitlerin ve “Gravettian” tipinde bıçakların aşamalı olarak yokluğu, “Neolitikleşmenin izleri” olarak dikkate alınmasına rağmen, Mezolitik malzeme gruplarının temel unsurları, büyük oranda Neolitik Dönem’de de devam etmiştir. Bu nedenden dolayı, Kafkasya’nın Neolitik malzemesinin özünde Mezolitik ve Neolitik Dönem’lere ait parçaların yer aldığı ve Yakın Doğu’nun Neolitik ürünlerini tamamen temsil etmediği görülür. Bu bakımdan, Batı Gürcistan’daki Kotias Klde ve Paravani Gölü Bölgesindeki Anasuali 1, Darkveti, Paluri, Nagonty (Batı Gürcistan) gibi merkezlerde çanak çömleğin elegeçmemesinden dolayı, yerleşimler Proto-Neolitik olarak tanımlanmıştır (Özdoğan, Yayında). Ancak bu yerler yontma taş tekno-tipolojik özelliklerine sahip oldukları için Neolitik olarak atfedilmişlerdir. Proto-Neolitik (Aceramik/ Early Neolithic) olarak tanımlanan dönemde yerleşimlerden elde edilen “gelişmiş bir bıçak tekniğinde yapılan” aletler bu kültürlerin öncüleri olan Mezolitik taş endüstrisinden ve sonraki kültürleri temsil eden Geç Neolitik Dönem kültürlerindeki taş alet ürünlerinden (Shomutepe-Shulaveri Kültürleri) farklılık göstermektedir (Nishiaki ve diğerleri, 2015, s. 280). Erken Neolitik kültürlerini çalışan Kiguradze ve Menabde (Aktaran: Nishiaki ve diğerleri, 2015, s. 280) Paluri-Naguturi (Paluri- Nagutnyj culture) kültürlerine ait gelişmiş bir bıçak tekniği olan “her iki yanından kütleleştirilmiş” aletler ile bu kültüre ait olduğunu belirtirler. Bu aletler “kancalı aletler (hooked tool) olarak adlandırılmıştır (Arimura ve diğerleri, 2010, s. 78-79; Fig. 4).

“Hooked tool” türü alet tekniğine, Kuzeybatı Ermenistan bölgesindeki Kmlo-2’de rastlanılmaktadır. Bu alet türleri kaya sığınağı olan Kmlo-2’den adını alarak “Kmlo tool” olarak isimlendirilmiştir. Doğu Gürcistan’da “Paravani Groups”, Batı Gürcistan’da “Paluri- Nagutnyj culture” ve Kuzeybatı Ermenistan’da “Kmlo tool” olarak tanımlanan kültürler, Güney Kafkasya’nın Erken Neolitik kültürleri olarak görülmekte ve Yakın Doğu’nun PPN dönemine denk gelmektedir. Aynı zamanda bu alet türleri ile, Çayönü, (Güneydoğu Anadolu) Tell Magzalia ve Tell Shimshara (Kuzey Irak) yerleşimleri taş aletleri arasında morfolojik ve rötuş tekniği açısından bir benzerlik olduğu da belirtilmiştir (Arimura ve diğerleri, 2010; Nishiaki ve diğerleri, 2015) (Harita XVIII; Lev. XXIV). İki bölge arasındaki ilişkilerin yukarıda gösterilen benzerlik üzerinden kurulmasına karşı çıkan Özdoğan (kişisel görüşme, 17 Nisan 2016), kültürlerin diğer öğelerinin tamamen farklı olduğunu ileri sürmektedir.

Güney Kafkasya’nın Proto-Neolitik olarak tanımlanan kültürlerinden, PN Dönemine tarihlendirilen Shulaveri-Shomutepe grubunun temel parçalarını oluşturan kemik ve boynuz aletler, Anadolu’nun Çanak Çömlekli Neolitik malzemelerinden önemli ölçüde farklılık gösterir. Bundan yola çıkılarak Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem kültürlerinin kökeni daha çok yerli Mezolitik kültürlerin devamı olarak değerlendirilmektedir (Özdoğan, 17 Nisan, 2016. Kişisel görüşme).

Çalışmamızın asıl kısmını oluşturan ve Güney Kafkaslar olarak tanımlanan bölge, günümüzde batıdan Karadeniz, doğudan ise Hazar Deniz’i ile çevrelenmiş, dağ silsileleriyle Kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Harita V). Kuzeyde Büyük Kafkasya Dağı, güneybatıda Küçük Kafkasya Dağı, güneyde ise Talış ve Elburz Dağları ile sınırlı olan alan, yaklaşık 200.000 km²’lik bir bölgeyi kaplamaktadır.

Güney Kafkasya Bölgesi’nde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarının sağlıklı sonuçları, 2000’li yıllarda başlayan çalışmalarla ve yeniden eski verilerin değerlendirilmesiyle yapılandırılmaya çalışılmaktadır. Özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Projesinin arazi uygulamalarının başlaması ile Batılı

arkeologların Güney Kafkaslar'da çalışmasına olanak sağlanmıştır. Projenin uygulanacağı alanda kurtarma kazılarının yapılması gerçekleşmiş, bu sayede birçok yeni yerleşim yer saptanmıştır (Lyonnet ve Guliyev, 2010).

Söz konusu çalışmalar neticesinde bölgenin Neolitikleşme sürecine ait yeni bulgular tespit edilmeye başlanmış, yıllardır süregelen kronolojik problemler ve veri eksikliğine dayalı yetersiz kanıtlar, yavaş yavaş yerini sistematik kazılardan elde edilen neticelere bırakmaya başlamıştır. Bu değerlendirmelerin sonucunda bölgenin Neolitik ve Kalkolitik Dönem'e ait kültürlerinin ayrımını yapabilecek daha kesin bulgulara da erişilmesi umulmaktadır.

Geç Neolitik Dönem'de bölge, tarım ve evcil hayvan besleme modeline dayalı yerleşik topluluklardan oluşmaktadır. Kura ve Aras Nehirleri burayı iki kısma ayırmakta ve yerleşimler bu iki nehir ve yakın çevresinde yoğunlaşmaktadır (Munchaev, 1982; Nerimanov, 1987; Chataşgner, 1995, Kushnareva, 1997; Helwing, 2015).

Yukarıdaki satırlarda da değinildiği üzere Güney Kafkasya Bölgesinin yerleşik toplulukları, coğrafi olarak Kura ve Aras Nehirleri aracılığı ile iki nehir uzantısı boyunca kendi içinde farklı kültürel yapılarıyla ortaya konan iki kültür bölgesi oluşturmuştur. Bu kültür bölgelerinin en belirleyici etkenleri arasında Büyük ve Küçük Kafkas Dağları'nın birleştirici ve ayırıcı özellikleri yer alır. Coğrafi ve ekolojik farklılık, bölgenin Neolitikleşme sürecini doğrudan etkilemiştir.

Bu çalışma kapsamında Orta Kura ve Aras Havzalarının Geç Neolitik Dönem'indeki insan topluluklarının yaşam biçimi ve sosyo-ekonomik düzenini anlamak için ele aldığımız merkezlerin öncelikle yerleşim düzeni ve mimari yapılandırılma açısından incelenerek değerlendirilmiştir. Bu amaçla her iki bölgeden seçilen merkezlerden (Aruchlo, Aknashen ve Kamiltepe) elde edilen veriler, bölge insanının Neolitik yaşam biçimlerini anlamamız için değerli bilgiler sunmuştur.

Bölgedeki en önemli çevresel etkenlerden biri olarak Hazar Denizi'ndeki seviye değişimi, bölgenin kapalı havza olmasından dolayı tektonik ve iklimsel değişimleri daha hızlı yaşanmasına neden olmuştur. Aynı zamanda deniz çevresinin insanlar tarafından yerleşim görmesi, buzullaşma ve buzul erimesine bağlı olarak deniz seviyesindeki yükselme ve alçalmalara karşı çevreyi daha duyarlı hale getirmiştir. Plistosen, Geç Buzul Dönem'i ve geçiş aşamaları sırasında Kura Nehri ve kollarındaki akış miktarı anlamlı şekilde etkilemiştir. Holosen Dönem boyunca da, Hazar Denizi'ndeki hareketlenme oldukça fazladır ve su seviyesinin günümüzden 6-7 m daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. 6 m civarındaki bu değişim, Orta Kura Vadisi'ndeki jeomorfolojik eşik için oldukça anlamlıdır.

Bu çalışmada ele alınan Orta Kura Havzası, Erken Holosen sonrası Neolitik merkezlerin bazıları, Kura taşkınlarında dağ eteklerinden akan toprak yığınlarının altında kalmıştır. Tovuz Bölgesi'ndeki yapılan çalışmalar, yeryüzüne çıkan arkeolojik kalıntılar ve deniz seviyesinin düştüğü yerlerde G.Ö 5500 yılına tarihlendirilen derelerin oluşturduğu erozyonların olduğu anlaşılmıştır (Lyonet ve diğerleri, 2012b, s. 177).

Çalışmanın bir diğer bölgesi olan Aras Havzası'nda yer alan Aşağı Karabağ ve Mil Ovası ise, iki ana jeomorfolojik durum nedeniyle Prehistorik dönem insan grupları tarafından iskan edilmiştir: birincisi, deniz taşkınlarını takiben, yeraltı sularının ortaya çıkması ve Küçük Kafkas ırmağ sınırlarında oluşan su taşkınları, ikincisi ise, iklimsel değişimlerdir. Her iki etkenden dolayı ilk yerleşik ve tarım üretimine dayalı topluluklar, akarsu teraslarının uygun seviyelerinde yerleşmişlerdir (Lyonet ve diğerleri, 2012b, s. 177-178).

Çalışma kapsamında incelenen Orta Kura Havzası içinde yer alan Aruchlo yerleşimi, bölgenin en iyi araştırılan merkezi olarak bize değerli bilgiler vermektedir. Yaklaşık 500-600 yıllık bir Geç Neolitik sürecin sürdüğü Aruchlo, su kaynağına yakın bir yerleşim olarak karşımıza çıkar ve çapları 2 ila 5 m. arasında değişen kerpiç yuvarlak yapılar ile karakterize olur. Aras Havzası yerleşimlerinden farklı olarak yapıların taş temelleri mevcut değildir. Aruchlo'da

yapılan yeni kazılar, şimdiye kadar bilinmeyen ev mimarisi, bina yapım teknikleri, yerleşim yapısı, gömü gelenekleri ve aynı zamanda iki hendek yapısı ile karşımıza çıkar. Aruchlo’da görülen “hendek sistemi” yapıları Orta Kura Havzası’nda PN yerleşimlerinde görülen nadir özelliklerdendir. Hem Kura Havzası hem de Aras Havzası’nın (MPS 4) ünik mimari özelliklerinden biri olarak görülen yapıların “savunma” amaçlı olduğu ileri sürülmüştür (Hansen ve diğerleri, 2012a; Helwing, 2015; Aliyev ve diğerleri, 2015). Bu durum, bölgenin yerleşim yapısında ortak bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Lev. XXV. a ve b). Mimari anlamda iki bölge arasındaki fark ise, dikdörtgen yapıya sahip mimari kalıntının bu bölgede çok nadir (Hesensu 1) görülmesidir (Lev. XXVI). Hesensu I yerleşimi hem coğrafi (Gence-Gazakh Bölgesi) hem de kültür yapısı olarak Orta Kura Havzası’nın Shomutepe-Shulaveri Grubuna ait bir merkezdir. Shomutepe-Shulaveri Grubunda bu güne kadar dikdörtgen planlı yapıların görülmemesi açısından, Hesensu I’de görülen dikdörtgen yapılar, çok önem taşımaktadır. Bu veriler, Güney Kafkasya erken tarım ve hayvancılık ekonomisine dayalı yerleşik kültürlerin köken problemine ışık tutması açısından önemlidir (Müseiyibli ve diğerleri, 2011; 40).

Bölgenin Geç Neolitik Dönem’e ait özgün mimarisini, yuvarlak yapıları birbirine bağlayan kerpiç duvarlarla örülü yerleşim şekli oluşturmaktadır (Guliyev ve Nishiaki, 2012b, s. 10-12). Yapılar kalın duvarlarla inşa edilmiş komplekslerden (büyük ve küçük yuvarlak konutlar) oluşmakta, yuvarlak yapılar 6 ile 8 metre arasında değişen kerpiç örgülerle birbirlerine bitişmektedir. Bu kerpiç duvarlar evleri birbirine bağlayarak avlular oluşturmaktadır (Lev. XXVII. a ve b). Avlulara giriş ise her bir yapının kendi duvar kısmından sağlanmış olmalıdır (Guliyev ve diğerleri, 2010; s. 48-50; Guliyev ve diğerleri, 2011, s. 54-56; Guliyev ve Nishiaki, 2012b, s. 10-13; Fig. 7-9) (Lev. XXVIII. a ve b). Konutlar ve avlu içinde tahıl ürünlerinin ve suyun saklandığı küçük depolama alanları da bulunmaktadır. Ocaklar ev içine ve avlu içinde yerleştirilmişlerdir (Kadowaki ve diğerleri, 2015, s. Fig. 4-5). (Lev. XXIX. a ve b). M.Ö. 6. binler Orta Kura Havzası mimarisini Mezopotamya ile karşılaştırmaktadır (Hansen ve diğerleri, 2007). M.Ö. 6. binlerde hem Anadolu (Fikirtepe), hem de Yukarı

Mezopotamya’da Halaf yerleşimlerinden olan Shirbet esh-Shenef (Akkermans ve Wittmann, 1993), Tell Sabi-Abyad (Akkermans ve Verhoven, 1995, s. 9: Fig. 3; Gussner, 2001); Akkermans, 2013, s. 21; Fig. 3) (Kuzey Suriye, Balikh Valisi), Yarım Tepe II ve Fıstıklı Höyük’de (Munchaev ve Merpert, 1981, s. 167; Fig. 45; Frangipane, s. 96-98; Fig. 6.7: 3-7 ve 6. 8: 4-5) (Kuzey Irak) yuvarlak planlı mimari yapılar görülmektedir.

Yapıların çatı sistemleri hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Yapılar hem konut hem de işlik olarak kullanılmış olmalıdır. Boyalı duvarlar ve taban sıvası yaygın olmamakta birlikte mevcuttur. Ancak konuya bu uygulamaların sosyal statüde bir farklılığı ortaya koyup koymadığı üzerine bir yorum yapılmamıştır. Nerimanov’a (1987) göre nüfus artışı, tarımsal aktiviteleri ve hayvan besiciliğini artırmıştır ve bunun sonucunda topluluk arasında işçiliğin yükselmesi için emek faaliyetlerinin verimliliği ortaya çıkmıştır.

El yapımı çanak çömlek üzerinde görülen kabartma insan tasvirleri yanında boyalı kap kacaklar da dikkat çekmektedir. Erken dönem örneklerinde mineral katkı örnekler çoğunlukta, geç dönem örneklerinde saman katkı çanak çömleklerin arttığı görülür. Orta Kura Havzası PN merkezlerinde yaygın olarak görülen kabartmalı mal, Anadolu’da Zone1 (1. Bölge) olarak tanımlanan Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgelerindeki Mezraa-Teleilat IIB ve Çayönü’den de tanınmaktadır. Oldukça yaygın olarak görülen, yüzey rengi soluk grimsi ya da deve tüyü tonlarında olan ancak siyahtan açık kreme hatta, kırmızımsıya kadar değişen renklerde de karşımıza çıkan kabartmalı ve bezemeli mal grupları, kuzeye doğru yayılım göstermekte ve Yayvantepe-Til Huzur, Tepecik, Tülintepe, İkizhöyük gibi yerleşimlerde de karşımıza çıkmaktadır (Özdoğan, 2013, s. 379; Fig. 34. 3; Chataigner, 1995, s. 107: Pl. 30-32). Bu mal gruplarının Orta Kura Havzası yerleşimlerinde görülmesi şu şekilde açıklanmaktadır;

“Anadolu perspektifinden Kafkasya’nın PN kültürlerine, özellikle Shulaveri-Shomutepe grubuna, bakıldığında, kabartmalı dekore edilmiş seramikler yukarıda tanımladığımız gibi benzer görünüyor. Bunların kuzey sınırının yaygın seramikleri olduğunu dikkate aldığımızda, batı Kafkasya’ya kadar yayıldığı ya da bir şekilde bunları örnek aldıkları

söylenbilir. Neolitik yaşam biçiminin, kuzeye doğru yayılmasının, bölgeye özgü bir hareket olmasından ziyade, teknoloji transferinden ya da yeni yaşam biçimine geçişten kaynaklı olduğu düşünülmelidir. Bununla birlikte, Neolitik yaşam biçiminin büyük ve organize olmuş bir şekilde Ege ve Balkanlara yayılmasında olduğu gibi, bazı grupların taşınmış olabileceği de göz ardı edilemez. Anadolu platosunun batı bölümünde neler olup bittiğinin aksine, Kafkasya'nın lokal Mezolitik toplulukları, Neolitik sürecin seçici parçalarına eklenerek devam etmiş gibi görünmektedir. Buradaki ana sorun, seramiklerin/çanak çömleğin Kafkasya'ya ne zaman ulaştığının tarihlendirilmesidir. Türkiye'deki alanlardan elde edilen verilerle bu soru cevaplanamaz; örneğin kabartmalı seramikler/mallar uzun bir zaman boyunca kullanılmıştır. Dolayısıyla Proto-Hassuna Dönemi'nden Halaf Dönemi'ne kadar olan zaman diliminin hangi aşamasında Kafkasya etkilenmiştir?" (Özdoğan, Yayında).

Bölgede yapılan araştırmalar kapsamında çanak çömlek verileri dışında Aruchlou'dan bilinen kadın figürinleri (Hansen ve diğerleri, 2007, s. 17; Fig: 9) (Lev. XII. a ve b.) ve Göytepe'den bilinen kil figürin (phallus) (Guliyev ve Nishiaki, 2012, s. 23; Fig. 22) (Lev. XXX. a) Orta Kura Havzası yerleşimlerinden bir diğer örnekle birlikte tanınmaktadır. Yine Göy Tepe'den bilinen süslü asa başı (Lev. XXX. b), taş ve kemikten çeşitli baltalar da bölgenin bilinen küçük buluntu grupları arasında yer alırlar.

Ölü gömme adetleri açısından ev içi gömü geleneğinin yaygın olarak uygulandığı anlaşılmaktadır. Aruchlo yerleşiminden bilinen tek bir kremasyon gömü hem kendi bölgesi hem de Aras Havzası için tektir. Menteş Tepe yerleşiminde görülen ev içi gömüler, tekli ve çoklu gömü gelenekleri ve belki de bir hastalık ya da toplu felaketi işaret eden toplu gömü grubunun (Lev. XXXI) tespiti, yapılan uygulamaların farklılığına da işaret etmektedir (Lyonnet ve diğerleri, 2015, s. 5-6; Fig. 3-4); Pulmarc'h ve Mort, 2015). Gömüler üzerinde ve etrafında yer alan kişisel eşyalar mezar eşyaları olarak bırakılmıştır. Söz konusu uygulamalarda cinsiyet ayrımını ya da statüyü işaret edecek farklılıklara rastlanılmamıştır.

Orta Kura Havzası beslenme modelleri açısından küçükbaş hayvancılığın yaygın olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Aynı zamanda ikincil üretim olarak hayvanların süt ve yünlerinden de faydalanılmıştır (Helwing, 2015, s. 350). Obsidyen ve

çakmaktaşı aletlerin zenginliği, öğütme taşlarının yoğunluğu burada gelişmiş bir tarımın varlığını gösteren kanıtlar da sunmuştur (Homan, 2008; Asturc ve diğerleri, 2012).

Mil Ovası'ndaki ilk yerleşme M.Ö 6. binyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Burada, geçit kampına benzeyen kompleks hendek sisteminin keşfi diğer bir yeniliktir. Kamiltepe'de bulunan ve M.Ö. 6. binyılın ortalarına tarihlendirilen anıtsal platform da diğer bir önemli buluntudur. Mil Stepleri'ndeki alanların sıklıkla yer değiştirdiği bilinmektedir. Neolitik yaşamın en önemli özelliklerinden birinin "yerleşiklik" olduğu göz önüne alındığında, bunun sıradışı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu yapılar ve yerleşim düzeni çağdaşı olan, Menteş Tepe ve Aruchlo gibi Orta Kura Havzası yerleşimlerinden farklılık gösterir.

Aras Havzası'nın diğer bir bölgesi Ararat Ovası'da yer alan iki yerleşim, Aknashen ve Kamiltepe en iyi araştırılan merkezler olarak çalışmamız kapsamında ele alınmıştır. Merkezler, Ova (Ağrı Ovası ve Mil Ovası) bölgelerde yer almışlar ve su kaynaklarına yakın alanlarda kurulmuşlardır. Höyük yerleşimleri 4-6 m yüksekliğe sahiptirler (Badalyan ve diğerleri, 2010; Helwing ve Aliyev, 2012). Yukarıda tarif edilen höyükler ve diğerleri Aras Havzası PN yerleşimlerinin yerleşim düzeni açısından Orta Kura Havzası merkezleri ile benzer olduğunu yansıtmaktadır. Bunun yanında merkezlerin mimari özelliklerinde benzerlik ve farklılıklar olduğu da bilinmektedir. Aras Havzası PN yerleşimlerinde görülen yuvarlak mimari yanında Orta Kura Havzası'ndan farklı olarak birden fazla örnekle temsil edilen dikdörtgen yapılar Nahçıvan, Karabağ, Mil ve Muğan steplerinde (Azerbaycan) (Kültepe, Kamiltepe, Alikömektepe ve İsmayılbeYTEPE) mevcuttur (Hebibullaev, 1959; Chataigner, 1995, Kushnareva, 1997; Aliyev ve diğerleri, 2015, s. 365; Fig. 1; Alimemmedova ve Gulizade, 2015, s. 66-67; Şek. 11-13). İsmayılbeYTEPE (Karabağ, Ağdam) yerleşiminde görülen dikdörtgen kerpiç mimari yerleşim yerinin en alt tabakalarını temsil etmektedir ve M.Ö. VI. binlerin ikinci çeyreğinin yarısına tarihlendirilmiştir (Lev. XXXII). Aynı zamanda erken evrede boyalı çanak çömlek malzemenin oranının az olduğu da belirtilmiştir (Alimemmedov ve Gulizade, 2015, s. 72). Bu veri,

dikdörtgen mimari yapıdan yuvarlak mimari yapıya geçiş aşamalarını yansıtmakla birlikte, bölgenin erken tarım ve hayvancılık ekonomisine dayalı yerleşik toplumların köken problemine yanıt vermesi açısından da önemli sayılmaktadır.

Aras Havzası yerleşimlerinin özelliği olan *pisé* tekniğinde yapılmış duvarlar dışında, kerpiç platformlar da hem konut hem de işlik olarak kullanıldıkları düşünülen yapılarda yer almaktadır (Hebibullayev, 1959; Chataigner, 1995; Badalyan ve diğerleri, 2010; Helwing ve diğerleri, 2012a; 2012b). Tek odalı kerpiç yapılar Orta Kura Havzasından da bilindiği üzere kerpiç örgü duvarlarla birbirine bağlanmıştır ve her iki bölgeye özgü mimari tarzı yansıtmaktadır (Badalyan ve diğerleri, 2004). Taş temelli yapılar, özellikle Kültepe’den bilinen örneklerle temsil edilmektedir ve mimari açıdan bir gelişmeyi işaret etmektedir (Hebibullayev, 1959). Yapıların çatı sistemleri hakkında yeterli bilgiye ulaşılmamıştır. Duvar boyalı ve taban sıvalı yapılar az olmakla birlikte bu kültür bölgesinde de bu yapıların sosyal sınıf farklılığına işaret edecek bir yorum kapsamında değerlendirilmediği anlaşılmaktadır (Nerimanov, 1987).

Savunma amaçlı olabilecek “hendek sistemi” (MPS 4) uygulaması Aras Havzası Bölgesinde de yer almaktadır. MPS4’de (Mil Ovası) hendek sistemleri (4 hendek) içerisinde, “kerpiç ara kesmeler” bulunması, Neolitik yerleşimlerinden bugüne kadar tanınmamaktadır (Lev. XXV. b). Hendekler içinde Neolitik toplulukların günlük aktivitelerini yansıtan arkeolojik kalıntılar bulunması, hendeklerin yaşam alanında yoğun olarak kullanıldığına işaret etmektedir (Helwing ve Aliyev, 2012, s. 10-12; Fig. 15-17; Aliyev ve diğerleri, 2015, s. 365; Fig. 3). Ev içinde yer alan ocaklar Orta Kura Havzası yerleşimleri ile benzerlik göstermektedir (Hansen ve diğerleri, 2007).

El yapımı Çanak Çömlek üzerinde görülen zengin boya bezekler Ararat Ovası (Aknashen, Badalyan ve diğerleri, 2010), Nahçıvan (Kültepe, Hebibullayev, 1959), Karabağ Ovası (İsmayilbeytepe, Almemmedov ve Gulizade, 2015), Mil Ovası’nda Kamiltepe (D’anna, 2012) ve Muğan Ovası’nda Alikömektepe’de (Chataigner, 1995) görülmektedir. Yakın Doğu’dan da bilinen Yarımtepe II (Munchaev ve Merpert, 1981, s. 183; Fig. 36) ve Hajji Firuz’da (Voight, 1983,

Plate; 23-24) benzerliklerle karşılaştırılmaktadır. Anadolu'dan ise Tilkitepe'den bilinen parçalar benzerlik göstermektedir (Korfmann, 1990, s. 58-59; Abb. 4a-4b; Tab; 8-9). Bu veriler ışığında iki bölge ele alındığında, Aras Havzası yerleşimlerinden ele geçen boya bezemeli çanak çömlek malzemesi üzerinden bölgenin Kuzeybatı İran (Hajii Firuz Tepe, Yarım Tepe) ve Yukarı Mezopotamya ile ilişkilerinin olduğu ortaya çıkmaktadır (Sagona, 1993, s. 454-455; Badalyan ve diğerleri, 2004, s. 419; 2010, s. 193-194; Helwing, 2015, s. 345-47; 369). Güney Kafkasya Çanak Çömlekli Neolitik Dönem yerleşimleri M.Ö. 6. bin yılın başlarına tarihlendirilirken (Yishiaki ve diğerleri, 2015, s. 290; Fig. 5), bu dönem Yukarı Mezopotamya'da Halaf Kültürü (M.Ö 5900-5300) olarak değerlendirilmektedir (Bernbeck ve Nieuwenhuyse 2013, 27, Tab. 1. 1).

Mil Ovasında yapılan Yüzey Araştırmaları, Geç Neolitik Döneme ait yeni bulunan yerleşim yerlerinde yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen kadın figürinler, öküz başı figürin parçası, hayvan figürinleri, kemik ve deniz canlılarına ait kabuklardan yapılan boncuklar ve kil "token"lar (bir çeşit "sayaç" sistemine işaret ediyor olabilir ve artı ürününün giriş çıkışının denetlenmesinde kullanıldıkları düşünülebilir (Helwing ve Aliyev, 2012, s. 10-11; Fig. 12-13; s. 16: Fig. 21-22; Aliyev ve diğerleri, 2015, s. 366; Fig. 4-5). Bakır boncuklar, taş ve kemikten işlenmiş takılar ise, bölgeden tanınan diğer küçük buluntu gruplarını oluşturmaktadır (Badalyan ve diğerleri, 2010; Heit, 2012, s. 48).

Ölü gömme adetleri açısından Aras Havzası yerleşimleri Orta Kura Havzası ile benzerlik göstermektedir. Hocker tarzda ev içi gömüler yaygındır ve cinsiyet ya da statü farkını işaret edecek uygulamalar yoktur. Kültepe'de ölülerin başları altına konan kaplar yanında mezar eşyaları da oldukça zengindir ve takılarla aletler ön plandadır. Geç Neolitik Dönem yerleşimleri içinde yer alan Aruchlo, Menteş Tepe, Masis Blur, Aknashen, Kültepe, Kamiltepe gibi Güney Kafkasya Bölgesi kazılarından günümüze kadar yaklaşık 120 mezar gün ışığına çıkarılmıştır. Genelde yerleşim içi ve taban altı gömüsü (hocker) biçiminde iskeletler bulunmuştur. Ölü hediyesi olarak çanak çömlek, taş ve kemik aletler, süs eşyaları gibi buluntular mezarlara konulmuştur (Hebibullayev 1959, 1982;

Nerimanov 1987; Badalyan, 2010; Pulmarc'h, 2014; Lyonnet ve ark 2015). Mezarlarda ele geçen hayvan iskeletleri de bu açıdan ilginçtir (Hebəbullayev, 1959; Abibullayev, 1982). Genel olarak Güney Kafkasya ölü gömme adetlerine ait değerlendirmeler Yakın Doğu'daki örnekler üzerinden yapılmıştır. Yakın Doğu merkezli Tell el Kerkh (Tsuneki, 2013), Hakemi Use (Erdal, 2013), Tell Sabi Abyad, Hajji Firuz (Voight, 1983), Tell Sotto, Hassuna, Hallaf, Arpachiyah, Yarım Tepe I ve II (Merpert ve Munacaevev, 1993) merkezleri incelendiğinde (Harita XIX), iki bölge arasında ölü gömme uygulamalarında farklılıklar yanında büyük oranda benzerlikler de görülmektedir (Tab. VI).

Besin ekonomisi açısından küçükbaş hayvancılığın geliştiği, ikincil üretim olarak değerlendirilen süt ve yün gibi üretim modellerinin uygulandığı yerleşimlerindeki kanıtlardan anlaşılmaktadır (Aliyev ve diğerleri, 2015, Helwing, 2015).

Çok sayıda obsidiyen ve çakmaktaşı buluntu yanında öğütme taşlarının yoğunluğu burada gelişmiş bir tarımın izlerini sunarken, Ermenistan yakınındaki obsidiyen yatakları dışında Anadolu'dan gelen Sarıkamış kökenli obsidiyen buluntular da geniş bir ticaret ağını işaret etmektedir (Badalyan ve diğerleri, 2004b; Chataigner ve diğerleri, 2014).

Hazar Denizi'nden yaklaşık 300 km. uzakta yer alan Kamiltepe'de ele geçen balık ve deniz ürünleri kalıntıları, aynı zamanda beslenme zincirindeki çeşitliliği göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Arkeolojik buluntular, Mil Ovası Geç Neolitik Dönem topluluklarının güney komşuları; Kuzeybatı İran ve Hazar'ın güney bölgeleri ile daha yakın ilişkiler içinde olduğunu göstermektedir (Aliyev ve diğerleri, 2015).

Bölgelerarası benzerlikler ve paralellikler bulunmakla birlikte önemli farklılıklar da tespit edilmiştir (Tablo VII). Aruchlo'daki yuvarlak binalar ve hendek sistemi Orta Kura Neolitik yerleşimlerinin karakteristik özelliğidir, oysa Mil Ovası merkezlerinde yuvarlak planlı yapılar yanında, dikdörtgen mimari de görülmektedir. Mimaride kullanılan malzemede de farklılıklar vardır: Aruchlo'da el yapımı ve samanla sertleştirilmiş kerpiç standart iken, Kamiltepe'de kullanılan kerpiçler, herhangi bir katkı malzemesi katılmadan yapılmıştır.

Orta Kura Havzası ile Aras Havzası'ndaki farklılıklar materyal kültürün bir çok özelliğinde de mevcuttur. Neolitik Dönem boyunca, Aruchlo ve Menteş Tepe'de boyasız, bazen de dekore edilmiş ve kırmızı astarlı seramikler kullanılmıştır. Mil Ovası seramikleri İran'ın yüksek bölgelerindeki, özellikle Kuzeybatı İran (Urmiye Gölü Havzası) materyaller gibi geometrik desenli ve boyalıdır. Bu, Kuzey Mezopotamya ilişkilerini işaret etse bile, hala yerel özellikler açık bir şekilde görülebilmektedir.

Orta Kura Havzası'nda zengin kemik endüstrisi varken, Mil Ovası merkezlerinde ise hayvanların daha çok tarak kemikleri ile karşılaştırılmıştır. Diğer farklılıklar ise, hem makrolit hem de yontma taş aletleri içeren taş endüstrisinin alet tiplerinde ve materyalinde görülmektedir. Ham madde kullanımı değişkenlik gösterir. Örneğin, Aruchlo ve Menteş Tepe'de taş aletler büyük çoğunlukla obsidiyenden üretilmektedir. Buna karşın, Kamiltepe'de obsidiyen ve çakmaktaşıdan yapılmış aletler görülür. Bu durum farklı ham maddeye erişilebilirliği ve bölgeler arası ilişki ağlarının bir göstergesidir.

Çevresel koşullar, Mil Ovası'nın batı bölgesinde ılıman iklimden yarı kurak iklime aşamalı bir geçişin olduğunu işaret etmektedir. Bu veriler, botanik ve zoolojik kayıtlarda da desteklenmektedir. Aruchlo'daki avcılar kırmızı geyik avlarken, oysa Mil Ovası'nda ceylan avı daha yaygındır. Zoolojik çalışmalar, Güney Kafkasya Neolitik yerleşmelerinin çevresinde bulunan hayvanlarla evcilleştirme yapabileceğini göstermiştir. Arkeobotani çalışmalarının ilk sonuçları da karma tarım stratejisi ve çeşitli hasat teknikleri bakımından bireysel geleneklerin geliştiğinin delillerini sunmuştur (Lyonnet ve diğerleri, 2012, s. 178). Bu durum bölgenin kendi dinamikleri ile değerlendirilmektedir

Orta Kura Havzası'nın Shomutepe-Shulaveri Grubu'na ait insan gruplarının, M.Ö. 5. binyılların başlarında yerleşim yerlerini terk ettikleri anlaşılmaktadır. Nerimanov (1987) bunun nedenini bölgede yaşanan kuraklıkla açıklar. Daha sonra M.Ö. 5. binyılların ortalarında Sioni, Maykop, Leylatepe kültürleri olarak

tanımlanan grupların yeni bir toplumsal yapılanmayla görülmeye başladıkları bilinmektedir. Yeni kültür toplulukları, daha çok kurgan ölü gömme geleneği, yoğun biçimde metalurji endüstrisi ve at evcilleştirilmesi ile karşımıza çıkarlar (Lyonnet ve diğerleri, 20008). Yerleşimciler, eski vadiler ve yüksek yaylalarda düzen kurmaya başlamışlardır (Lyonnet, 2007; Badalyan ve diğerleri 2010; Helwing ve diğerleri, 2012b).

Sonuç olarak, yeni araştırmaların da katkılarıyla Kafkasya ovalarında ve dağ eteklerinde Geç Neolitik Dönem'e ait erken tarımcı yerleşmelerin sayıca fazlalığı giderek anlaşılmaktadır. Bu uzun dönemin sınırları içinde, iki kültürel-ekonomik aşama izlenebilmektedir. İlki, eski bazı özellikleri korumakla birlikte yeni tip ekonomiye geçişi tanımlayan Neolitik süreçtir. Bu dönemde bazı geleneksel aletler varlığını sürdürmekle birlikte, yeni taş ve kemik aletler de görülür. Dönemler arası devamlılık dikkat çekicidir. İkincisi ise, Geç Neolitik Dönem'dir. Üretken ekonominin yoğunlaştığı ve kültürel yenilikleriyle yeni bir yaşam biçimine uyum ile karakterize olan bu dönem, bölgenin Kuzeybatı İran ve Anadolu yanında, Büyük Mezopotamya Geç Neolitik merkezlerle ilişkiler içinde olduğunu gösteren kanıtlar sunarken, kendine özgü kültürel özellikleriyle de dikkat çekmektedir (Tablo VIII).

Güney Kafkasya ve Yakın Doğu arasındaki Neolitikleşme sürecinde bakıldığında, Yakın Doğu'dan tanınan Çayönü, Göbekli Tepe, Nevali Çori ve Jericho gibi merkezlerde tespit edilen anıtsal yapıların Neolitik süreçteki önemleri yanında ritüel aktivitelerle ilişkilendirilen bu merkezlerin kültürler arasındaki etkileşimde çeşitli roller almış olabilecekleride düşündürür (Atakuman, 2014b, s. 4). Şimdiye kadar yapılan araştırmalar, Güney Kafkasya'da Yakın Doğu'dakine benzer anıtsal yapıların mevcut olmadığı göstermiştir. Bu durum Güney Kafkasya'da farklı uygulamaların olabileceğini akla getirmektedir.

Levant bölgesinde olduğu gibi, Güneydoğu Anadolu'da da üretim öncesinde yerleşik yaşama dair verilere ulaşılmıştır (Belfer-Cohen ve Bar-Yosef, 2000, s. 20; Atakuman, 2014,b, s. 3). Bu veriler, Yakın Doğuda Neolitikleşme sürecinin yerleşik hayata geçilmesiyle başladığını, sonrasında ise üretime dayalı bir

ekonomik modele geçildiğini göstermiştir. Ancak, Güney Kafkasya'daki Neolitikleşme sürecinde, önce yerleşik hayata geçildiğini gösteren, sonrasında da üretime dayalı bir yaşam modelinin izlerini yansıtan yeterli veri bulunamamaktadır. Dolayısıyla, şimdiki bilgiler dahilinde, Güney Kafkasya'daki Neolitikleşme sürecinin yerleşim ve üretimle birlikte başladığı ortaya çıkmaktadır.

Neolitikleşmenin üretim ve ekolojik çevre ile birlikte değerlendirildiği dikkate alınsa bile, sürecin kendi yerel özellikleri içinde değişkenlikleri barındıran devingen bir sosyal süreç olduğu da söylenebilir (Atakuman, 2014b, s. 34). Aslında, değişimin ya da çevre kültürlerle ilişkilerin kurulmasına ilişkin yapılan çalışmalar, materyal kültür özelliklerinin benzerlik ya da farklılıklarını ifade etmek dışına çıkamamaktadır. Yapılan bu karşılaştırmalar, kültürün anlaşılmasında önemli olmakla birlikte, hangi özelliğin nereden köken aldığını açıklamaktan oldukça uzaktır. Bilindiği gibi her kültür, içinde bulunduğu çevrenin ihtiyaçlarına göre şekillenmekte, diğer kültürler ile girdiği etkileşim sonrasında değişime uğramaktadır ve etkileşim halindeki toplulukların birbirlerinden kültürel anlamda etkilenmeleri doğal bir gelişmedir (Aydın ve Erdal, 2007). Bu etkileşim, zaman içerisinde kültürün değişimi/dönüşümü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Herhangi bir toplumun yeni kültürel etkilere vereceği en iyi tepkinin mekanlarda izlenebileceğini savunan Atakuman (2014b, s.34), değişim ve etkileşimin izlerinin mimariye olan yansımalarını tartışır. Fakat, unutulmamalıdır ki kültürü oluşturan her bir öge, topluluklar arasındaki ilişkilerin anlaşılmasına yardımcı olmakla birlikte, kültürlerin karşılaştırılmasını sağlamaktan çok uzaktır.

Arkeolojik veriler Güney Kafkasya Neolitikleşme sürecini etkileyen iç ve dış faktörlerden hangisinin birincil rol oynadığını net bir biçimde gösterememektedir. Son dönemde yapılan çalışmalar, gerek Yakın Doğu'nun gerekse Batı Anadolu'nun Geç Neolitik Dönemi'ni etkileyen faktörler arasında, M.Ö. 6600-6000 yılları arasına denk gelen iklimsel bir bozulma ile ilgili deliller göstermektedir. Bu süreç, bölgelerarası çeşitli nüfus hareketleri ile açıklanabileceği gibi, kendi bölgelerinin ekolojik ve coğrafi elverişliliği nedeniyle

uzun süre yerleşik düzene geçmeden yaşayabilen yerel toplulukların, ekonomik koşulların bozulması ile hızlı bir şekilde yerleşik düzene geçmiş olmalarıyla da açıklanabilir. Bu esnada Yakın Doğu ile yapılan çeşitli sosyal, ideolojik ve nesnel alış verişlerin Güney Kafkasya Neolitik oluşumuna etkisi olmakla beraber, analiz ettiğimiz birçok öge, Güney Kafkasya'daki Geç Neolitik sürecin yerel kültürlerden geliştiğini düşündürmüştür.

Yerleşim modelleri olarak bakıldığında da; mimari, çanak çömlek, taş ve kemik endüstrisi, figürinler, ölü gömme adetleri ve beslenme ekonomisi altında ele alınan merkezlerin kendi içinde bir bütünlük gösterdiği, çevre kültürlerle iletişimde olmakla birlikte, kendi kültürel özelliklerini barındıran bir Neolitik süreç geliştirdiği anlaşılmıştır. Yakın bölgeler içinde farklı coğrafi yapılanmalarla çeşitlilik gösteren Güney Kafkasya'ya özgü bu kültürün izleri yeniden hızlanan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmalarıyla daha iyi tanımlanabilmektedir.

Çalışmamızın başında belirtildiği gibi, son yıllarda bölgede yapılan kapsamlı çalışmalar, arkeometri analizler, insan ve hayvan kalıntıları üzerine yapılan DNA çalışmaları ve yüzey araştırmaları, gelecekte Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem kültürlerinin daha iyi tanımlanmasına imkan sağlayacaktır. Bundan sonra yapılacak olan araştırmaların hedefleri arasında yer alması gereken en önemli kriterler, yeni değerlendirmelerle birlikte daha çok yerleşimin ele alınarak yorumlandığı çalışmalar olmalıdır. Bu çalışmalar, bölgenin erken kültürlerinden gelişen yerel bir Kafkas kültürünün anlaşılabilmesi için çok önemlidir.

KAYNAKÇA

Abibullaev O. (1982). Eneolit İ Bronza Na Territorii. Nakhichevanskoi AССР. İelatelstvo, ELM, Baku (Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: ЭЛМ).

Akkermans, P.M.M.G., WittmannB. (1993). Khirbet esh-Shenef 1991 – eine späthalafzeitliche Siedlung im Balikhtal, Nordsyrien. *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 125: 143-166. Berlin.

Akkermans P.M.M.G., Verhoeven M. (1995). An Image of Complexity – the Burnt Village at Late Neolithic Sabi Abyad, Syria. *American Journal of Archaeology* 99, 1, s. 5–32.

Akkermans P.M.M.G. (2008). Burying the dead in Late Neolithic Syria. Córdoba, J. M., Molist, M., Carmen Pérez, M., Rubio, I., Martínez, S (Ed). “Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Madrid, April 3-8 2006”. Madrid; Universidad Autónoma de Madrid. s. 621-645

Akkermans P.M.M.G. Late Neolithic Architectural Renewal: The Emergence of Round Houses In The Northern Levant, C. 6500–6000 bc. (t.y)

Akkermans, P.M.M.G. (2013). Northern Syria in the Late Neolithic, ca. 6800–5300 BC. Orthmann. H. W., Meyer. J.W. *Schriften Zur Vorderasiatischen Archäologie*. Band 1,1, s. 17-33. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag

Aliyev, T., Helwing, B. (2009). Kamiltepe in der Milebene. Archaeologische Untersuchungen. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 41, s. 24-45

Aliyev, T., Helwing, B. (2010). Kamiltəpə Yaşayış Məskəninə Arxeoloji Tədqiqatlar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2009* (s. 281-287). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Aliyev, T., Helwing, B. (2011). Azərbaycan–Almaniya Arxeoloji Ekspedisiyasının 2010-Cu İl Çöl Tədqiqatları Haqqında Ağcabədi Rayonu. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 332-338). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Aliyev, T., Helwing, B., Ricci, A. (2013). Azərbaycan-Almaniya Beynəlxalq Ekspedisiyasının Çöl Tədqiqatlarının Hesabatı Ağcabədi Rayonu. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 335-341). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Aliyev, T., Helwing, B., Ricci, A. (2015). Azərbaycan-Almaniya Beynəlxalq Ekspedisiyasının 2013-2014-cü illərdə Mil-Qarabağ Bölgəsində Apardığı Tədqiqatlar Haqqında Ağcabədi Rayonu. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 365-370). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Alməmmədov, X. İ., Quluzadə, N. V. (2013). Qarabağ Neolit-Eneolit Ekspedisiyasının Apardığı Arxeoloji Tədqiqatların Qısa Hesabatı. . *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 74-83). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Almemmedov, X., Gulizade, N. (2015). “Qarabağ Neolit-Eneolit Ekspedisiyası”nın 2013-2014-cü illərdə Apardığı Arxeoloji Tədqiqat Nəticələri Ağdam Rayonu. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 60-73). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Anton, Susan C., Swisher, Carl, C. (2004). Early Dispersals of Homo from Africa, *Annu. Rev. Anthropol.* 33, s. 271–96

Arimura, M., Chataigner, C., Gasparyan, B. (2009). Kml 2: An Early Holocene Site in Armenia. *Neo-Lithics*, 2/09. s. 17–19.

Arimura M., Badalyan R., Gasparyan B., Chataigner C. (2010). Current Neolithic Research in Armenia. *Neo-Lithics*, 1/10, s. 77-85.

Arimura M., Gasparyan B., Chataigner C. (2012). Prehistoric sites in Northwest Armenia: Kmlo-2 and Tsaghkahovit. Matthews, R., Curtis, J (Ed.). (s. 135–150). London: (Wiesbaden) Proceedings of the 7 th ICAANE.

Avşarova, İ., Pirquliyeva. (2010). *Qafqaz Arxeologiyasi*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti.

Astruc, L, Samzun, A, Gratuze, B. (2012). Preliminary Report on the Lithic Industries of Kamiltepe and Mentesh Tepe. B. Lyonnet ve diğerleri. Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in The Southern Caucasus. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s. 169-177.

Astruc, L., Russell, A. (2013). Trends in Early Pottery Neolithic Projectiles and wild fauna exploitation at Tell Sabi Abyad I, Northern Syria. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans, J. Rogasch (Ed.). *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* (s.331-344). Turnhout: Brepols Publishers.

Atakuman, Ç. (2012). Yakın Doğu Neolitiğinde “Ev” ve Sosyal Eşitsizlik. Akyok, A.A., Özdemir, K. (ed.). *Türkiye’de Arkeometrinin Ulu Çınarları: Prod. Dr. Ay melek Özer ve Prof. Dr. Şahinde Demirci’ye Armağan* (s. 67-78). İstanbul, Homer yayınları.

Atakuman, Ç. (2013). Deciphering Later Neolithic stamp seal imagery of Northern Mesopotamia. *Documenta Praehistorica* XL, s. 247-264.

Atakuman, Ç. (2014a). Neolitik Süreci Yeniden Tanımlamak: Güneydoğu Anadolu Neolitiğinde Mekan Kurgusu ve Sosyal İlişkiler. *Tematik Arkeoloji Serisi* 1, s. 191-216.

Atakuman, Ç. (2014b). Architectural Discourse and Social Transformation During the Early Neolithic of Southeast Anatolia. *J. Word Prehist.* 27, s. 1-42.

Atakuman, Ç. (2015a). Kuzey Mezopotamya'da Prehistoryası'nın Terminolojik Sorunlarına Tarihsel Bir Yaklaşım. *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi* 1, s. 47-71.

Atakuman, Ç. (2015b) Domuztepe'de Bulunan Halaf Dönemi Mühürlerinin Tipolojik Özellikleri ve Sosyal İşlevleri. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 32, Sayı 1, s. 59-92.

Atakuman, Ç., Erdem, D. (2015). Geç Neolitik'te Zaman, Mekan ve Ritüel: Domuztepe'de İnsan, Mekan ve Nesne Gömüleri. *Tematik Arkeoloji Serisi*2, s. 143-174.

Aydın, S., Erdal, Y.S. (2007). *Antropoloji*. Eskişehir: Anadolu Üniv. Yayın.

Axundov, T., Mahmudova, V., Alməmmədov X.. (2008). Muğanın Neolit-Eneolit Abidələrində Tədqiqatlar 21. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 21-26). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Axundov T., Mahmudova V., Alməmmədov X., Vəliyev S., Rəhmanov A. (2010). Muğanda Neolit-Eneolit Dövrünün Öyrəniləsi və Muğan Neolit-Eneolit Ekspedisiyasının Gördüyü İşlər Haqqında (Cəlilabad rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* 2009 (s. 38-45). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Axundov, T., Alməmmədov, X., Vəliyev, S., Korenevski S., V.Mahmudova, Rəhmanov, A. ve digərləri. (2011). Muğan Neolit-Eneolit Ekspedisiyası'nın 2010-Cu İldə Gördüyü Çöl Tədqiqatları. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 46-52). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Axundov T., Alməmmədov X., Vəliyev S., Korenevskiy S., Mahmudova V., Rəhmanov A., Eybatov T., Guluzade N. (2012). Muğanda Neolit-Eneolit Ekspedisiyası Nin 2010 Cu ildə Gördüyü Çöl Tədqiqatları (Cəlilabad Rayonu)

Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar (s. 46-50). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Axundov, T. I. (2012). *У истоков Кавказской цивилизации: Неолит Азербайджана. Кн. 1: Шомутеpe. Баку: Наука (Shomutepe at the Origins of the Caucasian Civilization. Neolithic Period of Azerbaijan. Book One. Shomutepe. Baku: "Elm" Publishing House.*

Axundov T. İ. (2011). Памятники муганской степи и предпосылки паселения ранних земледельцев на южном кавказе в эпоху неолита-энеолита (Archaeological sites of the Muğan Steppe and prerequisites for agricultural settlement in the South Caucasus in the Neolithic-Eneolithic), *Stratum Plus*, s. 1-18.

Baab, K. L. (2008). The taxonomic implications of cranial shape variation in *Homo erectus*. *Journal of Human Evolution* 54, s. 827-847.

Badalyan, R. Lombard P., Chataigner C., Avetisyan P. (2004). The Neolithic and Chalcolithic Phases in the Ararat Plain (Armenia): the View from Aratashen. A. Sagona (ed). *A view from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (s. 399-420). Leuven Peteers Press.

Badalyan R., Chataigner C., Kohl P. (2004). Trans-Caucasian Obsidian: The Exploitation of the Sources and Their Distribution. A. Sagona (ed.), *A View From the Highlands - Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (s. 437–465). Erevan: Leuven Peteers Press.

Badalyan, R., Lombard, P., Avetisyan, P., Chataigner, C., Chabot, J., Vila, E., Hovsepyan, R., Willcox, G., and Pessin, H. (2007). New Data On The Late Prehistory Of The Southern Caucasus: The Excavations At Aratashen (Armenia): Preliminary Obsidian in the Caucasus (Armenia, Georgia) and Eastern Turkey, Part 267 Report. B. Lyonnet (ed.), *Les cultures du Caucase (VIe–IIIe millénaires avant notre ère)—leurs relations avec le Proche-Orient.* (s. 37–62). Paris: Editions Recherche Sur Les Civilisations CNRS Editions.

Badalyan R., Harutyunyan A., Chataigner C., Le Mort F., Chabot J., Brochier J.E., Balasescu A., Radu V., Hovsepyan R. (2010). The Settlement of Aknashen-Khatunarkh, a Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004- 2009. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 13, s. 185-218.

Baxşaliyev, V. (2014). Kültərə Mədəniyyətinin Sirləri Açılır. *Tarix, İnsan və Cəmiyyət*. 1 (11), 70-78.

Baxşaliyev, V. (2015). Новые Материалы Неолита и Энеолита из Нахчывана. *Российская Археология*, № 2, s.136–145.

Baxşaliyev, V., Aşurov, S., Marro, C. (2008) Ovçulartərəsində 2008-Ci İldə Aparılan Arxeoloji Qazıntılar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*, (s. 132-136). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Baxşaliyev V., Marro, C. (2009). *The Archaeology of Nakhchevan Ten Years of New Discoveries*. İstanbul: Ege Yayınları.

Baxşaliyev, V., Marro, C., Aşurov S. (2010). Ovçulartərəsində 2009-Cu İlin Arxeoloji Tədqiqatları. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*, (s. 274-281). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Baxşaliyev, V., Marro, C., Aşurov, S. (2011) Ovçulartərəsində 2010-Cu İlin Araşdırmaları. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*, (s. 324-332). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Baxşaliyev, V. B., Marro, C., Aşurov, S. H. (2013). Ovçulartərəsində Arxeoloji Tədqiqatlar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*, (s.342-352). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Bălăşescu A., Vila E., Radu V., Badalyan R. & Chataigner C. (2010). Production Animale et Économie de Subsistence au Néolithique dans la Plaine de l'Ararat (Arménie). *Annales d'Université "Valahia" Târgoviște - Section d'Archéologie et d'Histoire*, Vol. 12, No. 1, s. 25-38.

Bar-Oz, G., Adler, A. S. (2005). Taphonomic History of the Middle and Upper Palaeolithic Faunal Assemblage from Ortvale Klde, Georgian Republic, *Journal of Taphonomy* 3 (4), s. 185-211.

Bar-Oz, G., Belfer-Cohen, A., Meshveliani, T., Jakeli, N., Matskevich, Z., Bar-Yosef, O. (2009). Bear In Mind: Bear Hunting In The Mesolithic Of The Southern Caucasus, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia* 37/1, s. 15–24.

Bar-Oz, G., Weissbrod, L., Gasparian, B., Nahapetyan, S., Wilkinson, K., Pinhasi, R. (2012). Taphonomy and zooarchaeology of a high-altitude Upper Pleistocene faunal sequence from Hovk-1 Cave, Armenia. *Journal of Archaeological Science* 39, s. 245-e2463.

Bar-Yosef O., Belfer-Cohen A., Meshveliani T., Jakeli N., Bar-Oz G., Boaretto E., Goldberg P., Kvavadze E., Matskevich Z. (2011). Dzudzuana: An Upper Palaeolithic Cave Site in the Caucasus Foothills (Georgia). *Antiquity*, vol. 85, s. 331-349.

Bastert-Lamprichs, K., Benecke, N., Hansen, S., Neef, (2011). Der Beginn der Landwirtschaft im Südkaukasus. Die Ausgrabungen in Aruchlo in Georgien. Tbilisi, s. 1-48.

Bastert-Lamprichs, K. (2012). The Pottery. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons Of Joint Field Work In The Southern Caucasus. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s.71-82.

Bebermeier, W., Goren, A. (2012). Landscape Archaeology. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons Of Joint Field Work In The Southern Caucasus. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s. 146-150.

Bebermeier, W., Schlütz, F., Goren, A. (2012). Ancient and Modern Landscape Along The Qaracay And The Masavera Valleys – First Results. B.

Lyonnet ve diğerleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons Of Joint Field Work In The Southern Caucasus. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s. 145-146.

Belfer-Cohen, A., Bar-Yosef, A. (2000). Early Sedentism in the Near East: A Bumpy Ride to Village Life. Kuijt, I. (ed.). *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation*. (s. 19- 37), New York, Kluwer Academic/Plenum Pub.

Benecke, N. (2012). Archaeozoological Studies. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons Of Joint Field Work In The Southern Caucasus. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 154-156.

Bernbeck, R., Nieuwenhuyse, O., (2013). Established Paradigms, Current Disputes And Emerging Themes: The State Of Research On The Late Neolithic In Upper Mesopotamia. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans, J. Rogasch (Ed.). *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, (s. 17-39). Turnhout: Brepols Publishers.

Berthon, R. (2014). Past, Current And Future Contribution Of Zooarchaeology To The Knowledge Of The Neolithic And Chalcolithic Cultures In South Caucasus. *Studies In Caucasian Archaeology*, 2, (4-31). Tbilisi.

Beruçavili, N., L., Gajiyev., F. A. (1986). Botaniko-Geografieçkoe Rayonirovanie (s.152 – 157). *Fiziçeskaya Geografiya Za kavkazya*, Erevan, İzdatelectvo Erevanskogo Universiteta.

Braidwood. R. J. (1995). *Tarih Öncesi İnsan*. İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.

Chabot, J., Badalyan, R., C. Chataigner, C. (2006). A Neolithic Obsidian Industry in the Southern Caucasus region: Origins, Technology and Traceology. *36th International Symposium on Archaeometry 2-6 May* (s. 151-160). Canada: Quebec City.

Chataigner, C. (1995). La Transcaucasie au Néolithique et au Chalcolithique. *Tempus Reparatum - Maison de l'Orient Méditerranéen*, Oxford – Lyon (BAR Int. Series 624).

Chataigner, C., Gasparian, B., Montoya, C., Arimura M., Melikyan,, V., Liagre, J., ve digərleri (2012). From The Late Upper Paleolithic to the Neolithic in North-Western Armenia: Preliminary Results. P. Avestiyan (Ed.). Proceedings of the International Conference the Archeological of Armenia in a Regional, Context: Result and Perspectives (s. 37–43 ve 157-162).

Chataigner, C., Isikli, M., Gratuze, B., Çil, V. (2014). Obsidian Sources in The Regions Of Erzurum And Kars North-East Turkey: New Data. *Archaeometry*, 56, 3, s. 351–374.

Chataigner, C., Barge, O. (t.y). GIS Geographic Information System and Obsidian Procurement Analysis: Pathway Modelisation in Space und Time.

Chabot, J., Badalyan, R., Chataigner, C. (2006). A Neolithic Obsidian Industry in The Southern Caucasus Region: Origins, Technology And Traceology. J. F. Moreau, R. Auger, J. Chabot, A. Herzog (ed.). *36th International Symposium on Archaeometry 2-6 May 2006* (s. 151-160). Canada: Quebec City.

Childe, V. G. (2009). *Tarihte Neler Oldu*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 5. Baskı.

Childe, V. G. (2010). *Kendini Yaratan İnsan*. İstanbul: Varlık Yayınları.

Ceferov, E. Q. (2008a). Azərbaycanın Aşel Mədəniyyəti. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü*. AMEA, Arxeologiya ve Etnografiya Ensistutu (s. 144-185). c. 1, Bakı: Şərq Qərb.

Ceferov, E, Q. (2008b). Azıxantrop. Paleolit Düşərgələrindən Tapılmış Qədim İnsan Qalıqları. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü*. AMEA, Arxeologiya ve Etnografiya Ensistutu (s. 186-198). c. 1, Bakı: Şərq-Qərb.

Ceferov, E. Q. (2008c). Azərbaycanın Orta Paleolit Düşərgələri – Mustye Mədəniyyəti. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü*. AMEA, Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu (s. 199-224). c. 1, Bakı: Şərq-Qərb.

Clare, L., Rohling, E.J., Weninger, B., Hilpert, J. (2008). Warfare in Late Neolithic\Early Chalcolithic Pisidia, southwestern Turkey. Climate induced social unrest in the late 7th millennium calBC. *Documenta Praehistorica*, XXXV, s. 65-92.

Connor, S., Sagona, A. (2007). Environment and Society in the Late Prehistory Of Southern Georgia, Caucasus. B. Lyonnet (ed.). *Les Cultures Du Caucase Vie-Iue Millénaires Avant Notre Èr: Leurs Relations Avec Le Proche-Orient* (s. 21-36). Paris, CNRS Éditions.

Connor, S., Kvavadze, E, V. (2009). Modelling Late Quaternary Changes In Plant Distribution, Vegetation and Climate Using Pollen Data from Georgia, Caucasus. *Journal of Biogeography*, 36 (3), s. 529 - 545 (17).

Courcier, A. (2012). The metallurgical evidence at Mentesh Tepe: preliminary results of archaeometallurgical analyses. B. Lyonnet ve digərleri (Ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 109-119.

Courcier, A. (2014). Ancient Metallurgy in the Caucasus from the Sixth to the Third Millennium BCE. B.W. Roberts, C. P. Thornton (ed.). (s. 579-663). *Archaeometallurgy in Global Perspective*.

Courcier, A. (t.y). Metalliferous Potential, Metallogenous Particularities And Extractive Metallurgy: Interdisciplinary Research On Understanding The Ancient Metallurgy In The Caucasus During The Early Bronze Age, s. 75-93.

Cucchi T., Kovács Z. E., Berthon R., Orth A., Bonhomme F., Evin A., ve digərleri. (2013). On the Trail of Neolithic Mice and Men Towards

Transcaucasia: Zooarchaeological Clues From Nakhchivan (Azerbaijan). *Biological Journal of the Linnean Society*, 108, s. 917-928.

Cowen, C.W., Watson, P. (1992). Introduction. Cowen, C.W., Watson, P. (Ed.). *The Origins of Agriculture*. Washington: Smithsonian Institution Pres.

D'Anna, M. B. (2012). The Pottery of Kamiltepe MPS 1. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.). *Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons Of Joint Field Work in The Southern Caucasus. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 38-47.

Decaix, A. (2012). First Results Of The Archaeobotanical Studies At Kamiltepe And Mentesh Tepe. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.). *Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons Of Joint Field Work İn The Southern Caucasus. Archäeologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s.156-161.

Düring, B, S. (2016). *Küçük Asya'nın Tarihöncesi Karmaşık Avcı-toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara*. Çev: Azer Keskin. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, I. Baskı.

Djakeli, X, G. (1986). Xarakteristika Elementov Klimata. *Fiziçeskaya Geografiya Zakavkazya* (s. 87-96). Erevan: İzdatelectvo Erevanskogo Universiteta.

Erdal, Y. S. (2013). Life and Death At The Hakemi Use. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans, J. Rogasch (Ed.). *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* (s. 213-225). Turnhout: Brepols Publishers.

Esin, U. (2007). Anadolu Neolitiğine Başka Bir Bakış. Özdoğan, M., Başgelen, N. (Ed.). *Türkiye’de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Faßbinder, J. Koch, J, Linck, R., Becker, F. (2012). Magnetometry of Neolithic Sites in the Mil Plain of Azerbaijan. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.).

Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in The Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, 18-31.

Frahm, E., Feinberg, J. M., Schmidt-Magee, B.A., Wilkinson, K. N., Gasparyan, B., Yeritsyan, B., Adler, D, S ve diğerleri. (2015). Middle Palaeolithic toolstone procurement behaviors at Lusakert Cave 1, Hrazdan valley, Armenia. *Journal of Human Evolution* xxx, s. 1-20.

Fernandez-Jalvo, Y., King, T., Andrews, P., Yepiskoposyan, L., Moloney, N., Murray, J ve diğerleri. (2010). The Azokh cave complex: Middle Pleistocene to Holocene human occupation in the Caucasus. *Journal of Human Evolution* 58, s. 103-109.

Frangipane, M. (2013). Societies Without Boundaries: Interpreting Late Neolithic Patterns of Wide Interaction and Sharing of Cultural Traits: The Case of Halaf Communities. O. P. Nieuwenhuys, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans, J. Rogasch (Ed.). *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* (s. 89-101). Turnhout: Brepols Publishers.

Gabrielyan, G, K. (1986a). Geografiziskoe Polojenie i Orografiya. *Fiziçeskaya Geografiya Zakavkazya* (s. 12-20). Erevan: İzdatelstvo Erevanskogo Universiteta.

Gabrielyan, G, K. (1986b). *Geologiçeskaya İstoriya. Fiziçeskaya Geografiya Zakavkazya* (s. 20-24). Erevan: İzdatelstvo Erevanskogo Universiteta.

Gabrielyan, G, K. (1986c). Klimatiçeskie Faktör. *Fiziçeskaya Geografiya Zakavkazya* (s. 83-87). Erevan: İzdatelstvo Erevanskogo Universiteta.

Gabrielyan, G, K., Djakeli, X, G. (1986). Klimatiçeskie Rayonirovanie. *Fiziçeskaya Geografiya Zakavkazya* (s. 96-104). Erevan: İzdatelstvo Erevanskogo Universiteta.

Gadjiev, F, A. (1986). Jivotniye Mir. Klimatiçeskie Rayonirovanie. *Fiziçeskaya Geografiya Zakavkazya* (s.160-164). Erevan: İzdatelstvo Erevanskogo Universiteta.

Gasparyan, B. (2010). Landscape Organization and Resource Management in the Lower Palaeolithic of Armenia. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 13 / s. 159-183.

Gasparyan, Boris., Egeland C. P., Adler D. S., Pinhasi R., Glauberman P., Haydosyan H. (2014). The Middle Paleolithic Occupation of Armenia: Summarizing Old and New Data. B. Gasparyan, M. Arimura (ed.). *Stone Age of Armenia*. (s. 65-105). Kanazawa, Cultural Resource Studies.

Gathercole, Peter, (2012). Childe'ın Devrimleri. C. Renfrew ve P. Bahn (Ed). Arkeoloji Anahtar Kavramlar (s. 62-68). İstanbul: İletişim Yayınları. I. Baskı. Çev. S, Somuncuoğlu.

Geitel, F. (2012). Ceramics the Pottery of the Site MPS 4. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.), Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work In The Southern Caucasus. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 37-38.

Guliyev, F., Nişiyaki, Y., Hüseyinov, F., Kadowaki, S., Tanno, K., Hayakawa, Y., (2010). Göytəpə Neolit Yaşayış Yerində Arxeoloji Qazintılar, *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 45-55), Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Guliyev, F., Nişiyaki, Y., Hüseyinov, F., Kadowaki, S., Zamanov, O., Kume S. (2011). Göytəpə Neolit Dövrü Yaşayış Yerində Arxeoloji Qazintılar, *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 52-59), Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Guliyev, F, E., Nişiyaki. Y., Kadovaki. S., Hüseyinov, F. R., Arimatsu, Y., Şimoqama, K ve diğerleri. (2012). Göytəpə Qədim Yaşayış Yerində

Arxeoloji Tədqiqatlar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 50-65), Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Guliyev, F., Nishiaki, Y. (2012a). Excavations at the Neolithic Settlement of Göytepe, the Middle Kura Valley, Azerbaijan, 2008-2009. R. Matthews, J. Curtis (ed). *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Near East. 12 April – 16 April 2010, the British Museum and UCL, London. Volume 3 Fieldwork & Recent Research Posters* (s. 72-84), Wiesbaden.

Guliyev, F., Nishiaki, Y. (2012b). *The Starting of the Civilization- the Early Village of the Goytepe*. Bakı: Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi (AMEA).

Guliyev F., Lyonnet, B. (2012). Menteş Qədim Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqatlar, *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 353-360), Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Guliyev, F. E., Nişiyaki, Y., Kadovaki, S., Hüseynov, F. R., Arimatsu Y., Şimoqama, K. ve digərləri. (2012). Goytepe Qədim Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqatlar, *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 50-65), Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Guliyev, F. E., Lyonnet, B. (2013). Menteştəpə Qədim Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqatları. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 329-335), Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Guliyev, F., Nishiaki, Y. (2014). Excavations at the Neolithic Settlement of Goytepe, West Azerbaijan 2010-2011. P. Bieliński, M. Gawlikowski, Rafał Koliński, D. Ławecka, A. Sołtysiak, Z. Wygnańska (Ed). *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 30 April – 4 May 2012*. (s. 3-17). Wiesbaden: University of Warsaw.

Gülçür, S., Marro, C. (2009). The View from the North: Comparative Analysis of the Chalcolithic Pottery Assemblages from Norşuntepe and Ovçular

Tepesi. C. Marro (Ed). *After The Ubaid: Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)*. *Varia Anatolica XXVII*, s. 305-351

Gussner, G. C. (2011). A Brief Overview of the Halaf Tradition. S. R. Steadman ve G. McMahon (Ed). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10.00-323 B. C. E (777-791)*. New York: Oxford University Press.

Hamon, C. (2008). From Neolithic to Chalcolithic in the Southern Caucasus: Economy and Macrolithic Implements from Shulaveri-Shomu Sites of Kvemo-Kartli (Georgia). *Paléorient*, 34, 2, s. 85-135.

Hamon, C. (2012). Macrolithic Tools from Neolithic and Chalcolithic Sites in the Southern Caucasus: Mentesh Tepe And The Mil Plain Sites. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.). *Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus*. *Archäologische Mitteilungen Aus Iran und Turan* 44, s. 163-169.

Hayrapetyan, A, Martirosyan-Olshansky K., Areshian, G. E., Avetisyan P. (2012). Preliminary Results Of The 2012 Excavations at the Late Neolithic Settlement Of Masis Blur, B. Gasparyan, M. Arimura (Ed.). *Stone Age of Armenia* (s. 177-190). Kanazawa, Cultural Resource Studies.

Hansen, S., Mirtskhulava, G., Bastert-Lamprichs, K. (2007) Aruchlo: A Neolithic Settlement Mound in the Caucasus. *Neo-Lithics*, 1/07, s. 13–19.

Hansen, S. (2012a). The Post-Neolithic Settlement. B. Lyonnet ve diğerleri (Ed.). *Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus*. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s. 70-71.

Hansen, S. (2012b). The Copper Bead. B. Lyonnet ve diğerleri (Ed.). *Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus*. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s. 84-85.

Hansen, S., Mirtskhulava, G. (2012a). The Neolithic Settlement of Aruchlo Report on the Excavations in 2009–2011. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s.58-60.

Hansen, S., Mirtskhulava, G. (2012b). The Datings. B. Lyonnet ve diğerleri (Ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s. 85-86.

Hansen, S., Mirtskhulava, G. (2012c). Conclusions. Lyonnet, Bertille ve diğerleri, Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s. 86.

Hansen, S., Mirtskhulava, G., Ullrich, M. (2012). Excavation Contexts. B. Lyonnet ve diğerleri, Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s. 60-69.

Hansen, S., Mirtskhulava, G., Bastert-Lamprichs, K. (2013). Neolithic Settlements of the 6th Millennium Cal. Bce in the Southern Caucasus. O.P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P.M.M.G. Akkermans, J. Rogasch (Ed.). *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. (s. 387-396). Turnhout: Brepols Publishers.

Heit, İ. (2012). The Bead Workshop from Site MPS 4. B. Lyonnet ve diğerleri (Ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 48-50.

Helwing, B. (2015). East of Eden? A Review of Turkey's Eastern Neighbors in the Neolithic. Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm (Ed.) *the Neolithic in Turkey*, 6, (s. 321-377). İstanbul.

Helwing, B., Aliyev, T. (2012). Field Work in the Mil Plain: The 2010–2011 Expedition. B. Lyonnet ve digərleri, Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 4-18.

Helwing, B., Aliyev T., Ricci A. (2012a). Mounds and Settlements in the Lower Qarabkh-Mil Plain, Azerbaijan. R. Hofmann, F.K. Moetz, J. Müller (Ed.). *Proceeding of the International Workshop “Social-Environmental Dynamics Over the Last 12 000 Years: the Creation of Landscapes II (14th – 18th March 2011)” in Kiel. Volume 3* (s. 67-77). Bonn, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Helwing, B., Aliyev, T., Ricci, A. (2012b). *Mounds and Settlements in the Lower Qarabakh - Mil Plain, Azerbaijan (Agjabedy District)*. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2011*. s. 386-397. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Helwing, B., Aliyev, T. (2014). A Monumental Neolithic New Results of the on Going Azerbaijan-German Investigations in the Mil Steppe, Azerbaijan. s.199-209. Varşova.

Hebibullayev O.H. (1959). *Kültəpədə Arxeoloji Qazıntılar*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

Hodder, I. (2014). *Çatalhöyük-Leoparın Öyküsü*. Çev: Şendil, D. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2. Baskı

Hovsepyan, R., Willcox, G. (2008). The Earliest Finds of Cultivated Plants in Armenia: Evidence from Charred Remains and Crop Processing Residues in Pise´ From The Neolithic Settlements of Aratashen and Aknashen. *Veget Hist Archaeobot*, s. 63-67.

Hole, F. (2013). Constrained Innovation: Halafian Ceramics. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans, J. Rogasch (Ed.). *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. (s. 77-89). Turnhout: Brepols Publishers.

Иессен. А. А. (1965). Из Исторического Прошлого Мильско-Карабахской Степи. Кушнарева. К. Х., Иессен. А. А. (Ed.) *Труды Азербайджанская Археологическая экспедиция 1956-1960 гг.* Материалы и исследования по Археологии СССР (1956-1960 гг.) (s. 10-36), Moscow. Leningrad.

İsmayilov, Q. (1981). *Quruçay və Köndələnçay Vadisində Qədim Mədəniyyət İzləri*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.

Kadowaki, S., Guliyev, F., Nishiaki, Y. (2014). Chipped Stone Technology of the Earliest Agricultural Village in the Southern Caucasus: Hacı Elamxanlı Tepe (The Beginning of the 6th Millennium BC). *Proceedings Of The 9th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East, Vol. 2: Fieldwork And Recent Research* (s. 709-722). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Kadowaki, S., Maher, L., Portillo, M., Albert, R. M., Akashi, C., Guliyev, F., Nishiaki, Y. (2015). Geoarchaeological And Palaeobotanical Evidence For Prehistoric Cereal Storage In The Southern Caucasus: The Neolithic Settlement of Goytepe Mid 8th Millennium BP. *Journal of Archaeological Science*, 53, s. 408-425.

Kadowaki, S., Guliyev, F., Nishiaki, Y. (2016). Chipped Stone Technology of the Earliest Agricultural Village in the Southern Caucasus: Hacı Elamxanlı Tepe (the Beginning of the 6th Millennium BC). O. Kaelin., H. P. Mathys (Ed). *Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Volume 3*. s. 709–722. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Karapetyan, S, G., Jrbashyan, R.T., Mnatsakanyan, A.K.,Shirinian, K, G.(y.t) Obsidian sources in Armenia – The geological background.

Korobkova, G. F. (1996). The Neolithic Chipped Stone Industries Of The Southern Caucasus In Neolithic Chipped Stone Industries Of The Fertile Crescent, And Their Contemporaries In Adjacent Regions: Proceedings Of The Second Workshop On PPN Chipped Lithic Industries, Institute of Archaeology. S.

K. Kozłowski, H. G. K. Gebel (Ed.). *Studies in Early Near Eastern Production*. s. 57-90. Berlin: Exoriente.

Keller, J., Djerbashian, R., Karapetian, S., Pernicka, E., and Nasedkin, V. (1996). Armenian and Caucasian Obsidian Occurrences As Sources For The Neolithic Trade: Volcanological Setting And Chemical Characteristics. S. Demirci, A. M. Özer, G. D. Summers (Ed). *Archaeometry 94: the proceedings of the 29th Symposium on Archaeometry, Ankara 9–14 May 1994*. s. 69-86. Ankara, Tübitak.

Korfmann, M. (1990). Tilkitepe. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.

Kottak, C, P. (2014). *Antropoloji İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*. Ankara: De Ki Basım Yayım.

Kuliev, R, Y. (1986). Poleznie Ickopaemie, Klimatičeskie Rayonirovanie. *Fizičeskaya Geografiya Zakavkazya* (s. 41-49), Erevan, İzdateletvo Erevanskogo Universiteta.

Kuijt, I. (1992). Life in Neolithic Farming Communities: An Introduction. Kuijt, I. (ed.). *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation*. (s. 3-13), New York, Kluwer Academic/Plenum Pub.

Kushnareva, K. (1997). The Southern Caucasus in Prehistory. Stages of Cultural and Socio- Economic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Kushnareva, K., Chubinışvılı T. (1970). *Drevnie Kultury Juznogo Kavkaza Древние Культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до Н. Э)*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauka,.

Lewis-Williams, D. J., Pearce, D. G. (2005). *Inside the Neolithic Mind: Consciousness, Cosmos, and the Realm of the Gods*. London: Thames & Hudson,

Leroy, S.A.G., Marretb, F., Gibertc, E., Chalied, F., Reysse, J. L., Arpe, K. (2007). River Inflow and Salinity Changes in the Caspian Sea During The Last 5500 Years, *Quaternary Science Reviews*, 26, s. 3359–3383.

Leroy, S.A.G., Lahijani, H. A. K. , Djamali M. , A. Naqinezhad , M.V. Moghadam, Arpe, K., Shah-Hosseini, M., ve diğərleri. (2011). Late Little Ice Age Palaeoenvironmental Records from the Anzali and Amirkola Lagoons (South Caspian Sea, Vegetation and Sea Level Changes. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 302, s. 415–434.

Leroy, S.A.G., Tudryn, A., Chalié, F., López-Merino, L., Gasse, F. (2013). From The Allerød to the Mid-Holocene: Palynological Evidence from the South Basin Of The Caspian Sea, *Quaternary Science Reviews*, 78, s. 77-97.

Liagre, J., Gasparyan, B., Ollivier, V., Nahapetyan, S. (2006), Angeghakot 1 (Armenia) And The Identification of the Mousterian Cultural Facies Of Yerevan Points Type in the Southern Caucasus, *Paléorient*, 32/1, s. 5-18.

Lindsay. İ, Smith, A. T. (2006). A History of Archaeology in the Republic of Armenia. *Journal of Field Archaeology*, 31, No. 2, s. 165-184.

Lyonnet, B. (2007). Les Cultures Du Caucase (Vie-IIie Millénaires Avant Notre Ère). B. Lyonnet (Ed.). *Leurs Relations Avec Le Proche-Orient* (s.10-19),Paris.

Lyonnet B., Akhundov T., Almamedov, K., Bouquet L., Courcier, A., Jellilov B., Huseynov F., Loute S., Makharadze Z., Reynard, S. (2008). Late Chalcolithic Kurgans in Transcaucasia the Cemetery of Soyuq Bulaq (Azerbaijan). *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 40, s. 27-44.

Lyonnet, B. (2010). Late Chalcolithic Cultures in Western Azerbaijan. Recent Excavations and Surveys. P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, N. Marchetti (ed.), *Excavations, Surveys and Restorations: Reports on Recent Field Archaeology in the Near East*. (s. 257-267). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Lyonnet, B., Guliyev, F. (2010). Recent Discoveries on the Neolithic And Chalcolithic Of Western Azerbaijan. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 13, s. 219-228.

Lyonnet, B., Guliyev, F., Babayeva, T., Bouquet, L., Huseynov, F., Makharadze, Z. ve digərleri. (2010). Excavations at Mentesh Tepe. *Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Azərbaycanca Arxeoloji Tədqiqatları*, s. 268-274,. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Lyonnet, B., Guliyev, F., Bouquet, L., Hüseynov, F., Samzun, A., Fontugne, M. (2011).Menteştəpə Qədim Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqatlar. *Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Azərbaycanca Arxeoloji Tədqiqatları*, s. 314-324. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Lyonnet, B. (2012). Mentesh Tepe Pottery. B. Lyonnet ve digərleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work In The Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 97-109.

Lyonnet, B., Guliyev, F. (2012a). Recent Research on the Chalcolithic Period in Western Azerbaijan, s. 86-98.

Lyonnet, B., Guliyev, F. (2012b). Mentesh Tepe. B. Lyonnet ve digərleri (Ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work In The Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 86-97.

Lyonnet, B., Helwing, B. (2012a). Introduction. B. Lyonnet ve digərleri (Ed). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons Of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen Aus Iran Und Turan*, 44, s.1-3.

Lyonnet, B., Helwing, B. (2012b). The Ancient Kura Project. B, Lyonnet ve digərleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work In The Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 3-4.

Lyonnet, B., Helwing, B. (2012c). Studies Concerning the Three Areas of the Middle Kura Valley. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*. 44, s. 121.

Lyonnet, B., Guliyev, F., Helwing, B., Aliyev, T., Hansen, S., Mirtskhulava, G., (2012). The Ancient Kura Project: General Conclusions. B.Lyonnet ve diğerleri (Ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 177-179.

Lyonnet, B., Guliyev, F., Bouquet, L., Bruley-Chabot, G., Samzun A., Pecqueur L., ve diğerleri. (2015). Mentesh Tepe, An Early Settlement of the Shomu-Shulaveri Culture in Azerbaijan, *Quaternary International XXX*, s.1-14.

Mahmudov, F. R. (1984). Alikömek Tepesinde Arxeoloji Qazıntıları İlkin Yekunları. *Daş Dövrü ve Azərbaycanda Eneolit*. (s. 53-74). Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti.

Marro, C. (2007). Upper Mesopotamia and Transcaucasia In The Late Chalcolithic Period (4000-3500 Bc). B. Lyonnet (Ed.). *Les Cultures Du Caucase Vie-IIie Millénaires Avant Notre Ère* (s. 77-94). Paris, Leurs Relations Avec Le Proche-Orient.

Marro C., Bakhshaliyev V., Ashurov S. G. (2009). Excavations at Ovçular Tepesi Nakhchivan, Azerbaijan. First Preliminary Report: The 2006-2008 Seasons. *Anatolia Antiqua*, 17, s. 31-87.

Marro C., Bakhshaliyev V., Ashurov S. (2011). Excavations at Ovçular Tepesi, Nakhchivan (Azerbaijan). Second Preliminary Report: the 2009-2011 Seasons. *Anatolia Antiqua*, 19, s. 53-100.

Marro, C, Bakhshaliyev V., Berthon, R. (2014). On The Genesis of The Kura-Araxes Phenomenon: New Evidence From Nakhchivan Azerbaijan. *Paléorient*, 40, 2, s. 131-154. CNRS Éditions.

Martirosyan – Olshanski, K., Areshian, G. E., Avetisyan, P. S., Hayrapetyan, A. (2013). Masis Blur: A Late Neolithic Settlement in the Plain of Ararat Armenia. 40th Anniversary Cotsen Institute of Archaeology At UCLA. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology University of California, s. 142-146.

Martirosyan – Olshanski, K. (2014). Masis Blur, a Neolithic settlement in the Ararat Plain, Armenia.

Meliksetian, K., Pernicka, E., Badalyan R., Schifer T., (Mayis 2010). Geochemical Characteristics of Obsidian Sources of the South Caucasus And Provenance of Middle Palaeolithic to Early Iron Age Obsidian Artefacts. *38th International Symposium on Archaeometry Tampa, Florida*.

Merpert, N. Y., Munchaev. R. M. (1993). Burial Practices of the Halaf Culture. N. Yoffee, J. Clark (Ed). In *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations in Northern Iraq*. s. 207-223. Tucson: University of Arizona Press.

Meshveliani, T. (2013). On Neolithic Origins in Western Georgia. *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 41/2, s. 61–72.

Meshveliani, T., Bar-Oz, G., Bar-Yosef O., Belfer-Cohen, A., Boaretto, E., Jakeli, N., Koridze, I., Matskevich, Z. (2007). Mesolithic Hunters at Kotias Klde, Western Georgia: Preliminary Results. *Paléorient*, 33.2, s. 47-58.

Messenger, E., Belmecheri, S., Grafenstein, U., Nomade, S., Ollivier, V., Voinchet, P. (2013). Late Quaternary Record of the Vegetation and Catchment-Related Changes from Lake Paravani (Javakheti, South Caucasus). *Quaternary Science Reviews*, 77, s. 125-140.

Montoya, C., Balasescu, A., Joannin, S., Ollivier, V., Liagre, J., Nahapetyan, S., Ghukasyan, R., Colonge, D., Gasparyan, B., Chataigner, C. (2013). The Upper Palaeolithic Site of Kalavan 1 (Armenia): An Epigravettian Settlement in The Lesser Caucasus. *Journal of Human Evolution*, 65, s. 621-640.

Munchayev, R.M. (1981). *Earliest Agricultural Settlement of northern Mesopotamia the Investigations of Soviet Expedition in Iraq*. Moscow: Nauka Publishing House.

Munchayev, R.M. (1982). Eneolit Kavkaza (Eneolithic of Caucasus). Masson, V.M., Merpert, N.Y. (Ed.). *Eneolit SSSR* (s. 100-164). Moscow: Nauka Publishing House.

Murray, J, Domínguez-Alonso, P, Fernández-Jalvo, Y, King, T, Lynch, E. P, Andrews, A Ve Diğərleri. (2010). Pleistocene to Holocene Stratigraphy of Azokh 1 Cave, Lesser Caucasus *Irish Journal of Earth Sciences* 28, s. 75–91.

Museibli, N. (2007). The Chalcolithic Settlement of Beyuk Kesik. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*. Bakı.Nafta Press.

Müseyibli N.Ə. (2010). Ağstafa Rayonundakı Leylatəpə Mədəniyyəti Abidələrində Arxeoloji Qazıntılar, *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*. s. 58-65. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Müseyibli, N., Axundova, G., Ağalarzadə A., (2010). Ağstafa Rayonundakı Neolit Dövrü Yaşayış Məskənlərində Arxeoloji Qazıntılar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*. s. 31-38. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Müseyibli, N. (2011). 2010-cu ildə Aparılmış Arxeoloji Kəşfiyyat İşləri Və Bəzi Təsadüfi Tapıntılar Haqqında, *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*. s. 264-271. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Müseyibli, N. Ə., Ağalarzadə, A. M., Axundova, G. K. (2011). Həsənsu Və Mollanaği Təpəsi Neolit Dövrü Yaşayış Yerlərində 2010-cu ildə Aparılmış Qazıntılarda Nəticələri. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*. s. 39-46. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Müseyibli, N. Ə., Ağalarzadə, A. M., Axundova, G. K. (2012). Neolit Dövrü Həsənsu Yaşayış Yerində Arxeoloji Qazıntılar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*. s. 15-50. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Müseyibli, N. Ə., Ağalarzadə A. M., Axundova G. K. (2013). Ağstafa Rayonunda Neolit Dövrünə Aid Yeni Araşdırmalar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*. s. 53-50. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Müseyibli, N. Ə. (2013a). Qalayeri Yaşayış Məskənində Aparılmış Arxeoloji Qazıntıların İlk Nəticələri. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*. s. 66-74. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Müseyibli, N. (2013b). Leylatəpə Mədəniyyətinə Aid Qalayeri Yaşayış Məskəninə Daşdan Əmək Alətləri. *Tarix və onun problemləri*, № 3, s. 243-250.

Müseyibli, N. (2014), Leylatepe Medeniyeti Kronolojisi Ve Dövrleşdirilmesi. Azərbaycan MEA- Nın Xəbərləri, Tarix, Fəlsəfə Ve Hukuk Seriyası, s. 91-110.

Museibov, M, A., Beruçaşvili, P, L. (1986), Obşie Osobennosti Landşaftnoi Differençiaçii. *Fiziçeskaya Geografiya Zakavkazyia* (s. 173-178), Erevan: İzdatełctvo Eevanskogo Universiteta.

Narimanov, I. (1987). Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Эпоха энеолита VI–IV тысячелетия до н.э. (*The Culture of the Ancient Farming Population of Azerbaijan [the Chalcolithic Period. VI-IV millennia BC]*). Baku: “Elm” Publishing.

Neumann, D. (2012). Jewelry and Ornaments. B. Lyonnet ve diğərləri (Ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 82-84.

Nishiaki, Y., Guliyev, F., Kadowaki, S. (2015a). Chronological Contexts of the Earliest Neolithic In The Southern Caucasus: Radiocarbon Dates for Göytepe And Hacı Elamxanlı Tepe, West Azerbaijan. *American Journal of Archaeology*, 119, 3, s. 279–294.

Nishiaki, N., Guliyev, Kadowaki, S., Alakbarov, V., Miki, T., Salimbayov, S., Akashi, C., Arai, S. (2015b). Investigating Cultural and Socioeconomic Change at the Beginning of the Pottery Neolithic in the Southern Caucasus: The 2013 Excavations at Hacı Elamxanlı Tepe, Azerbaijan. *American Schools of Oriental Research. BASOR* 374, s. 1–28.

Ollivier, V., Nahapetyan, S., Roiron, P., Gabrielyan, I., Gasparyan, B., Chataigner, C., ve diğerleri. (2010). Quaternary Volcano-Lacustrine Patterns and Palaeobotanical Data in Southern Armenia. *Quaternary International*, 223-224, s. 312-326.

Ollivier, V., Fontugne, M., (2012). Holocene Landscape and Human Modes of Occupation in the Kura Valley Azerbaijan. B. Lyonnet, ve diğerleri (Ed). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s.126-132.

Ollivier, V., Fontugne, M., Lyonnet, M. (2014). Geomorphic Response and ¹⁴C Chronology of Base-Level Changes Induced By Late Quaternary Caspian Sea Mobility (Middle Kura Valley, Azerbaijan), *Geomorphology* XXX, s. 1-16

Ollivier, V., Fontugne, M., Lyonnet, B., Chataigner, C. (2015). Base Level Changes, River Avulsions and Holocene Human Settlement Dynamics In The Caspian Sea Area (Middle Kura Valley, South Caucasus), *Quaternary International*, 395, s. 79-94.

Özdoğan, M. (2013). Recosidering the Late Neolithic in Southeastern Turkey: A Regional Perspective. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G.

Akkermans, J. Rogasch (Ed.). *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. s. 377-387. Turnhout: Brepols Publishers.

Özdoğan, M. (Yayında) Placing Anatolia to the Neolithization Process of the Western Caucasia The Changing Vision of Core and Periphery.

Palumbi G. (2008). *The Red and Black Social and Cultural Interaction between The Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities In The Fourth And Third Millennium BC*. Doktora tezi,. Sapienza Università Di Roma, Roma.

Palumbi, G. (2007). Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia). B. Lyonnet (ed.), *Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avantnotre ère). Leurs relations avec le Proche-Orient*. s. 63-76. Paris.

Parker, B. J., Ristve, L., Baxshaliyev, V., Ashurov, S. (2010). The Naxçıvan Archaeological Project Survey: Preliminary Results. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s.299-306). Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Petrosyan, A., Arimura M., Gasparyan, B., Nahapetyan, S., Chataigner C. (2014). Early Holocene Sites of the Republic Of Armenia: Questions Of Cultural Distribution And Chronology. B. Gasparyan, M. Arimura (Ed.). *Stone Age Of Armenia* (s. 135-169), Kanazawa, Cultural Resource Studies.

Poulmarc'h. M. (2014). *Pratiques funéraires et identité biologique des populations du Sud Caucase, du Néolithique à la fin de la culture Kura-Araxe (6ème - 3ème millénaire av. J.-C.) : une approche archéo-anthropologique*. Doktora tezi, Université Lumière Lyon 2, Paris.

Poulmarc'h. M., Le Mort. F. (2015).Diversification of the funerary practices in the Southern Caucasus from the Neolithic to the Chalcolithic. *Quaternary International* xxx, s. 1-10.

Rəhimova, M. (2008). Azərbaycan Arxeologiyasında Yeni Mərhələ. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 8-14). Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Rəhimova, M. (2010). Azərbaycanda 2009-cu ildə Aparılmış Arxeoloji Tədqiqatlar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 8-19), Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Rəhimova, M. (2011). Azərbaycanda 2010-cu ildə Aparılmış Arxeoloji Tədqiqatlar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 8-24), Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Rəhimova, M. (2012). Azərbaycanda 2011-ci ildə Aparılmış Arxeoloji Tədqiqatlar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 8-24), Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Rəhimova, M. (2013). Azərbaycanda 2012-ci ildə Aparılmış Arxeoloji Tədqiqatlar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar* (s. 14-29), Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

Ricci, A. (2012). Archaeological Landscape Studies: The Mil-Qarabag Plain and the Kvemo Kartli Survey Projects: A Preliminary Account of the First Two Field Seasons (2010–2011). B. Lyonnet və digərləri (Ed). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44, s.127-145.

Ricci, A., Helwing, B., Ahyev, T. (2012). The Neolithic on the Move: High Resolution Settlement Dynamics Investigations and Their Impact on Archaeological Landscape Studies in Southwest Azerbaijan. *eTopoi Journal for Ancient Studies, Special Volume 3*, s. 369-375.

Rüstəmov, C. N., Muradova, F. M. (2008a). Azərbaycanın Mezolit Düşərgələri, *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü*. AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu (s.321-335), c. 1, Bakı: Şərq-Qərb.

Rüstəmov, C. N., Muradova, F. M. (2008b). Azərbaycanın Neolit Düşərgələri, *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü*. AMEA, Arxeologiya və Etnografiya Ensistitutu (s. 335-392).c. 1, Bakı: Şərq-Qərb.

Rüstəmov, C. N., Muradova, F. M. (2008c). Qobustanın Qayaüstü Təsvirləri Və Mənəvi Mədəniyyəti, Azərbaycanın Mezolit Düşərgələri. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü*. AMEA, Arxeologiya və Etnografiya Ensistitutu (s. 393-422). c. 1, Bakı: Şərq-Qərb.

Sagona, A. (1993). Settlement and Society in Late Prehistoric Trans-Caucassus. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (Ed.). *Between Then Rivers and Over the Mountains* (s. 454-474), Roma, Universita Di Roma La Sapienza.

Sagona, A. (2004). Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia. A. Sagona (ed). *A View from the Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney Peeters* (s. 475-545). Leuven Peeters Press.

Sagona, A. (2010). Past and Present Directions İn Thearchaeology of the Transcaucasus. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 13, s. 143-157.

Sagona, A. (2011). Anatolia and Transcaucaus Themes and Variations CA. 6400 – 1500 B.C.E. S. R. Steadman, G. McMahon (ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000 – 323 B.C.E* .(s. 683-703). Oxford University Press.

Sagona, A. (2014). The Kura-Araxes Culture Complex: A History of Early Research. A. Özfirat (ed.). *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan* (s.21-32). İstanbul: EgeYayınları.

Sagona, A. (2015). Türkiye'nin En Eski Kùltürleri M.Ö. 1.000.000-550. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Schorr, S., Lincot, A. (2012). Kamiltepe: Mineralogical Studies. B. Lyonnet ve diğərleri (ed.). *Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of*

Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 51-59.

Shillito, L.M. (2012). Preliminary Microstratigraphic Observations of Ash Deposits and Architectural Materials at Kamiltepe Azerbaijan. B. Lyonnet ve diğ erleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 32-37.

Schütz, F. (2012). Geoarchaeology and Pollen Studies. B. Lyonnet ve diğ erleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons Of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 150-154.

Səfərov, Y. (1989). *Qədim Azərbaycan: Nə Bilirik*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Stone, L., Lurquin, P.F. (2007). *Genes, Culture, and Human Evolution: A Synthesis*. Malden, Blackwell Pub.

Tavluk, U. (2008). *Kafkasya Denklemi*. KÖKSAV E-Bülten Kök Sosyal Ve Stratejik Araştırmalar Vakfı.

Tavluk, U. (2009). *Kafkasya Gerçeğ i*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2. Baskı

Tekin, H., (2013). The Contribution of Hakemi Use to the Prehistory of Upper Mesopotamia. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans, J. Rogasch (Ed.). *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* (s. 493-503). Turnhout: Brepols Publishers.

Tekin, H. (2015). Yukarı Mezopotamya'nın İlk Boyalı Çanak-Çömlekleri Hassuna, Samarra ve Halaf Yeni Yorumlar ve Yeni Yaklaşımlar I: Bölüm 1: Hassuna ve Samarra. *OLBA*, XXIII, s. 1-57.

Tsuneki, A. (2013). The Archaeology of Death in the Late Neolithic: A View from Tell El-Kerkh. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans, J. Rogasch (ed.). *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. s. 203-213. Turnhout: Brepols Publishers.

Vekua. A, Lordkipanidze. V, Rightmire. D, Agusti. P, Ferring. R, Maisuradze. G, ve diğerleri. (2002). A New Skull of Early *Homo* from Dmanisi, Georgia. *Science*, s. 85-88.

Voigt, M. M. (1983). *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Hasanlu Excavation Reports I; University Museum Monograph 50*. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.

Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları I*. Cilt. Çev: Göksenin, B. İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılığı. 1. Baskı

Zardaryan, D. (2014). About Some Types of Decorations on the Chalcolithic Pottery Of The Southern Caucasus. B. Gasparian, M. Arimura (ed.). *Stone Age of Armenia* (s. 207-219), Kanazawa: Cultural Resource Studies.

Zeder, A, M. (2008). Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, Diffusion, and Impact. Jeremy A. (ed). *University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology*, vol. 105, 33, s. 11597–11604.

Zeder, A, M. (2011). Then Origins of agriculture in the Near East. *Current Antropology*, 52, S4, s. 221-235.

Wahl, J., Hansen, S. (2012). The Cremation Grave in Building Complex III. B. Lyonnet ve diğerleri (ed.). Ancient Kura 2010–2011: The First Two Seasons Of Joint Field Work in the Southern Caucasus. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 44, s. 69-70.

EKLER

EK-1. Etik Kurul İzin Muafiyeti Formu

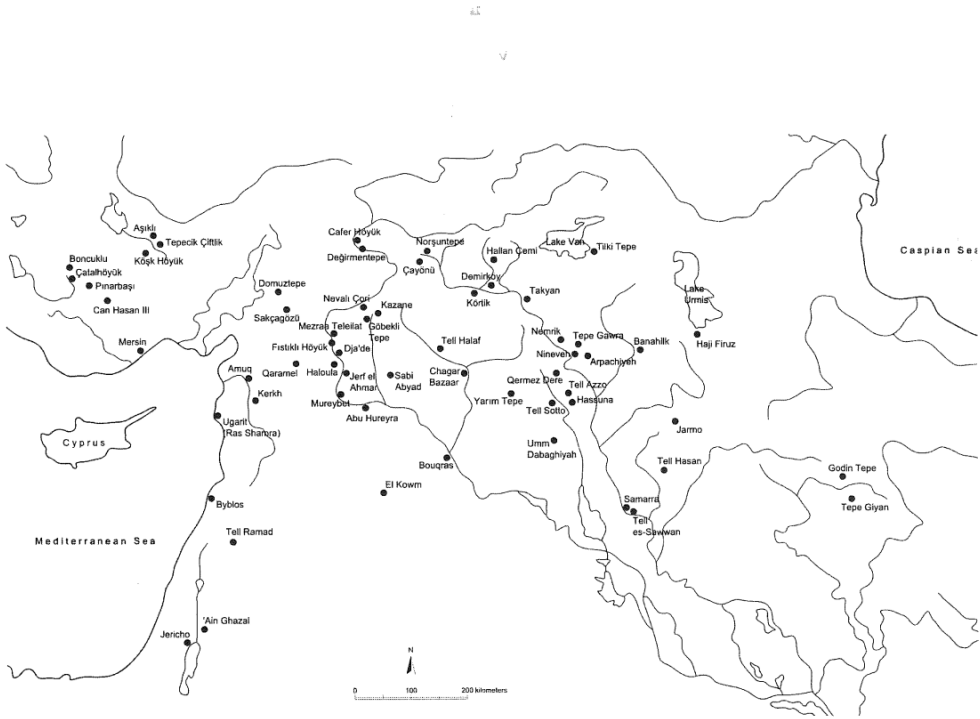
 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 15/11/2016</p>
<p>Tez Başlığı / Konusu: GEÇ NEOLİTİK DÖNEMDE GÜNEY KAFKASYA YERLEŞİM MODELLERİ</p> <p>Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <div style="display: flex; justify-content: space-between; align-items: flex-end;"> <div style="width: 60%;"> <p>Adı Soyadı: Ejder BABAZADE</p> <p>Öğrenci No: N12127885</p> <p>Anabilim Dalı: Arkeoloji</p> <p>Programı: Arkeoloji</p> <p>Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</p> </div> <div style="width: 35%; text-align: right;"> <p>Tarih ve İmza</p> <p>15.11.2016</p> </div> </div>
<p>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</p> <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerine uygundur.</p> <div style="text-align: center; margin-top: 20px;"> <p>Yrd. Doç. Dr. Yiğit H. Erbil</p> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-between; align-items: flex-end; margin-top: 10px;"> <p>Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr</p> <p>Telefon: 0-312-2976860</p> <p>Faks: 0-3122992147</p> <p>E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr</p> </div>

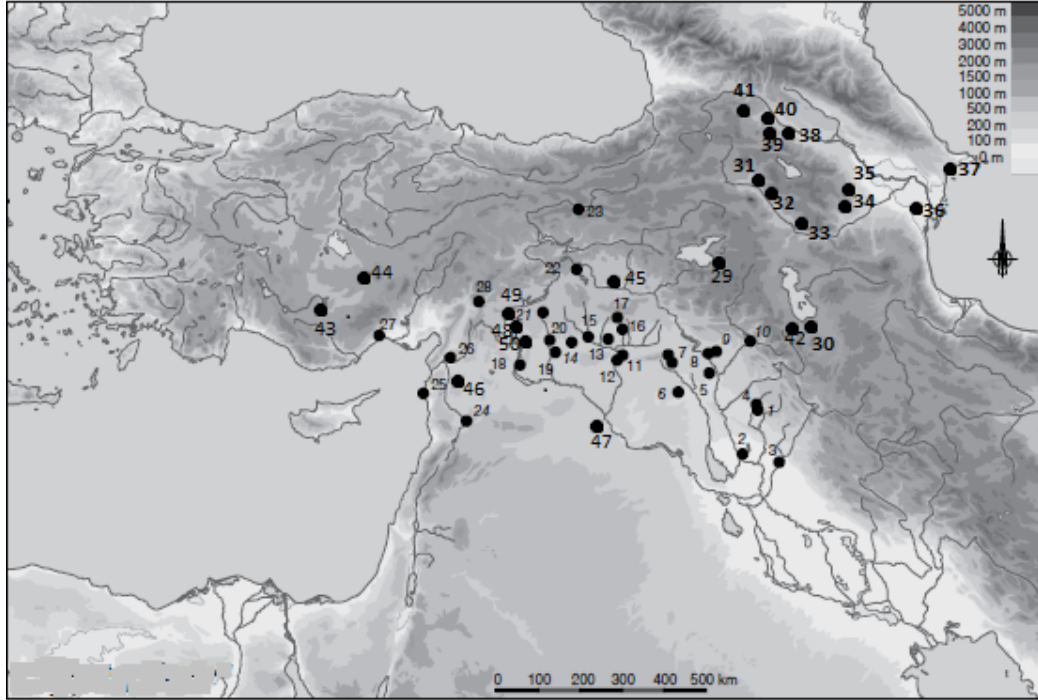
EK-2. Yüksek Lisans Tez Çalışması Orjinallik Raporu

 <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; text-align: left;"> HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU </div>
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA
Tarih: 15/11/2016
Tez Başlığı / Konusu: GEÇ NEOLİTİK DÖNEMDE GÜNEY KAFKASYA YERLEŞİM MODELLERİ
Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 212 sayfalık kısmına ilişkin, 29/09/2016 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 1'dir.
Uygulanan filtrelemeler: <ol style="list-style-type: none"> 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, 2- Kaynakça hariç 3- Alıntılar hariç/dâhil 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.
<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div> Adı Soyadı: Ejder BABAZADE Öğrenci No: N12127885 Anabilim Dalı: Arkeoloji Programı: Arkeoloji Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr. </div> <div style="text-align: right;"> Tarih ve İmza 15.11.2016 </div> </div>
<u>DANIŞMAN ONAYI</u>
UYGUNDUR.
Yrd. Doç. Dr. Yiğit H. Erbil (Unvan, Ad Soyad, İmza)

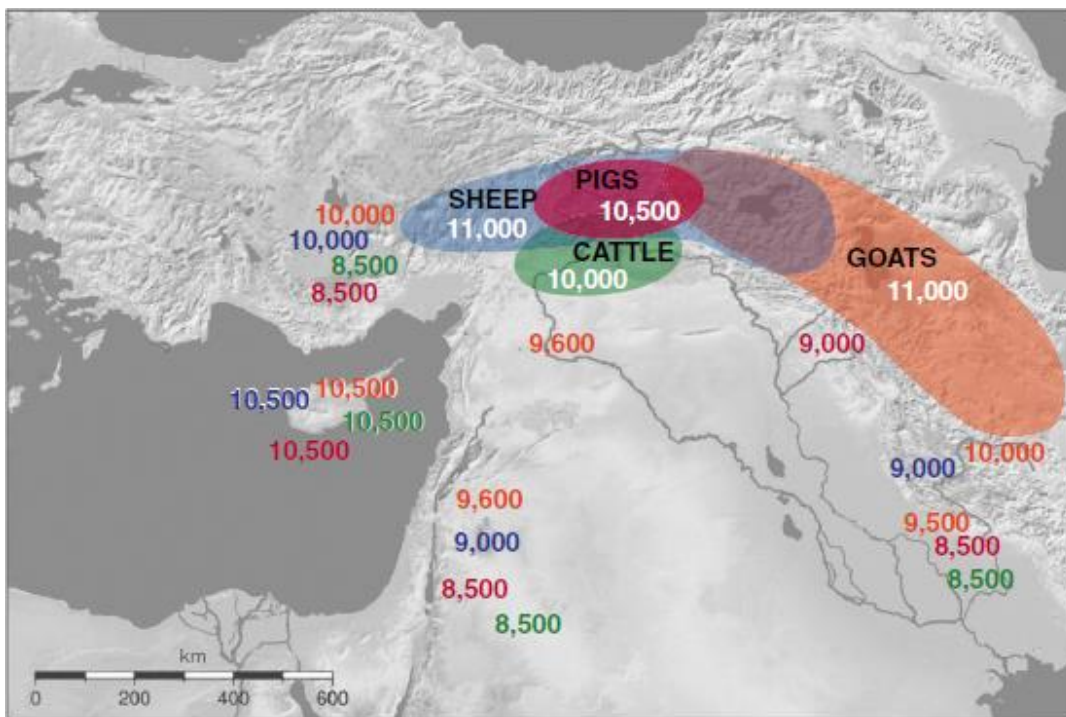

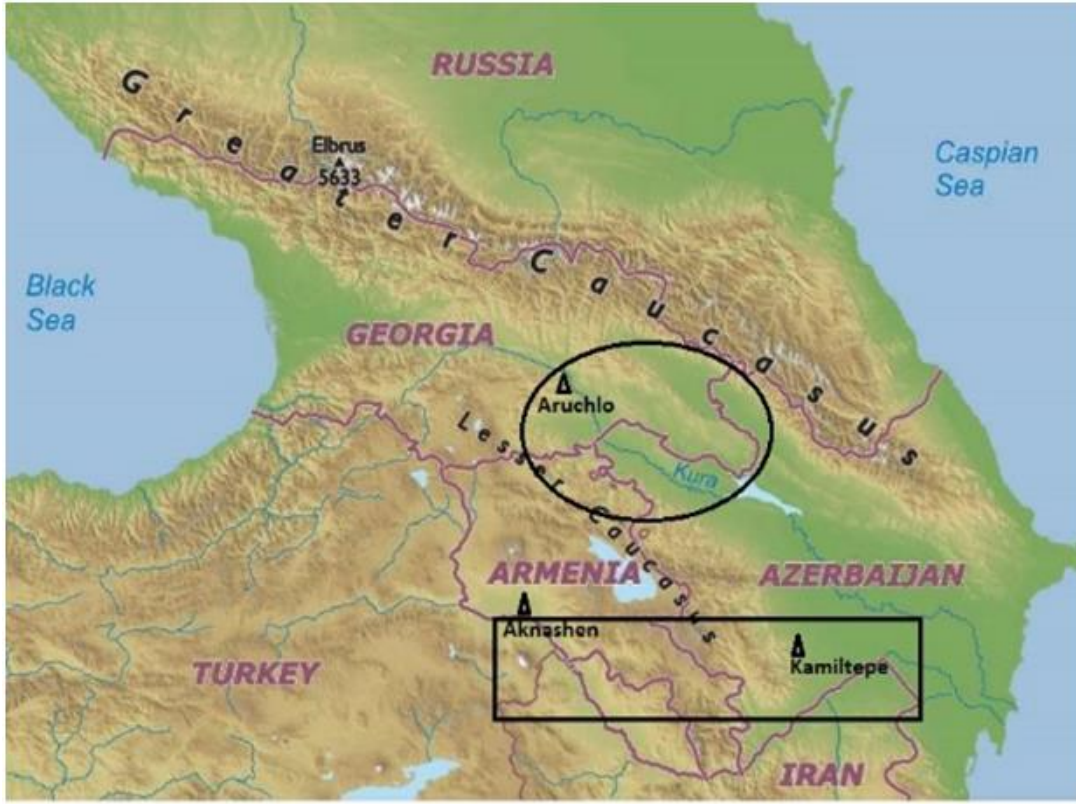
Harita II

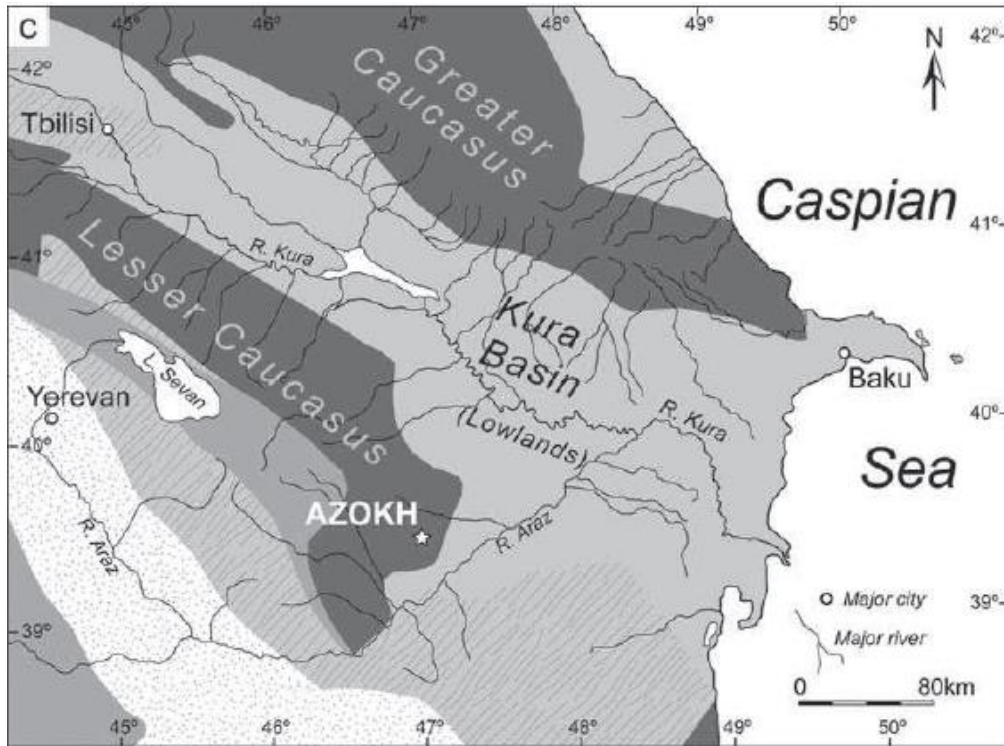
1. Tell Matarrah, 2. Tell es-Sawwan, 3. Tell Hassan, 4. Nuzi, 5. Hassuna, 6. Umm Dabaghiyah, 7. Yarım Tepe II-III, 8. Arpachiyah, 9. Tepe Gawra, 10. Baanahik, 11. Umm Qseir, 12. Tell Bderi, Tell Mashqana, Tell Ziyada ve Mulla Matar, 13. Kashkashok I, 14. Tell Tawita, 15. Tell Halaf, 16. Chagar Bazar, 17. Tell Aqab, 18. Shams ed-Din, 19. Khirbetes-Shenet, 20. Tell Sabi Abyad I, 21. Kazane höyük, 22. Girikihaciyan, 23. Tulin Tepe, 24. Arjoune, 25. Ras Shamra, 26. Tell Kürdu, 27. Mersin/Yumuk Tepe, 28. Domuztepe, 29. Tilki Tepe, 30. Dalma Tepe, 31. Aknashen, 32. Masis Blur, 33. Kultepe, 34. Kamiltepe, 35. Calagantepe, 36. Alikömektepe, 37. Kenezze / Gobustan, 38. Menteshetepe, 39. Babadervish, 40. Goytepe, 41. Aruchlo I, 42. Hajji Firuz, 43. Çatal höyük, 44. Ashikli Höyük, 45. Hakemi Use, 46. Tell el Kerkh, 47. Bouqras, 48. Mezraa Teleilat, 49. Fistikli höyük, 50. Akarcay

Güney Kafkasya'nın Orta Kura ve Aras Havzası Geç Neolitik dönem Yerleşimleri

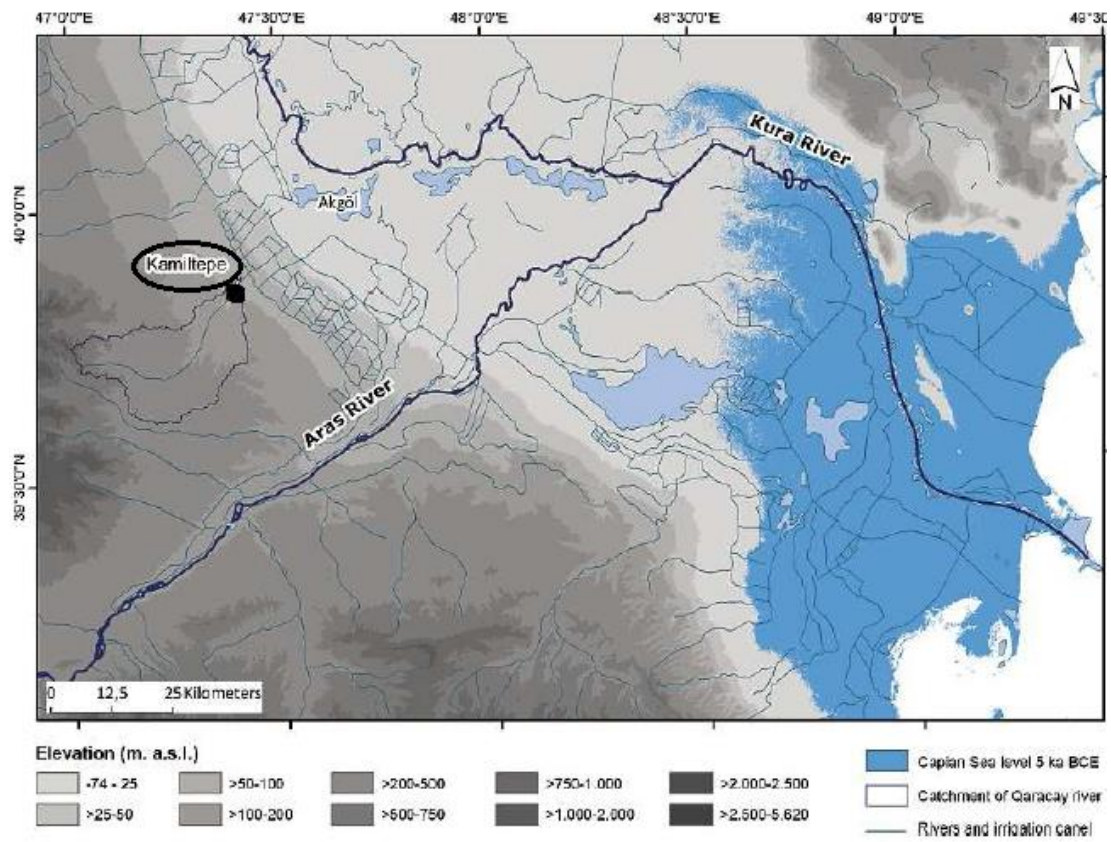
- Orta Kura Havzası
- Aras Havzası
- ▲ Merkezler

(a)

(b)

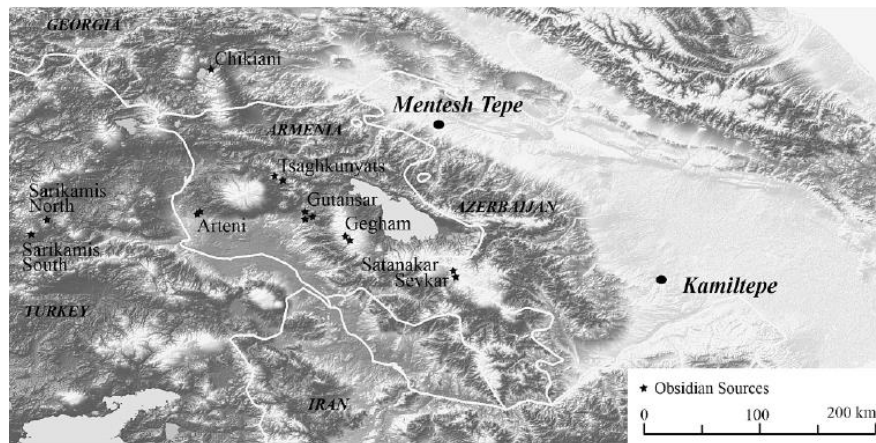

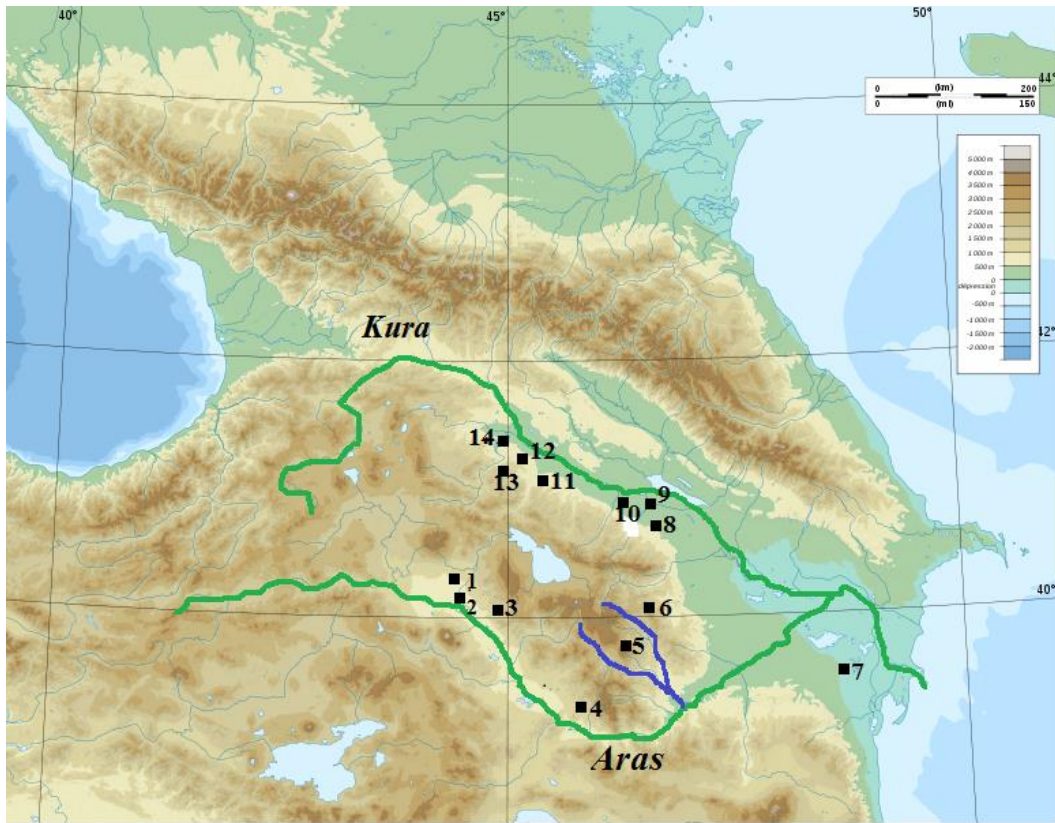
Güney Kafkasya'nın Volkanik bölgeleri

I	Kechut	IV	Vardenis
II	Aragats	V	Sjunik
III	Gegham	VI	Kaphan

(a)

(b)

1. Aratashen. 2. Aknashen. 3. Masis Blur. 4. Kultepe, 5. İsmayilbeytepe, 6. Kamiltepe. 7. Alikömektepe. 8. Shomutepe. 9. Goytepe, 10. Menteshetepe. 11. Khramis Didi Gora. 12. Shulaveris Gora. 13. İmiris Gora. 14. Arukhlo 1

1. Kvami Kartli (Gürcistan). 2. Gence-Gazakh (Azerbaycan). 3. Mil Ovası (Azerbaycan). 4. Mugan Ovası (Azerbaycan). 5. Aşağı Karabağ (Azerbaycan). 6. Nahçıvan (Azerbaycan). 7. Ararat Ovası (Ermenistan)

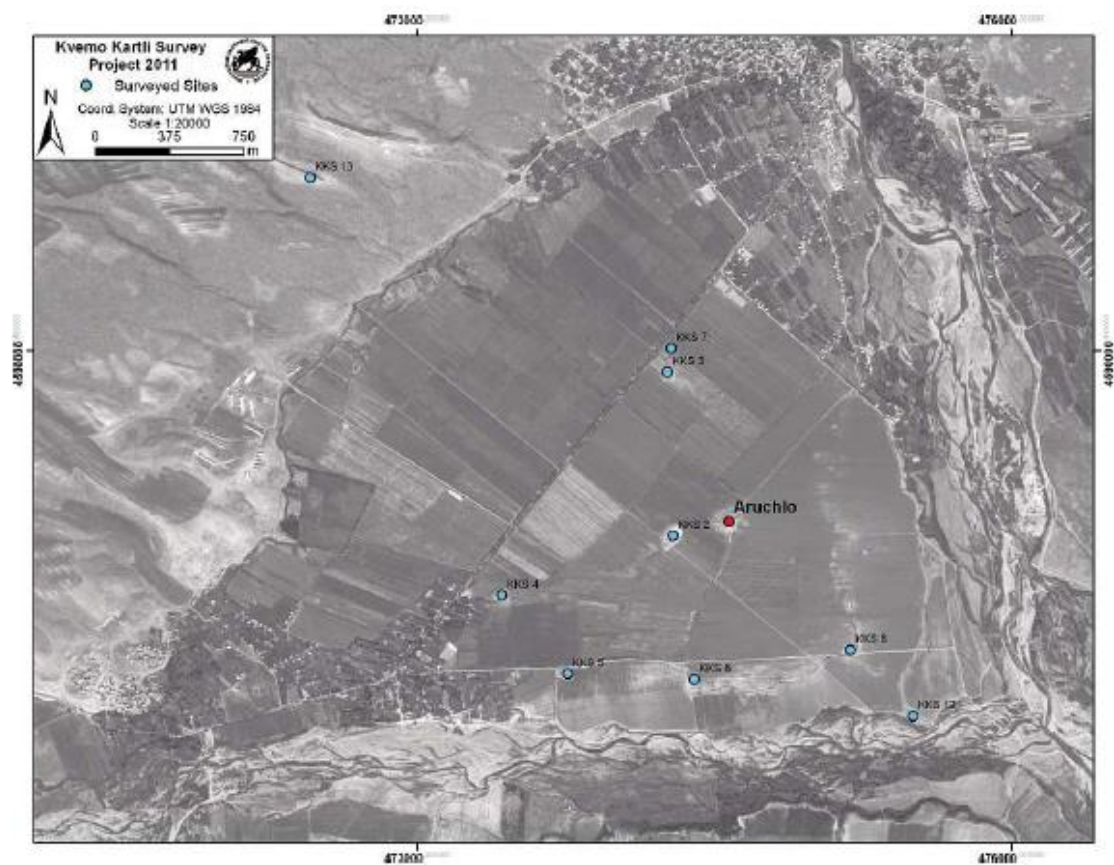

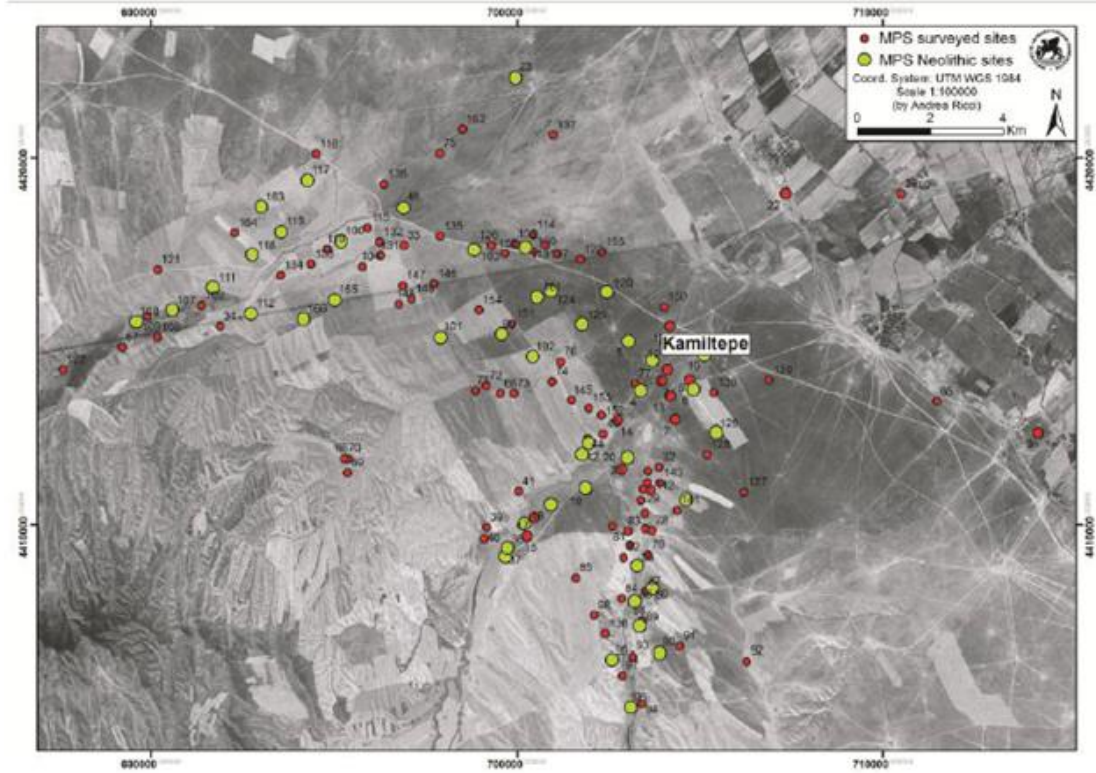
Güney Kafkasya Prehistorik sit alanları

- Paleolitik sit alanı ● Mezeolitik/PPN sit alanı ● Geç Neolitik sit alanı

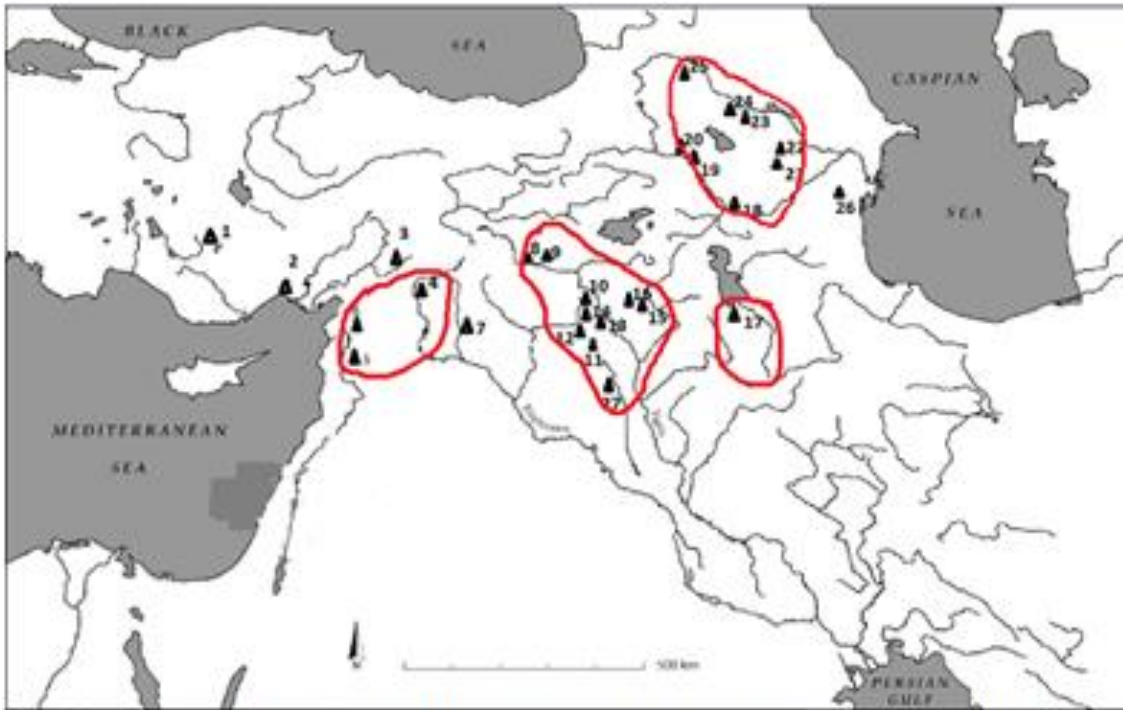

Mil Ovası'nda (Azerbaycan) Yapılan Yüzey Araştırmaları

- Merkezler
- Neolitik Merkezler

Yakın Doğu ve Güney Kafkasya'da Geç Neolitik mezar yerleri

1. Çatal höyük, 2. Yumuk Tepe, 3. Domuztepe, 4. Flitkili Höyük, 5. Tell el-Kerkh, 6. Tell Kurdu, 7. Sabi Abyad, 8. Salat Camil, 9. Hakami Use, 10. Tell Maghzaliyah, 11. Yarim Tepe II, 12. Tell Sotto, 13. Tell el-Thalathot, 14. Yarim Tepe I/II, 15. Arpachiyah, 16. Tepe Gawra, 17. Hajji Firuz, 18. Kültepe, 19. Akmashen, 20. Masiv Blur, 21. Kamiltepe, 22. Cologontepe, 23. Menteshstepe, 24. Babadervish, 25. Aruchlo 1, 26. Alkömektepe, 27. Umm Dabaghiyah

(a)

(b)

(a)

1. ok başı, 2. nesne fragman (tığ/bız?), 3. bız/tığ, 4. boncuk,
5. halkanın parçası, 6. tanımsız nesnenin fragmanı
(metalürjik atık?)

(b)

(a)

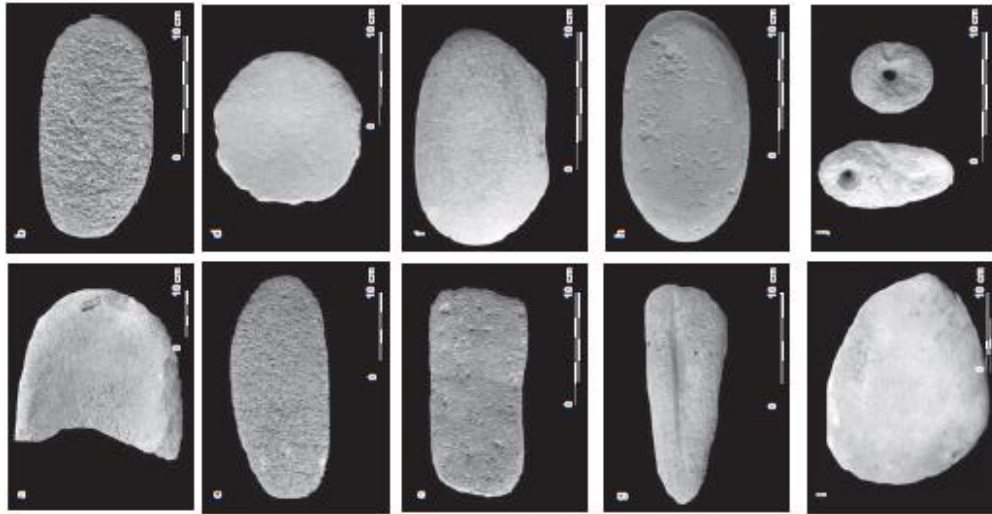
(b)

(c)

(ç)

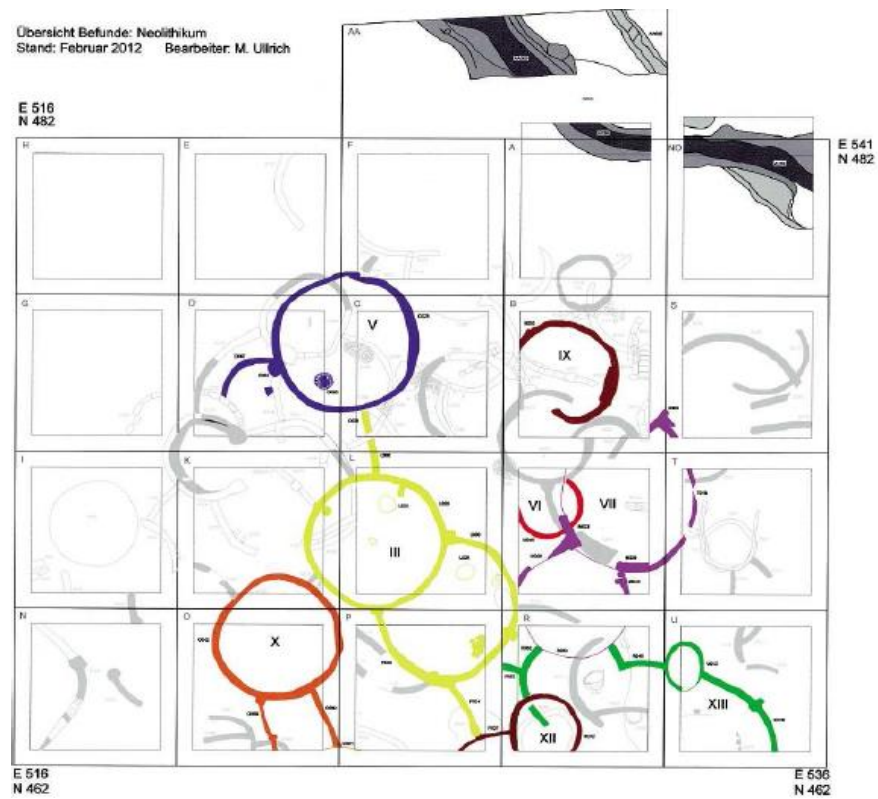

(a)

(b)

Levha VII

(a)

(b)

(a)

(b)

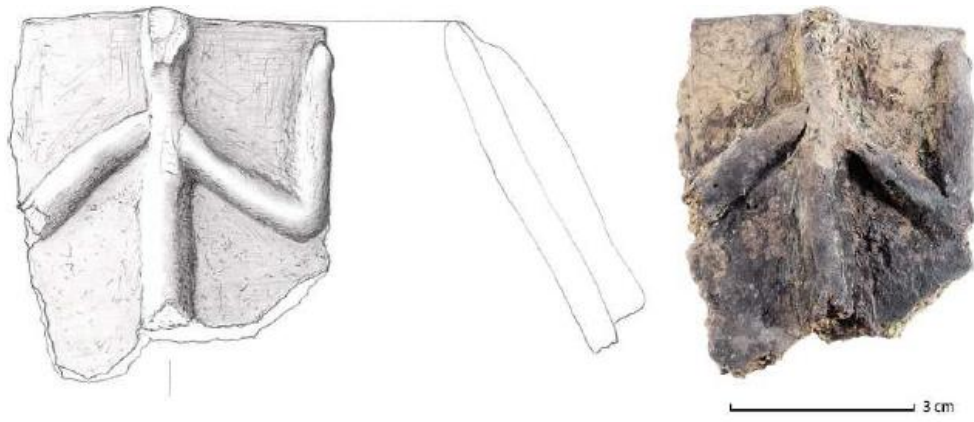
(c)

(a)

(b)

(a)

(b)

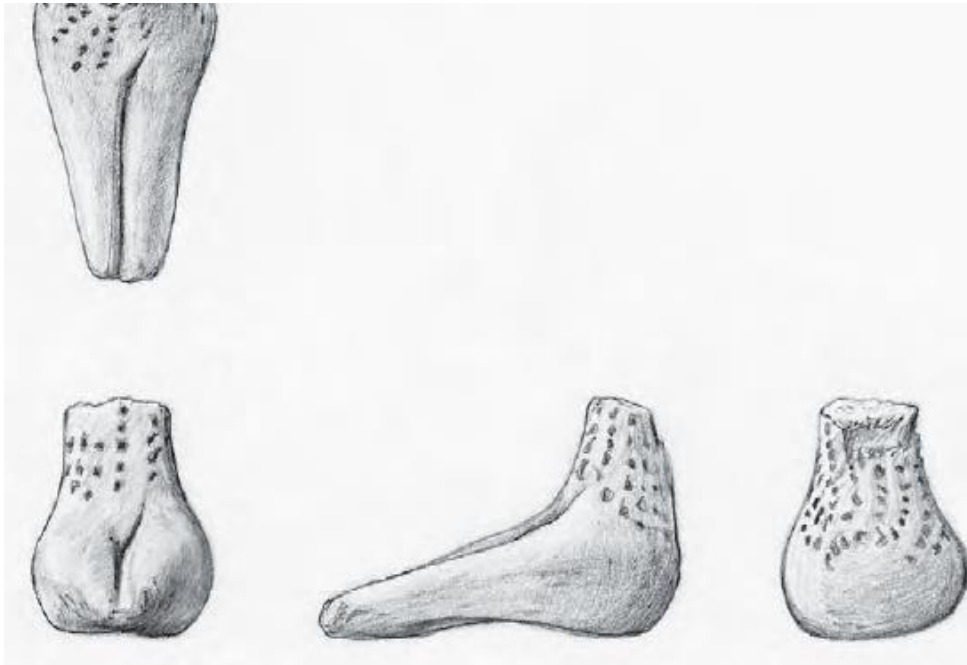

(c)

(a)

(b)

(a)

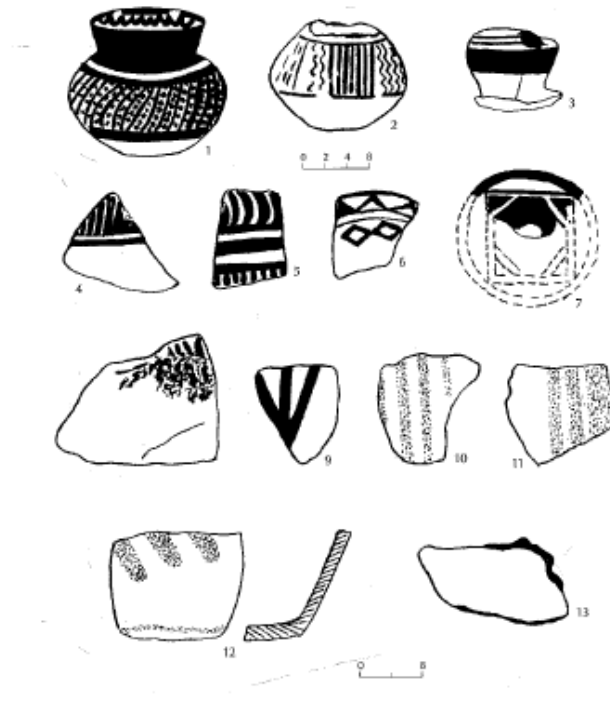
(b)

(a)

(b)

(a)

(b)

(a)

(b)

(a)

(b)

(a)

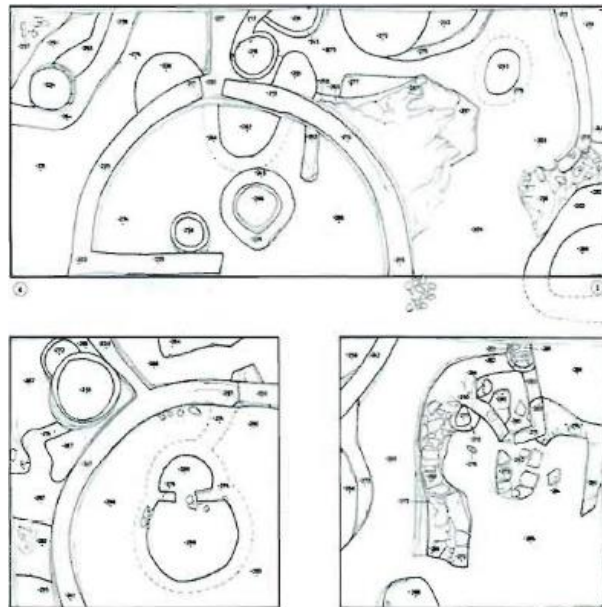

(b)

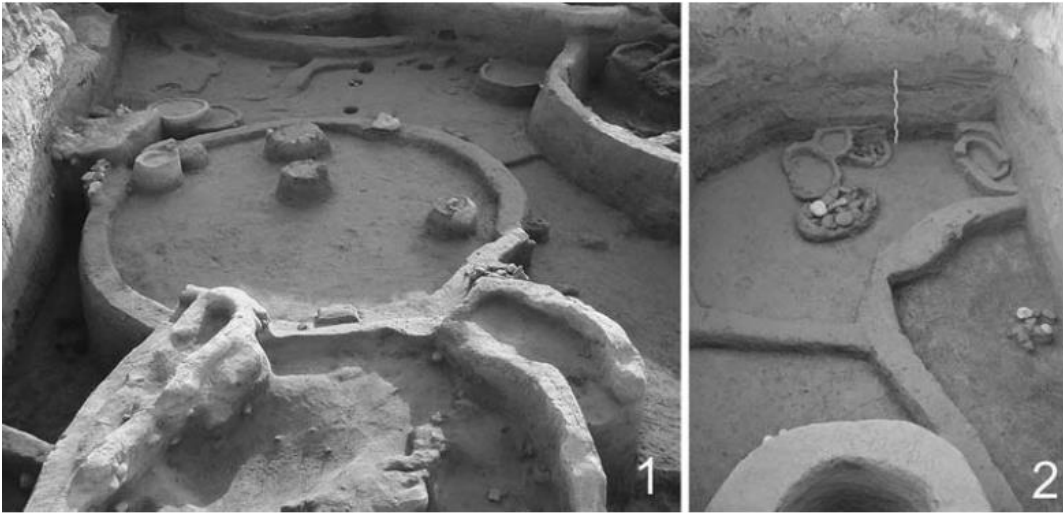

(a)

(b)

(a)

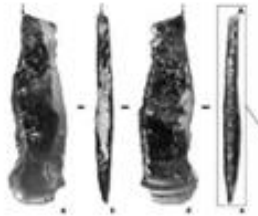
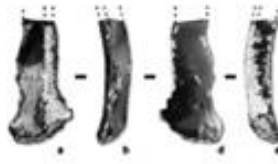

(b)

Çayönü aletleri (Türkiye)

Kmlö aletleri (Ermenistan)

Paluri-Nagutnyi aletleri
(Gürcistan)

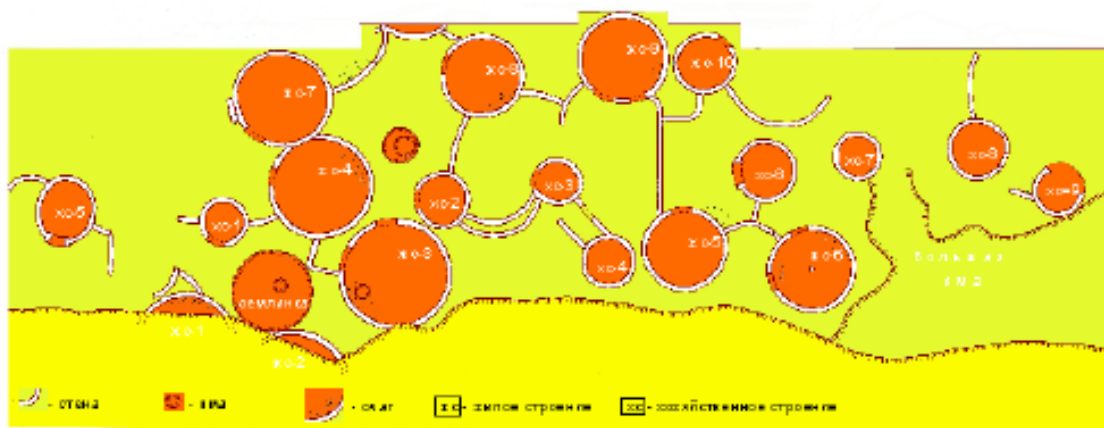

(a)

(b)

(a)

(b)

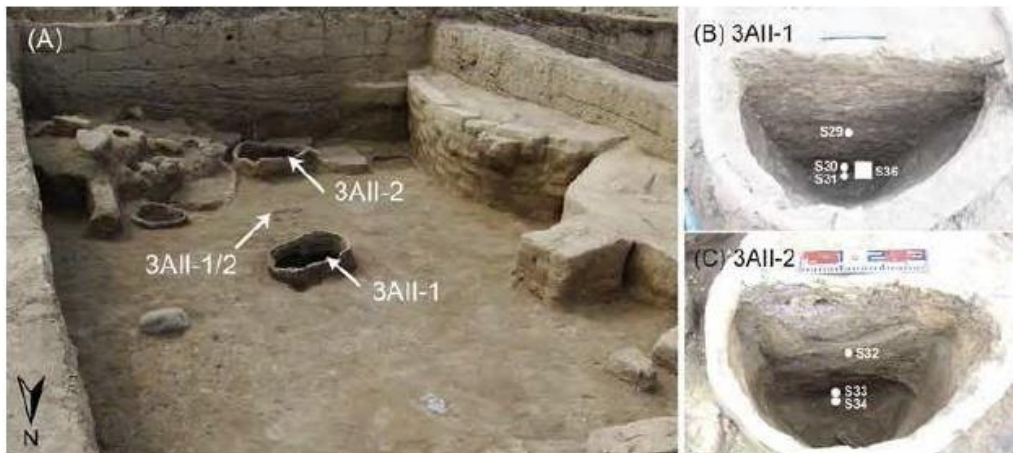
(a)

(b)

(a)

(b)

(a)

(b)

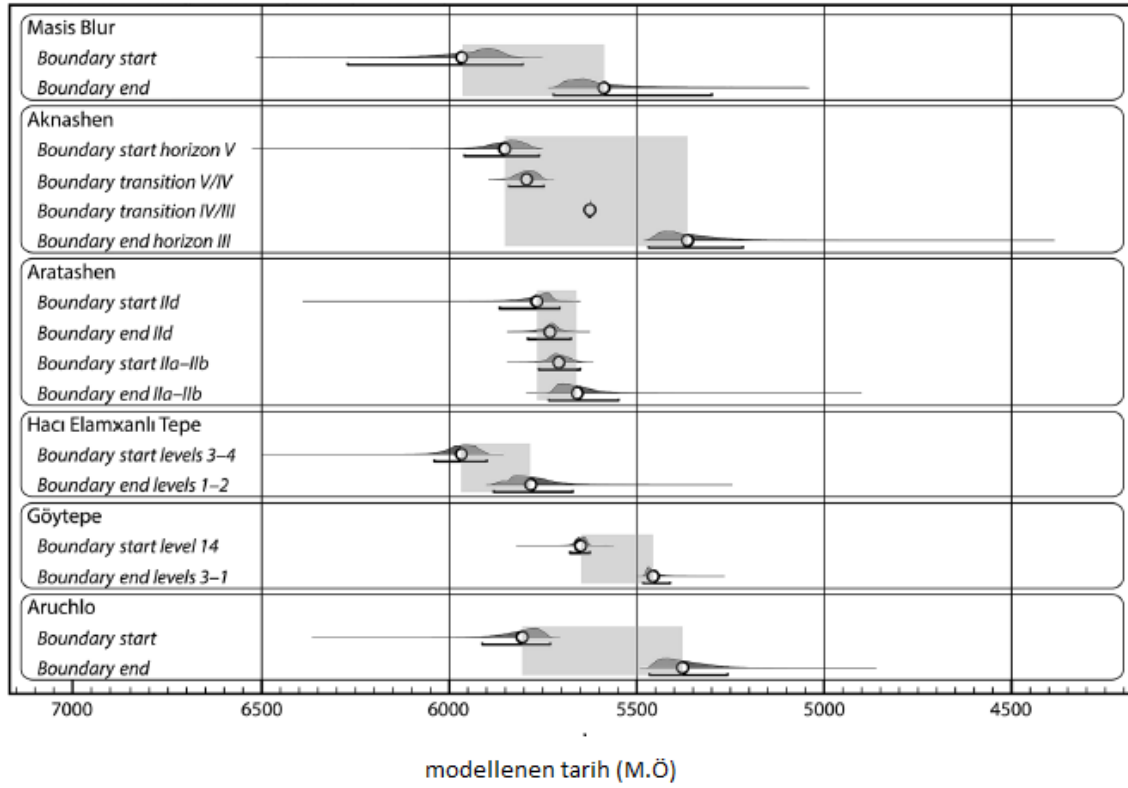

Tablo I

Güney Kafkasya Geç Neolitik Merkezlerin Karbon 14 sonuçları (M.Ö)			
Lab. no	Merkezler	Tarih	Yorum
LE-477	Kyul-Tepe I	3807±90	Depth of 18.2 m
Bombay Laboratory	Toyre-Tepe	4295±125	Depth of 2 m
LE-631	Shomu-Tepe	5560±70	Depth of 1 m
LE-1083	Gargalar-Tepesi	4800±60	Horizon above bedrock
LE-1084	Gargalar-Tepesi	4175±60	2 m above bedrock
TB-15	Shulaveris-Gora	3995±300	Building horizon II; depth of 0.2 m
TB-16	Shulaveris-Gora	4660±210	Same horizon as above
TB-72	Shulaveris-Gora	4900±55	Same horizon as above
COAH-1292	Shulaveris-Gora	4260±100	Same horizon as above
LE-1099	Shulaveris-Gora	4750±80	Level of building horizons VI-VII
LE-100	Shulaveris-Gora	4360±130	Level of building horizon IX; depth of 4.4 m
TB-19	Imiris-Gora	4350±120	Level of building horizons IV-I
TB-27	Imiris-Gora	4540±120	Level of building horizons IV-I
U. of CA	Khramis-Didi-Gora	4570±70	Level of late C-14 lab deposits of horizon V
TB-301	Khramis-Didi-Gora	4680±50	Depth of 4.2 m
TB-277	Arukhlo I	4817±60	Upper building horizons
TB-302	Arukhlo I	4770±60	Upper building horizons
LE-1347	Machar	3810±90	Encolithic layer
TB-315	Dzudzuana	5515±130	

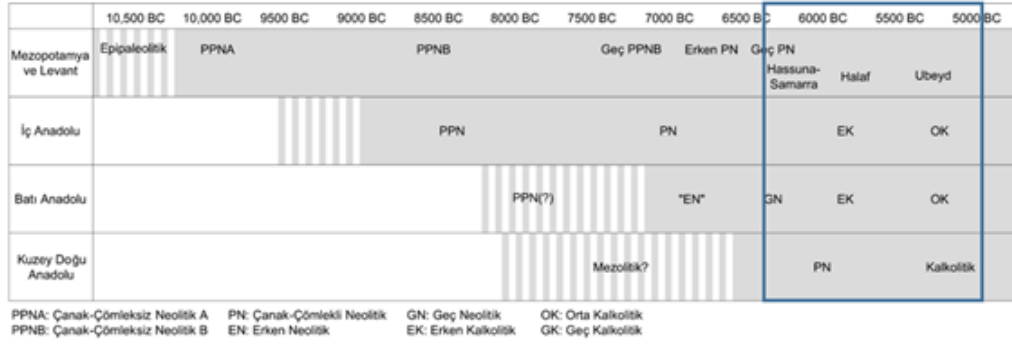
	Dates absolues	Nord Caucase	Transcaucasie	Anatolie	Amuq	Mésopotamie du Nord	Mésopotamie Centre et Sud															
Bronze Ancien	2000	Culture Nord- Caucase	Bedeni	VI D	H-I	EJ V	Ur III															
	2100					EJ IV	Akkad															
	2200		Early Jazireh I-III	Dynastique Archaïque I-III																		
	2300				VI C			G														
	2400					VI B1-B2																
	2500	Kuro-Araxe	VIA	F			LC5		Uruk récent													
2600	Miaikop				Berikdeebi Lelatepe			Arslan VII		?	Late Chalcolithic I	Obeid Transitionnel										
2700						Novosvo- bodnaya							Arslan VIII	E	Obeid du Nord	4						
2800																	Meshoko	Sioni	Alikemek/ Kül-Tepe I ?	Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	2
2900																						
3000		Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D			Halaf		1													
3100	Aratashen II-III				S h u l a v e r i - S h o m u			D		Halaf	1											
3200						Aratashen II-III						S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1							
3300																Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1		
3400																					Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u
3500		Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D			Halaf		1													
3600	Aratashen II-III				S h u l a v e r i - S h o m u			D		Halaf	1											
3700						Aratashen II-III						S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1							
3800																Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1		
3900																					Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u
4000		Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D			Halaf		1													
4100	Aratashen II-III				S h u l a v e r i - S h o m u			D		Halaf	1											
4200						Aratashen II-III						S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1							
4300																Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1		
4400																					Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u
4500		Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D			Halaf		1													
4600	Aratashen II-III				S h u l a v e r i - S h o m u			D		Halaf	1											
4700						Aratashen II-III						S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1							
4800																Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1		
4900																					Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u
5000		Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D			Halaf		1													
5100	Aratashen II-III				S h u l a v e r i - S h o m u			D		Halaf	1											
5200						Aratashen II-III						S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1							
5300																Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1		
5400																					Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u
5500		Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D			Halaf		1													
5600	Aratashen II-III				S h u l a v e r i - S h o m u			D		Halaf	1											
5700						Aratashen II-III						S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1							
5800																Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1		
5900																					Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u
6000		Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D			Halaf		1													
6100	Aratashen II-III				S h u l a v e r i - S h o m u			D		Halaf	1											
6200						Aratashen II-III						S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1							
6300																Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D	Halaf	1		
6400																					Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u
6500		Aratashen II-III	S h u l a v e r i - S h o m u	D			Halaf		1													

Tablo III

Tablo IV

Yakın Doğu Neolitik Kronolojisi ve Terminolojisi

(a)

Güney Kafkasya Geç Neolitik Dönem Yerleşimleri	Tarhlendirildiği Dönem	Kaynakça
Aruchlo	M.Ö. 5800-5200	Hansen ve Mirtskhulava, 2012b
Aknashen	M.Ö. 6000-5000	Badalyan ve diğerleri, 2010
Kamiltepe	M.Ö. 5600-5400	Aliyev ve Helwing, 2009

(b)

Tablo V

Mal Grubu	Malzeme içeriği	Oran	Sayı	Yoğun olarak görüldüğü tabaka	Dönem
Birinci	Organik- saman	% 46	2918	Tabaka I	Kalkolitik
İkinci	Mineral- kum	% 42	2643	Tabaka II-V	Neolitik
Üçüncü	Organik ve Mineral	% 12	770	Tabaka II-V	Neolitik

Tablo VI

Ölü gömme geleneği	Yakın Doğu	Örnek Merkezler	Güney Kafkasya	Örnekler merkezler
Tekli Gömü	+	Tümünde	+	Tümünde
Çoklu gömü	+	Hakemu Use,	+	Mentesh Tepe, Kültepe
Toplu mezar	+	Tell el-Kerkh	-	
Kremasyon ve ikincil gömü	+	Tell el-Kerkh, Yarım Tepe I	+	Aruchlo 1 (kremasyon)
Zoomorfik ve antromorfik figurin ve kaplar	+	Arpachiyah, Yumuk Tepe, Yarım Tepe I,II	-	-
Mezarlarda Hayvan iskeletleri	+	Domuztepe (köpek kemikleri)	+	Kültepe
Metal(copper) eşya	+	Yarım Tepe II	+	Aknashen, Kültepe
Mühür buluntuları	+	Tel el-Kerkh, Hakemi Use, Sabi Abyad	-	-
Küp mezar gömüleri	+	Yarım tepe I, Tell sotto, Sabi Abyad, Hajji Firuz	+	Kamiltepe
Yerleşim dışı-mezarlık alanı	+	Tell ain Kerkh, Hajji Firuz, Arpachiyah, Yarım Tepe I	-	-

Tablo VII

	Orta Kur Havzası	Aras Havzası
Köşeli planlı yapılar	Hesensu 1	Kültepe, Kamiltepe, İsmayılbeytepe
Yuvarlak planlı yapılar	+	+
Depolama alanları	+	+
Hendek yapılar	Aruchlo	Kamiltepe
Bakır nesneler	Aruchlo,	Aknashen, Aratasehn, Kültepe, Kramis Didi Gora,
İskelet ve mezarlık	Menteshtepe	Kültepe, Aknashen, Masis Blur, MPS 124,
Yerleşim dışı gömüler	-	-
kremasyon	Aruchlo	-
Kabartma bezeme ç/ç	+	-
Boya bezeli ç/ç	- (çok az)	+(yoğun olarak)

Tablo VIII

	Güney Kafkasya	Anadolu	Kuzey Mezopotamya	Kuzeybatı İran
Yuvarlak yapılar	+	+	+	+
Köşeli yapılar	+	+	+	+
Taş temelli yapılar	Kültepe (Nahçıvan)	+	+	+
Avlu ve depolama	+	+	+	+
Hendek sistemi	+	-	-	-
Hayvan evcilleştirme	+	+	+	+
Boyalı ve kabartma ç/ç	+	+	+	+
Antropomorfik figürin	+(çok az)	+	+	+
Zoomorfik figürin	+(çok az)	+	+	+
Mühürler	-	+	+	+
Yerleşim ve mekan içi gömü	+	+	+	+
Yerleşim dışı mezarlık	-	-	+	+